

CİLT/VOLUME:V • SAYI/ISSUE:2 • ARALIK/DECEMBER2018
ONLINE ISSN: 2529-0045 • PRINT ISSN: 2148-6743

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Hakemli Akademik Dergi / Biannual Peer-Reviewed Academic Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2018, Cilt / Volume: V, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045 • Print ISSN: 2148-6743

Kuruluş Yılı / Foundation year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Erol ÖZVAR (Rektör / Rector)

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Editör / Editor

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Arş. Gör. Dursaliye ÇAĞLAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Elif UZUNAĞAC (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Tofiq ABDÜLHASANLI (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan), Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Gülay BEZER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Harun DUMAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Vahdettin ENGİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Nurten GÜNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENÇELİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (Sankt-Peterburg Devlet Üniversitesi, St. Peterburg / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Firdetis HİSAMİTDİNOVA (Rusya Bilimler Akademisi, Ufa / Başkurdistan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Oğuz İCİMSOY (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Elmhan JÜNİSBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınovlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti), Prof. Dr. Yerdan KAJİBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınovlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti), Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, Detroit / Amerika Birleşik Devletleri), Prof. Dr. Nizomitdin MAHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti), Prof. Dr. Rafael MUHAMETDİNOV (Bütün Dünya Türk Halkları Kurulu, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Sırtbay MUSAYEV (İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti), Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Göksel ÖZTÜRK (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Rüfet RÜSTEMOV (Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan), Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Taspolot SADIKOV (K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti), Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Hakan TAŞ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan / Kazakistan), Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Hatice AYNUR (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya), Prof. Dr. Evá Judit CSAKI (Pazmany Peter Catholic Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan), Prof. Dr. İnci ENGİNÜN (Emekli Öğretim Üyesi), Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Semavi EYİCE (Emekli Öğretim Üyesi), Dr. Mehmet GENÇ (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / ABD), Prof. Dr. Sancar GULAMOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan), Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (Sankt-Petersburg Devlet Üniversitesi, Petersburg / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Emine GÜRİSOY NASKALİ (Emekli Öğretim Üyesi), Dr. Fahri HACILAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı), Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya), Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Uluslararası Türk Akademisi, Astana / Kazakistan), Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL (Emekli Öğretim Üyesi), Prof. Dr. A. Emel KEFELİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye) Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan), Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi), Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan), Prof. Dr. Dimitriy VASİLYEV (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Moskova / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan, Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Mirfatih ZEKİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi, Kazan, Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2018 Yılı (Cilt V, Sayı 1-2) Hakemleri / 2018 Year (Volume V, Issues 1-2) Referees

Prof. Dr. Hamza AKENGİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Latif BEYRELİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta / Türkiye), Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye), Doç. Dr. Adnan ESKİKURT (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Nurten GÜNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Abdulvahap KARA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Murat KOÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Zafer ÖNLER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale / Türkiye), Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Göksel ÖZTÜRK (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (Gazi Üniversitesi, Ankara / Türkiye), Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Erdal ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Sema UĞURCAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye), Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Nuran YILDIRIM (Bezalel Vakıf Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Fahmi YILMAZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Ömer ZÜLFE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK (Ege Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENÇELİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğretim Gör. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü
/ Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 345 60 69

Faks / Fax: +90 216 336 95 91

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<http://dergipark.gov.tr/mataad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 348 43 79

Faks / Fax: +90 216 348 43 79

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün hakemli akademik yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, ULRICH Global Serials Directory ve EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmaktadır. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özünü dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed academic journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Seyyahların Gözüyle Tarku (XVII-XVIII. Yüzyıllar)
Tarkhu from the Eyes of Travelers (XVII-XVIIIth Centuries)
İsmail BÜLBÜL 143
- Türkiye-Türkmenistan Ticari İlişkileri (1992–2014)
Turkey-Turkmenistan Trade Relations (1992–2014)
Hülya KAYALI 160
- Balkan Harbi'nden Milli Mücadele'ye Mehmet Âkif'in Savaş Edebiyatı ve Propagandası
İstikametindeki Faaliyetleri
War Literature and War Propaganda Efforts of Mehmet Akif: From the Balkan War to
the Turkish National Struggle
Hasan ULUCUTSOY 200
- Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi
A Russian Missionary Hospital in Istanbul: Pangaltı Nikolaev Hospital
Fatih ÜNAL 235

DERLEME MAKALESİ / REVIEW

- Bir Dil Alt Dizgesi Olarak Söz Dizimi ve Birimleri
Syntax as a Subsystem of Language and its Units
Özlem DENİZ YILMAZ 259

BELGE VE METİN NEŞRİ / PUBLICATION OF DOCUMENTS AND TEXTS

- Ненапечатанная Газетная Заметка Фуада Туктарова
Fuad Tuktarov'un Yayımlanmamış Bir Yazısı
An Unpublished Commentary by Fuad Tuktarov
Salavat İSHAKOV 270

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Günay Karaağaç, *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara
2015, 373 s. (ISBN: 978-605-342-229-7).

Özgür NÖMER..... 276

VEFEYAT YAZISI / OBITUARY

Prof. Dr. Fehime Hisamova Vefat Etti

Liaisın ŞAHİN..... 279

Makale Yazım Kuralları / Instructions for Authors 183

Yazarların İletişim Bilgileri / Contact Details of Authors 297

Takdim

Değerli okurlarımız, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin V. Cilt, 2. Sayısı, araştırma makalesi, derleme makalesi, belge ve metin neşri, kitap tanıtımı ve vefeyat yazısı türünde yazılardan oluşmaktadır.

İsmail Bülbül'ün "Seyyahların Gözüyle Tarku (XVII-XVIII. Yüzyıllar)" adlı makalesinde Tarku'ya uğrayan veya yakınlarından geçen Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman ve Rus seyyahlarının gözüyle XVII ve XVIII. yüzyıllarda Tarku'da siyasal yaşam, iktisadi faaliyetler ve kentin fiziksel dokusu ele alınmaktadır. Hülya Kayalı'nın "Türkiye-Türkmenistan Ticari İlişkileri (1992-2014)" adlı çalışmasında 1992-2014 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticari ilişkiler ürün bazına inilerek incelenmektedir. Hasan Ulucutsoy'un "Balkan Harbi'nden Millî Mücadele'ye Mehmet Âkif'in Savaş Edebiyatı ve Propagandası İstikametindeki Faaliyetleri" adlı makalesinde Mehmet Âkif'in, Osmanlı Devleti'nin son on yıllık dönemindeki savaşlar esnasında savaş propagandası ve savaş edebiyatı istikametindeki faaliyetleri ele alınmaktadır. Fatih Ünal tarafından yazılan "Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi" başlıklı makalede 1875'te Nişantaşı Pangaltı'da inşa edilen ve Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sağlık hizmeti veren Rus Nikolayev Hastanesi ve faaliyetleri tanıtılmaktadır.

Özlem Deniz Yılmaz'ın "Bir Dil Alt Dizgesi Olarak Söz Dizimi ve Birimleri" adlı makalesinde insan zihninde yer alan bir sistem olan dilin söz dizimi alt dizgesi ve onun birimleri işlenmektedir.

Salavat İshakov tarafından kaleme alınan, belge ve metin neşri kategorisindeki "Ненапечатанная газетная заметка Фуада Туктарова" (Fuad Tuktarov'un Yayımlanmamış Bir Yazısı) adlı yazıda ise 20. yüzyılın başında etkin olan tanınmış Tatar faaliyet ve siyaset adamı Fuad Tuktarov tanıtılmakta ve onun yayımlanmamış bir yazısına yer verilmektedir.

Ayrıca dergimizin bu sayısında Özgür Nömer'in "Günay Karaağaç, *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, 373 s. (ISBN: 978-605-342-229-7)" adlı kitap tanıtım yazısı ile Liaisan Şahin'in "Prof. Dr. Fehime Hisamova Vefat Etti (01 Aralık 1936 – 17 Eylül 2018)" başlıklı vefeyat yazısı bulunmaktadır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların akademik çevreye ve Türk- lük bilimine ilgi duyan herkese yararlı olmasını dileriz. Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan değerli akademisyenlere, makale değerlendirmelerini yapan hakemlere, yayın ve danışma kurulu üyelerine teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE TARKU (XVII-XVIII. YÜZYILLAR)

TARKHU FROM THE EYES OF TRAVELERS (XVII-XVIIIITH CENTURIES)

İsmail BÜLBÜL*

Öz

Geçmiş olduğu eskiye dayanan Tarku şehri, Orta Çağda bir dönem Hazar Kağanlığına başkentlik yapmış ve bu bağlamda Kafkasya'nın en önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Tarku, X. yüzyılda gerçekleşen Slav saldırıları neticesinde bu özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Ancak XVI. yüzyılda Kumuk Türkleri kendi devletlerini kurduklarında Tarku'yu başkent yapmışlar ve şehrin, Kafkasya için yeniden önem kazanmasını sağlamışlardır. Osmanlı, İran ve Rus kaynaklarında kurulan bu devletin, Tarku Şamhallığı adıyla anılması Tarku'nun önemine ilişkin dikkat çekici bir husus olarak kabul edilebilir. Şehrin önemine rağmen Türkçe literatürde Tarku'ya dair herhangi bir çalışmanın bulunmaması ise hayli ilginçtir. Yapılan bu çalışma, bu bakımdan önemli bir boşluğu doldurmak için atılan adımlardan birisi olarak kabul edilebilir.

Bu makale, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Tarku'ya uğrayan ya da Tarku'nun yakınlarından geçip kent hakkında bilgi veren Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman ve Rus seyyahlarının betimlemeleri ve eserleri seyahatname niteliği taşıyan diplomat ya da askerlerin anlatıları üzerine kurgulanmıştır. Bu yüzden metin, seyyahların verdiği bilgilere göre şekillenmiştir. Dolayısıyla yazıda seyyahların değinmediği ya da çok az bilgi verdiği konulara temas edilmemiştir. Öte yandan bazı konuların izahında Dağıstan tarihini ele alan XIX. yüzyıl tarihçilerine müracaat edilmiştir. Nihayet Tarku hakkında yazılmış bazı kitap ve makalelerden istifade edilerek çalışma pekiştirilmiştir.

Özetle bu çalışma seyyahların bakış açısına göre XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Tarku'daki siyasal yaşamı, kent sakinlerinin iktisadi faaliyetlerini ve kentin fiziksel dokusunu ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Kumuklar, Tarku Şamhallığı, Tarku

Abstract

Tarkhu city, whose history is quite old, became the capital of the Caspian Kingdom in medieval time for a while and in this sense, it has been one of the most important centers of the Caucasia. Tarkhu lost this feature considerably in the result of Slav attacks in the tenth century. However, Kumuk Turks selected Tarkhu as their capital city when they established their own states in the sixteenth century and they made the city important again for Caucasia. That this state is entitled as Tarkhu Shamkhal in Ottoman, Iranian, and Russian sources has been regarded as a remarkable example concerning the importance of Tarkhu. It is interesting that there has not been any studies related to Tarkhu in Turkish literature despite the importance of the city. At this point, this study can be regarded as one of the improvements to fill an important gap.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Hatay / Türkiye, ismailbulbul_@hotmail.com

This study is based on the depictions and works of Ottoman, English, French, German and Russian travelers who gave information about Tarkhu when visiting or being the neighborhood of Tarkhu in the XVIIth and XVIIIth century and on the expressions of diplomats or soldiers which presents the quality of travelogue. Thus, the text is designed according to the information given by the travelers. Therefore, the matters that the travelers did not mention or give very little information has not been taken place. Moreover, it has been applied to the XIXth century historians dealing with the history of Daghestan in the explanation of some subjects. Finally, the study has been reinforced by taking advantage of some books and articles written about Tarkhu.

In summary this study, according to the viewpoint of the travelers, deals with political life, economic activities of urban residents and physical urban structure in Tarkhu in the XVIIth and XVIIIth century.

Keywords: Caucasia, Kumuks, Tarkhu Shamkhal, Tarkhu

Giriş

Günümüzde Mahaçkale adıyla anılan Tarku, XVI. yüzyılda Kumuk Türkleri tarafından kurulan Tarku Şamhallığına başkentlik yapmış, tarihi oldukça eskilere dayanan bir Türk şehridir. Kumuk ve Rus tarihçiler Kumuklara ya da Kafkasya'ya dair yaptıkları çalışmalarda Tarku'nun tarihi önemini ortaya koymuşlardır.¹ Bununla birlikte yapılan çalışmalar genellikle Rusçadır ve bugüne kadar şehri ele alan Türkçe herhangi bir çalışma ise yapılmamıştır.

Bu çalışmanın temel kaynakları, XVII. ve XVIII. yüzyıl seyyah, diplomat ve askerlerinin anlatılarıdır. Bu makalede seyahatnameleri incelenen ve aşağıda haklarında kısaca bilgi verilen şahıslar şunlardır: Adam Olearius, Jean-Baptiste Tavernier, Evliya Çelebi, John Struys, A. de La Motraye, Cornelius Le Bruyn, Henry Bruce, John Bell, İ. G. Gerber, İ. A. Gildenstedt, D. İ. Tihonov ve Varvara İvanovna Bakunina.

Adam Olearius, Holstein dükünün İran ile olan ipek ticaretini geliştirmek amacıyla İran'a gönderdiği elçilik heyetinde katiplik yapmıştır. 1633 yılının Kasım ayında Hamburg'dan hareket eden elçilik heyeti, Rusya üzerinden İran'a ulaşmış, görevini tamamladıktan sonra 1637 yılının Aralık ayında İsfahan'dan geri dönüş yolculuğuna başlamıştır. Nisan 1638'de Tarku'dan geçen heyet, 1639 Ağustosunda Gottorp'a ulaşmıştır. Adam Olearius'un bu yolculuğu anlattığı eseri, ilk defa 1647 yılında Schleswig'de basılmıştır. Almanca olan bu ilk baskı, 1656'da gözden geçirilip

1 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Kamil Aliyev, *Şahıhalı Tarkovskiye*, Mahaçkale 2008; S. Ş. Gadjiyeva, *Kumiki*, Moskva 1961; *İstoriya Dagestana*, I, red. G. A. Alikberov, V. G. Gadjiyev, i. t.d., Moskva 1967; A. İ. Osmanov – M. M. Magomedhanov, "Goroda", *Narodı Dagestana*, red. S. A. Arutyunov – A. İ. Osmanov – G. A. Sergeyeva, Moskva 2002; M. P. A. İbragimov – A. M. Adjiyev, "Kumiki", *Narodı Dagestana*, red. S. A. Arutyunov – A. İ. Osmanov – G. A. Sergeyeva, Moskva 2002; M. P. Abdusalomov, "Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomičeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.", <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; Arsen Akbiyev, "Kumiki", <http://kumukia.ru/article-3701.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; Kamil Aliyev, "O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki", <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naçalnom-tarki.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; Gasan Orazev, "Dyujina Mneniy o Proishojdenii Nazvaniya 'Anji'", <http://kumukia.ru/dujina-mneniy-o-proishojdenii-nazvaniya-anji1.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

genişletilerek yine Almanca olarak tekrar basılmıştır.² Bu çalışmada ise *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*³ ismiyle 1662’de Londra’da yayımlanan İngilizce baskısı ile *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bestehend in der nach Muşkau und Persien*⁴ adıyla 1696 yılında Hamburg’da çıkan Almanca baskısı kullanılmıştır.

1632 ile 1663 yılları arasında İran’a altı yolculuk yapan Jean-Baptiste Tavernier, Dağıstan’dan geçmemesine rağmen Dağıstan hakkında önemli bilgiler vermiştir. Eseri, ilk defa 1676’da Paris’te Fransızca olarak *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier qu’il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes*⁵ adıyla basılmıştır.⁶ Bu alışmada Teoman Tunçdoğan tarafından *Tavernier Seyahatnamesi* adıyla Türkçe tercüme edilen 2006 baskısı kullanılmıştır.⁷

1666’da Tarku’ya gelen Evliya elebi, şehir hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu alışmada Evliya elebi’nin Seyit Ali Kahraman tarafından hazırlanan ve *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* adıyla yayımlanan 2011 baskısı kullanılmıştır.⁸

1668’de Rusya’nın hizmetine girmiş olan John Struys, 1670 yılında Dağıstan’dan geçmiştir. Seyahatini arın, Rus-İran ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik girişimleri çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Eseri, ilk defa 1676’da Almanca olarak basılmıştır.⁹ Bu çalışmada 1684’te *The Voiages and Travels of John Struys* adıyla Londra’da yayımlanan İngilizce baskısı kullanılmıştır.¹⁰

Bir maceraperest olarak kabul edilen Fransız seyyah A. de La Motraye, 1698 ile 1711 yılları arasında İstanbul, Kırım ve Kuzey Kafkasya’yı dolaşmıştır. Tarku hakkında bir Rumdan duyduklarını eserine kaydetmiştir. Eseri, ilk defa 1723 yılında *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*¹¹ adıyla iki cilt halinde basılmıştır.¹² Bu çalışmada 1730 yılında yine aynı isimle yayımlanan İngilizce baskısı kullanılmıştır.¹³

Alman seyyah Cornelius Le Bruyn, 1703 yılında İtil yoluyla Astrahan’a ulaşmış, buradan Hazar Denizi – Niyazabad – şirvan yolunu kullanarak İsfahan’a gitmiştir. 1707 yılında yine aynı güzergâhı kullanarak geri dönmüştür. Eserinde Dağıstan hakkında bilgiler vermektedir. Eser, ilk

2 Christoph Werner, “Olearius, Adam”, <http://www.iranicaonline.org/articles/olearius-adam> [Erişim tarihi: 23.05.18].

3 Adam Olearius, *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, London 1662.

4 Adami Olearii, *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bestehend in der nach Muşkau und Persien*, Hamburg 1696.

5 Jean-Baptiste Tavernier, *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier qu’il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris 1676.

6 Zeki Arıkan, “Jean-Baptiste Tavernier”, *DİA*, XL, (2011) s. 181-182.

7 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ev. Teoman Tundoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

8 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

9 Willem Floor, “Struys, Jan Janszoon”, <http://www.iranicaonline.org/articles/struys-jan> [Erişim tarihi: 26.03.2018].

10 John Struys, *The Voiages and Travels of John Struys*, London 1684.

11 A. de La Motraye, *A. de La Motraye’s Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa, I-II*, London 1723.

12 Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, haz. Erkan Serçe, İstikbal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 8.

13 A. de La Motraye, *A. de La Motraye’s Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa, II*, London 1730.

defa 1711 yılında *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie* adıyla Almanca basılmıştır.¹⁴ Bu çalışmada 1737 yılında *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies* adıyla iki cilt halinde İngilizce yayımlanan Londra baskısı kullanılmıştır.¹⁵

Bir asker ve diplomat olan Henry Bruce, Westfelya'da doğmuş, 1711'de I. Petro'nun hizmetine girmiş, aynı yıl I. Petro tarafından diplomatik temaslarda bulunması için İstanbul'a gönderilmiştir. 1722'de I. Petro'nun İran Seferi'ne katılan Henry Bruce, sefer sırasında Tarku'ya gelmiştir. Hatıratı ise ilk defa *Memoirs of Peter Henry Bruce*¹⁶ adıyla 1782 yılında Londra'da İngilizce olarak basılmıştır.¹⁷

John Bell, Glasgow'da tıp eğitimi almış, ardından 1714'te I. Petro'nun hizmetine girmiştir. Bell, 1715'te İran'a gönderilen elçilik heyetine katılmış, bu suretle Tarku'yu görmüştür. Tarku'ya geldiği tarih 1718'dir. Eseri, ilk defa *Travels from St. Petersburg in Russia to various parts of Asia 1763* adıyla iki cilt halinde Glasgow'da basılmıştır.¹⁸ Bu çalışmada 1788'de Edinburg'da aynı isimle yayımlanan baskısı kullanılmıştır.¹⁹

Alman kökenli bir asker olan İ. G. Gerber, 1710 yılında Rusya'nın hizmetine girmiş, I. Petro'nun İran seferine katılmış ve 1729'a kadar Kafkasya'da kalmıştır. 1728'de kendisine verilen bir emir doğrultusunda bölgenin bir haritasını çizmiş, Kafkasya'nın coğrafyası ve etnografyasına dair ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. El yazması halinde olan çalışması, *İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagestana XVIII-XIX vv. Arhivniye Materialı* (İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958) isimli eserin içerisinde yayınlanmıştır.²⁰ Bu çalışmada adı geçen eserin internet ortamına aktarılmış nüshasından yararlanılmıştır.²¹

Doğa bilimci ve tıp doktoru olan İ. A. Gildenştedt, başkanlığını Peter Simon Pallas'ın yaptığı 1768-1774 yılları arasını kapsayan Kafkasya bilimsel gezisine katılmış, Kafkasya'nın doğal kaynakları, halkları ve tarihine dair çeşitli bilgiler toplamıştır.²² Bu çalışmada İ. A. Gildenştedt'in, *Geografiçeskoye i Statistiçeskoye Opisanije Gruzii i Kavkaza* adıyla 1809'da, St. Petersburg'da Rusça yayımlanan baskısı kullanılmıştır.²³

Gürcistan valisi olan Yarbay Fedor Lena'nın emri doğrultusunda 1796'da Şamhallık, Utsumilik ve Cengutay Beyliği hakkında bilgi toplayan D. İ. Tihonov'un çalışması, Tarku hakkında önemli

14 Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı 2005, s. 20.

15 Cornelius Le Bruyn, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies, I*, London 1737.

16 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, London 1782.

17 G. Vere Benson, "Peter Henry Bruce", *Dictionary of National Biography*, VII, (1887), s. 113.

18 Robert Harrison, "John Bell", *Dictionary of National Biography*, IV, (1885), s. 166-167.

19 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia, II*, Edinburg 1788.

20 Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, s. 26-27.

21 İ. G. Gerber, "Opisanije Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya 1728 g.", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

22 İ. Anton Gildenştedt, "Puteşestviye po Kavkazu", <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/pred1.htm> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

23 İ. A. Gildenştedt, *Geografiçeskoye i Statistiçeskoye Opisanije Gruzii i Kavkaza*, Sankt-Peterburg 1809.

bilgiler ihtiva etmektedir. Bu çalışma, *İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagestana XVIII-XIX vv. Arhivniye Materialı* (İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958) adlı eserin içerisinde yayınlanmıştır.²⁴

Çalışmasından istifade edilen son seyyah Varvara İvanovna Bakunina'dır. Bakunina, 1796'da Derbend'e giren P. Zubov'un idaresindeki Rus ordusunda Vladimir Alayının komutanı olan M. M. Bakunin'in karısıdır. Eserinde Rus ordusunun Derbend'i ele geçirişini anlatmış, Tarku ve Derbend şehirleri hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Eseri, *Russkaya Starina*'nın 53. sayısının 343 ila 374. sayfaları arasında yayınlanmıştır.²⁶

I. Tarku Şehrinin Kuruluşu

Tarku, Kafkasya'nın Dağıstan Bölgesi'nde, Kafkas Dağları'nın bir parçasını oluşturan Tarki-Tav'nin eteklerinde, Hazar Denizi kıyısında kurulmuştur.²⁷ Adı, Farsçada "kapı" anlamındaki *dar* kelimesinden gelmektedir.²⁸ 1940'lı yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar Tarku'nun MÖ 2000'li yıllardan itibaren bir iskân sahası olarak kullanıldığını ortaya koymuştur.²⁹ Tarku'ya ilk defa yerleşenlerin kimler oldukları tespit edilememekle beraber hayvancılıkla uğraştıkları bilinmektedir. MÖ VII. yüzyıl ile MS III. yüzyıllar arasında Dağıstan; Kimmer, İskit ve Sarmatlara ev sahipliği yapmıştır.³⁰ MS IV. yüzyılın ortalarında ise Hunlar, Dağıstan'daki Alan³¹ egemenliğine son vermiş,³² bundan sonra da bölgeye yapılan Türk göçleri artmıştır. Tarku şehrinin kuruluşu bu süreçte gerçekleşmiştir. Şehrin kuruluşuna geçmeden önce Hazarların ilk başkenti olarak kabul edilen Semender şehrinin konumu ile ilgili yapılan tartışmalara değinmek gerekmektedir. Zira Tarku'nun kuruluşu ancak bu konunun izahı ile mümkün görünmektedir.

Hazarlar üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan Rus tarihçi M. İ. Artamonov, Semender şehrinin Terek Nehri üzerinde Kızlar'a yakın bir yerde bulunduğunu ileri sürmüştür.³³ Onun bu görüşü, Zeki Velidi Togan tarafından da kabul görmüştür.³⁴ Buna karşılık S. T. Eremyan, Semender ile

24 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

25 Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, s. 34-35.

26 Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", *Russkaya Starina*, T 53, St. Petersburg 1887.

27 A. İ. Osmanov – M. M. Magomedhanov, "Goroda", s. 77.

28 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

29 A. M. Tverdohlebov, "Ob Arheologičeskih Rabotah v Dagestane v 1947-48 gg.", <http://kumukia.ru/?id=1435> [Erişim tarihi: 07.03.2018].

30 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

31 Alanların Türk kökenli ya da İrani bir topluluk olduğu düşünülmektedir (Osman Karatay, *In Search of the Lost Tribe*, Karam, Çorum 2003, s. 13-14).

32 Umut Üren, "Kafkasya'da Hunlar", *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, II, S 72, s. 190.

33 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2008, s. 503-504.

34 Aktaran W. Barthold – P. B. Golden, "Khazar", *EI3*, IV, (1997), s. 1173.

Tarku'nun aynı şehirler olduklarını iddia etmiştir.³⁵ L. İ. Lavrov, V. F. Minorskiy,³⁶ W. Barthold, P. B. Golden,³⁷ Kamil Aliyev³⁸ ve A. Yu. Yakubovskiy³⁹ gibi tanınmış tarihçiler, Eremyan ile aynı fikirdedirler. Bu durumda Tarku ile Semender'in aynı şehirler oldukları, genel kabul gören bir görüştür denilebilir.

Semender isminin kökeni konusunda da iki farklı görüş bulunmaktadır. Şerif Baştav,⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu,⁴¹ V. F. Minorskiy,⁴² D. M. Dunlop,⁴³ M. İ. Artamonov,⁴⁴ Peter B. Golden⁴⁵ gibi tarihçiler, Semender ismini Sabar boylarından biri olan Zabender ile ilişkilendirirler. S. A. Pletniyeva⁴⁶ ve L. İ. Lavrov⁴⁷ ise Semender kelimesinin Farsça *samān-dar* ("uçtaki kapı")'dan geldiğini iddia etmişlerdir. "Uçtaki Kapı"da anlamı, Semender'in kuruluş amacı ve konumu ile örtüşüyor gibi görünse de, bu iddia henüz ilim çevrelerinde yaygınlık kazanmamıştır.

515'te Kafkasyaya yerleşen Sabarlar, 531'de Bizans ile anlaşıp Sasani topraklarına akınlara başlayınca⁴⁸ Sasani hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579); Kafkasyada, içlerinde Semender'in de bulunduğu bir dizi kaleden meydana gelen bir savunma hattı oluşturmuştur.⁴⁹ Bununla birlikte Sasaniler, Sabar akınlarını önleyememiş ve nihayet VI. yüzyılın sonları veya VII. yüzyılın başlarında Semender, Sabarlar tarafından kurulan Hazar Kağanlığı'nın hakimiyeti altına girmiştir.⁵⁰ Hazarların Semender'i başkent olarak kabul etmeleri, Orta Çağ Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilerden de anlaşılacağı üzere, şehrin gelişmesine büyük bir katkı sağlamış, şehir, bu özelliğini Hazarların Müslüman Araplarla giriştikleri mücadelelerin sonucunda başkentlerini İtil Nehri civarına taşımasından sonra da korumuştur.⁵¹ Bu durum, Kiev knezi Svyatoslav'ın 965'te

35 Aktaran L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018]. Tarku ile Semender'in aynı şehirler olduklarını ilk defa dile getiren, XIX. yüzyıl tarihçilerinden Abbaskulu Ağa Bakıhanov'dur (A. Bakıxanov, *Gülüstani-İrəm*, red. Ə. Esedzade, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyatı, Bakı 2010, s. 15).

36 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

37 W. Barthold – P. B. Golden, "Khazar", s. 1173.

38 Kamil Aliyev, "O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki", <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naçalnom-tarki.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

39 A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 175, dipnot 237.

40 Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, C V, S 17-18, (1941), s. 71.

41 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 153.

42 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

43 D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenga Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

44 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 189.

45 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 247.

46 S. A. Pletniyeva, *Hazarı*, Moskva 1986, s. 28.

47 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

48 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 152, 153; Ahmet Taşağl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 271-272.

49 Murtazali Gadjiyev, "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex", *Iran & the Caucasus*, Vol 12, No 1, (2008), s. 1-2; S. A. Pletniyeva, *Hazarı*, s. 28.

50 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 162 vd.

51 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 45, 71, 112, 159, 177, 206.

Hazar ülkesine düzenlediği sefer ile sona ermiştir.⁵² İdrisi, Rusların bu seferde Semender’de yaptığı tahribatı şöyle anlatır: “...burası eskiden büyük ve mamur bir şehirdi... Rus kabilesi buraya akın yaparak bu mamureleri mahv ve harap etti.”⁵³ Rusların saldırısından sonra Semender/Tarku⁵⁴, eski önemini kaybetmiş gibi görünmektedir. Bu durum, Kumuk Türklerinin XVI. yüzyılda Tarku merkezli Tarku Şamhallığını kurmalarına kadar sürmüştür.⁵⁵

2. Siyasi Merkez Olarak Tarku

Tarku Şamhallığının kendine özgü yönetim şekli, Tarku’daki siyasal yaşamın da şekillenmesinde rol oynamıştır. Bu yönetim şekline göre Şamhallık, yerel yönetimlerin özerkliğine imkân vermekte, dolayısıyla esnek bir merkezîyetçi yapı sergilemektedir. Tarku Şamhallığının siyasi yetkisini zaman zaman vassal beyliklerle paylaştığı görülmektedir. XIX. yüzyıl tarihçilerinden Hasan el-Kadarî’nin, *Âsâr-ı Dağıstan* isimli eserinde şamhala bağlı olan Kaytak Utsumisi Ahmed’in bazı hukuki düzenlemelerde bulunup bir kanun metni hazırlattığını kaydetmesi bunun bir delili olarak kabul edilebilir. Yine aynı eserde Macalis köyü hakkında anlatılanlar bir başka örnek teşkil eder. Bu köy, bir zamanlar civar köylülerin gelip müşaverede buldukları boş bir araziye *utsumi* tarafından yerleşim yeri haline getirilmiş ve *meclis* kelimesinin çoğulu olan *macalis* adıyla anılmıştır.⁵⁶ Burada Macalis ve etrafındaki köylerin kendilerine has bir idareleri söz konusu gibi görünmektedir.

Vassal beylerin, şamhalı üst otorite olarak kabul ettikleri, şamhalın tahta geçiş töreninde hazır buldukları ve bazılarının da, şamhal hanedanı ile akrabalık kurdukları bilinmektedir.⁵⁷ Şamhal hanedanı ile kurulan akrabalık, vassal beylerin şamhala olan bağlılığını arttırırken aynı zamanda onları Tarku’daki siyasi hayatın birer ögesi haline getirmiş olmalıdır.

Vassal beylikler şamhallığa feodal bir hüviyet kazandırmakta, Tarku’da bulunan divan ise şamhallığın merkezîyetçi yapısını ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu divana “Görünüş” adı verildiğini ve üyelerinin vezir, kadiasker, nakıbüleşraf ve dört mezhebin temsilcisi

52 *Oçerki İstorii SSSR, Drevniya Rus-Period Feodalizma (IX-XIII)*, III, red. B. D. Grekova – L. V. Çerepnina – V. T. Paşuto, Moskva 1953, s. 667, dipnot 3.

53 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 112.

54 İlginç bir şekilde Orta Çağ Arap coğrafyacıları, Tarku ismini kullanmamışlardır. Buna karşılık Tarku adını ilk defa kullanan, VIII. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Gevond olmuştur. O, 716-717’de Müslim komutasındaki orduların Tarku’da kamp kurduklarını anlatmaktadır (Aktaran L. İ. Lavrov, “Tarki do XVIII veka”, <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].)

55 Kamil Aliyev, “O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki”, <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naçalnom-tarki.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

56 Hasan Al Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 41.

57 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 670, 677; John Struys, *The Voyages and Travels of John Struys*, s. 210; Cornelius Le Bruyn, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies*, s. 143; Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 270; İsmail Bülbül, *Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 28.

olan dört şeyhülislamdan oluştuğunu yazmaktadır.⁵⁸ Bu üyeler, şamhaldan sonra Tarku'daki siyasi hayatın üst düzey temsilcileridirler. Şamhalın yardımcıları olarak nitelendirilen nazırların⁵⁹ ve şamhalın veliahdı olan “kırım şamhal”ın⁶⁰ bu divana dahil olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak hanedan üyesi olanların, meclise dahil olmadıkları ve siyasi ve idari olarak etkili oldukları söylenebilir. Nitekim Adam Olearius, Tarku'nun bir kısmının şamhalın yeğeni tarafından idare edildiğini anlatmaktadır.⁶¹

Son olarak kentin seçkinleri arasında kadı ve müftülerin yer aldığını belirtmek gerekir.⁶² Bunlar, ilim adamları olmalarının yanı sıra din adamı hüviyetine de sahiptirler. Bu şahısların halk nezdindeki itibarı, şehrin diğer ricali ile kıyaslandığında daha fazla olabilir. Çünkü kent sakinleri için din, hayatın belirleyici unsurlarından biri olarak görülmektedir. Evliya Çelebi bu hususta şöyle demektedir: “Hepsi Şafii mezhepli tutucu adamlardır. Sakalını tıraş eden adama ne selâm verirler ne alırlar, tıraşlı adamla yemek bile yemezler ... sakalsız adamı yanlarına uğratmazlar ... sakalina ustura değdiren oğlanı ve berberi katle yakın âleme ibret ederler ... Hepsi Nakşibendi tarikatında tevhid ehli insanlardır ...”⁶³

Hasan el-Kadarî'nin eserinin ekler kısmında “Dağıstan'ın sıradan halk toplulukları arasındaki eski mutluluk alametleri” başlığı altında anlatılanlar, büyük ölçüde Evliya Çelebi'nin çizdiği muhafazakar topluluk resmiyle örtüşmektedir. Burada mutluluğun ilk alameti olarak “Kur'an-ı Kerim azimü'-şanı kendi nefsi için uygulamak” denmiştir. Bundan sonraki mutluluk alametleri ise güzel bir eşe, iyi bir ata, ünlü ustalar tarafından yapılmış silahlara ve kehribar ya da mercan bir tespihe sahip olmak gibi tamamıyla dünyevi unsurları ihtiva etmektedir.⁶⁴

3. Tarku'da Ticari Hayat

Tarım ve hayvancılık şehir ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Tarımın ön plana çıkmasında toprağın verimliliği, iklim koşullarının uygunluğu,⁶⁵ su kaynaklarının bolluğu⁶⁶ gibi etkenler rol oynamıştır. Tarku'nun tarım için uygun koşullara sahip olması, tarımsal üretimin kalitesini arttırmakla kalmamış, ürün çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Bu ürünler; üzüm, karpuz, portakal, nar, elma ve armut gibi meyvelerle tahıl, arpa, pamuk ve her türlü sebzedden oluşmaktadır.⁶⁷

58 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667, 670.

59 M. P. A. İbragimov – A. M. Adjiyev, “Kumiki”, s. 475.

60 A. Bakıxanov, *Gülüstani-İrəm*, s. 77.

61 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408.

62 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667.

63 *Age.*, s. 667-668, 672.

64 Al Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 131.

65 Kış süresi oldukça kısa olan Tarku'da bahar Şubat ayında başlamaktadır (Nazmi, *Dağıstan Vilâyeti*, İstanbul 1334, s. 39).

66 Kumuklar dağlardan inen suları İranlılardan öğrendikleri kanal sistemi ile tarlalarının sulanmasında kullanmaktaydılar (Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 311-312).

67 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 267; İ. G. Gerber, “Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo

Tarımın ekonomik faaliyetler içerisinde geniş yer edinmesi, kentte bir toprak aristokrasisinin de varlığına işaret edebilir. Öte yandan askeri zümrenin varlığının tarımsal üretime borçlu olduğu da bilinmektedir. Nitekim Evliya Çelebi, askerlerin tarımla uğraştıklarını, elde ettikleri ürünlerden dolayı şamhala vergi ödemeyip gelirlerini askeri hizmetleri karşılığında kendileri için alıkoyduklarını ifade etmektedir.⁶⁸ Fakat Henry Bruce ve John Bell'de hayranlık uyandıran ve bu iki seyyahın anlatımlarından seçkin birlikler olduğu anlaşılan şamhalın askeri kıtası, büyük bir ihtimalle Osmanlı Devleti'ndeki yeniçeriler gibi askeri bir zümre olabilir.⁶⁹

Gerber, şamhallıkta bol miktarda verimli otlığın bulunduğu bilgisini vermektedir.⁷⁰ Koyun ve sığırlardan oluşan sürüler, bu otlaklarda, muhtemelen Karaçay-Malkarlarda olduğu gibi, çobanlar tarafından güdülmekteydi.⁷¹ Üreticiler, ürünlerinin 20'de birini vergi olarak şamhala vermekteydiler.⁷²

Hayvancılıktan sonra arıcılık ve balıkçılık gelmektedir.⁷³ A. de La Motraye seyahatnamesinde "... bir Rumdan, Tarku'nun kürkleriyle ünlü olduğunu ve kentte iyi bir balık pazarının bulunduğunu duymuştum" diye yazmaktadır.⁷⁴ A. de La Motraye'den yarım asır önce şamhalın konuştuğu olan Adam Olearius, kendilerine sunulan yiyecekler arasında balıkları da saymaktadır.⁷⁵ D. İ. Tihonov ise her on balıktan birisinin vergi olarak şamhallığa ayrıldığını anlatmaktadır.⁷⁶

Vergiler *daruga*⁷⁷ adı verilen görevliler tarafından tahsil edilmektedir. Evliya Çelebi, şamhalın kendi adına para bastırmadığını, Dağıstan'da paranın bilinmediğini ve ekonomide takas usulünün hakim olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla *darugaların* tahsilatı aynı olarak yaptıkları söylenebilir. Bu durum, Rusya'nın XVIII. yüzyılda geçirdiği dönüşüme bağlı olarak değişmeye başlamıştır. I. Petro'nun modernleşme ve sanayileşme atılımları, ülkenin daha fazla hammaddeye

Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.," http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018]; D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

68 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667.

69 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 267; John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 446.

70 İ. G. Gerber, "Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.," http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

71 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 659.

72 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

73 Agm.; İ. A. Gildenstedt, *Geografiçeskoye i Statistiçeskoye Opisaniye Gruzii i Kavkaza*, s. 107.

74 A. de La Motraye, *A. de La Motraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, s. 65.

75 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 410.

76 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

77 *Daruga* "basamak, sıkırmak, daraltmak ve mühürlemek" anlamlarına gelmektedir. Moğollar ve onların halefi olan devletlerde *darugaların*; nüfus sayımı, asker toplama, posta teşkilatını kurma ve vergi toplama gibi görevlerinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca XVIII-XIX. yüzyıllarda İran'daki *darugaların*, şehirlerin asayişine ve beledi işlere dair bir takım sorumlulukları da bulunmaktadır (Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, VIII, (1993), s. 505, 506).

78 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 672.

ihtiyaç duymasına neden olmuş, bu ise Rusların, başta Kafkasya olmak üzere çeşitli bölgelerde yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca hammadde ihtiyacı İran ile ilişkilerin geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu doğrultuda I. Petro, Artemiy Volinskiy'i İran'a elçi olarak göndermiş,⁷⁹ fakat bununla da yetinmeyerek 1722'de İran'daki karışıklıklardan yararlanarak İran seferini gerçekleştirmiştir. Sefer sonunda I. Petro, İran'ın en önemli ipek üretim merkezlerini elde etmiş ve Dağıstan'a egemen olmuştur.⁸⁰

I. Petro, 1724'te Derbent, Bakü ve Kutsal Haç Kalesi gibi Rus yönetiminde bulunan şehirlere ve kalelere getirilecek demir, güherçile, şarap, tütün, et ve tahıldan vergi alınmayacağına dair bir kanun çıkartmış, yine bu kanun çerçevesinde yerli tacirlerin Rusya ile yapacakları ticarete de güvence vermiştir. Ayrıca tacirlerin Hazar Denizi'ndeki Rus gemilerinden yararlanmalarına da imkân sağlanmıştır. I. Petro'nun bu ekonomik tedbirleri Dağıstan'da ticaretin gelişmesine ve kısa sürede, başta Tarku olmak üzere, Endirey ve Aksay çarşılarında Rus, Ermeni ve diğer milletlerden tacirlerin görülmesine neden olmuştur. Bundan sonra halı, dokuma, meyve, bal, bal mumu, pamuk, ham ipek ve kızıl kök gibi Tarku'nun yerel ürünleri Rusya'ya gitmeye başlamıştır.⁸¹ Elbette ki ticareti yapanlar sadece yabancılar değildir. İ. G. Gerber, Tarkulu bazı tacirlerin, İran ve Rusya'ya ticaret için adam gönderdiklerini anlatmaktadır.⁸² Kumuk tarihçilerinden Arsen Akbiyev ve M. P. Abdulsalamov'a göre Tarkulu tacirler Rusya ve İran dışında Anadolu ve Orta Doğu şehirlerine de gitmektedirler.⁸³

D. İ. Tihonov, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru şamhallık ekonomisi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Şamhallık, Ruslara et, tahıl, bal ve bal mumu satıyor. Bu ürünler Kızlar ve Astrahan'a gönderiliyor... (Kumuklar) elbise için kumaşları Rusya ve İran'dan getiriyorlar. Ayrıca bu ülkelerden gümüş, altın, bakır, kurşun ve demir satın alıyorlar ... Şamhallıkta tacirlerden araba başına bir gümüş Rus parası, araba boş ise 2 ruble 50 kapık, meyve arabalarından 1 ruble 30 kapık, boya maddelerinden pud^[84] başına 2 ruble 50 kapık, bir attan 50 kapık, 20 baş koyundan bir koyun, 20 baş sığırdan bir sığır, 10 balıktan bir balık

79 Rusya'nın geçirdiği dönüşüm ve Artemiy Volinskiy'in elçisi için bk. Okan Yeşilot, *Şah'in Ülkesinde*, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2014, s. 23 vd.; P. P. Buşev, *Posolstvo Artemiya Volinskogo, v 1715-1718 gg.*, Nauka, Moskva 1978, s. 30 vd.

80 İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod Petro Velikogo*, Moskva 2010, s. 14 vd.; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakanüvis, Kafkasya Özel Sayısı*, Vol 2, (2017), s. 116 vd.

81 *İstoriya Dagestana*, s. 352-354; M. P. Abdusalomov, "Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.", <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

82 İ. G. Gerber, "Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

83 Arsen Akbiyev, "Kumiki", <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html> [Erişim tarihi: 03.03.2018]; M. P. Abdusalomov, "Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.", <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

84 Eski bir Rus ağırlık ölçüsüdür. 1 pud, 16,38 kg'dır (Emine Atmaca, "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S 27, s. 29).

vergi olarak alınıyor. İnsanlardan ise atlı veya yaya Rus, Ermeni ve Yahudinin her birinden 1 ruble alınıyor. Müslümanlardan herhangi bir şey alınmıyor ...⁸⁵

D. İ. Tihonov'un ifadeleri, şamhallığın dış ticaretinde Rusya ve İran'ın önemli bir yer edindiğini, tarım ve hayvancılığın halen ülke ekonomisinin temelini oluşturduğunu, paranın şamhallık ekonomisinde kullanımının yaygınlaştığını ve Rus, Ermeni ve Yahudi tacirlerin şamhallığın ticari hayatında mühim bir yer edindiğini ortaya koymaktadır.

4. Şehir ve Mekân

Jean-Baptiste Tavernier, Kumukların, dağlardan gelen suların yararlanabilmek ve herhangi bir saldırı halinde dağları sığınak olarak kullanabilmek için dağ eteklerinde yaşadıklarını anlatmaktadır.⁸⁶ Tarku'nun bir dağ yamacında kurulmasında bu doğal ve beşeri etkenlerin önemli bir rolü olsa gerektir. Nitekim seyyahların Tarku ile ilgili anlatımlarında üzerinde ısrarlar durdukları iki mühim konudan birisini şehrin stratejik açıdan avantaj sağlayan konumu, diğerini de dağlardan gelen sular ya da bu suların kullanımına dair mevzular oluşturmaktadır.

Seyyahların Tarku ile ilgili anlatımları, genellikle şehrin Hazar Denizi (H) kıyısında yükselen dağın (Tarki-Tav) eteklerinde, son derece korunaklı bir tepenin üzerinde kurulu olduğunu belirten bir betimleme ile başlamaktadır.⁸⁷ Bununla beraber Adam Olearius'ın seyahatnamesinde yer alan Tarku'ya ait bir gravür, şehrin genel görünümü hakkında seyyahların anlatımından daha fazla bilgi sunmaktadır. Gravürde de görüldüğü üzere (Bk. Gravür 1), Tarku, John Bell'in "bir amfi-tiyatro"⁸⁸ olarak nitelendirdiği kayalıkların (I) alt tarafında, bir dağın yamacında (A) kuruludur. Hazar Denizi'ne bir vadi ile açılan şehrin etrafında mahalleler ve bahçeler bulunmaktadır. Gravürün sağ alt köşesindeki düzlük (F), genellikle şehre gelen kalabalık grupların konakladığı yerdir. Bu düzlüğün yakınlarında simetrik şekilde tasarlanmış, Timurlu bahçelerini andıran bir botanik bahçesi (E) bulunmaktadır. Şamhalın sarayı (B) ve şamhal hanedanına mensup kişilere ait yapılar (C ve D) şehre tepeden bakan yüksek kayalıklar üzerine kurulmuştur. Gravürün sol alt köşesinde görülen Buynak askerleri (G) ise hareket halinde tasvir edilmişlerdir ve bu durum Tarku'ya sadece Hazar Denizi kıyısından ulaşılabildiğini göstermektedir. Nitekim XIX. yüzyıl

85 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

86 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 311-312.

87 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 450; Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 269; Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408; Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 348; D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018]. Evliya Çelebi bu seyyahlardan farklı olarak şehrin düz bir zemininin olduğunu iddia etmiştir. Evliya Çelebi'nin şehri görmesine rağmen Tarku'yu neden böyle tasvir ettiği anlaşılamamıştır (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 666).

88 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 450.

Rus tarihçilerinden P. G. Butkova –ki kendisi Tarku’da bulunmuştur – şehrin etrafının dağlarla çevrili olduğunu ve şehre sadece Hazar Denizi kıyısından girilebildiğini anlatmaktadır.⁸⁹

Gravür 1. XVII. Yüzyılda Tarku

Kaynak: Adam Olearius, *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bes-
tehend in der nach Mußkau und Persien*, Hamburg 1696, s. 383.

Gravürden de anlaşılacağı üzere, şehir merkezinde geniş sokaklar ya da meydanlar bulunmamaktadır. Bu hususta Butkova, sokakların, ancak yan yana iki atının geçebileceği genişlikte olduğunu belirtmektedir.⁹⁰ Yine gravürde görüldüğü gibi, evler, V. İ. Bakunina'nın ifadesiyle "birbirinin üzerine yığılmış gibi" görünmektedir.⁹¹ Adam Olearius, evlerin İran tarzında inşa edildiğini ve gösterişli olmadıklarını anlatmaktadır.⁹² Evliya Çelebi ise evlerin küçük olduğunu, buna karşılık şehirde bazı gösterişli yapıların da bulunduğunu ifade etmektedir. Evliya Çelebi'nin gösterişli olarak bahsettiği evler, şamhallığın ileri gelenlerine aittir. Nitekim Evliya Çelebi, bu gösterişli evlere örnek olarak 7 sarayın adını vermektedir ki bunlar Şamhal Şah Sarayı, vezire ait Takî Han Sarayı, Endirey beyine ait Ulu Bey Sarayı, Kasım Bay Sarayı, Kıran Alp Sarayı ve Sultan Mahmud Sarayıdır.⁹³

89 P. G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, Çast Vtoraya, Sankt-Peterburg 1869, s. 569.

90 P. G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, s. 569.

91 Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 348.

92 Adam Olearius, *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408.

93 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667.

Seyyahların anlatımına göre Tarku'da evler taş ve çamur kullanılarak tek ya da iki katlı yapılmıştır. Evlerin çit ile ya da *azbar*⁹⁴ adı verilen yüksek duvarlarla çevrili bahçeleri ve tamamen toprakla örtülü düz çatıları bulunmaktadır. Birbirleriyle bağlantısı olmayan odaların zeminleri kesme taşlarla kaplıdır. Bu zeminin üzerine halı ya da hasır örtülmektedir. Soğuk mevsimler uzun sürmediğinden evlerin pencerelerinde cam kullanılmamış, bunun yerine dışarısının rahatlıkla görülebileceği kamıştan yapılmış kepenkler tercih edilmiştir. Binalar, yaz aylarının aşırı sıcaklarından korunmak için kuzeye bakacak şekilde inşa edilmiştir.⁹⁵

Evlerin tamamlayıcı unsuru, seyyahların üzerinde ayrıca durduğu dağlardan gelen sulardır. Bruce bu sularla bahçelerin sulandığını ve bu yüzden evlerin bahçelerinde leziz meyvelerin yetiştiğini anlatmaktadır⁹⁶ ki bu durum Evliya Çelebi'nin Tarku için yaptığı "irem bağı" benzetmesine açıklık getirmektedir.⁹⁷ V. İ. Bakunina ise Tarku'nun "temiz, kristal gibi berrak ve en sıcak havalarda bile serin olma özelliğine sahip suları" ile ünlü olduğunu, bu suların her eve taşındığını ifade etmektedir. O, şamhalın sarayını tasvir ederken misafirlerin kabul edildiği salonda ve şamhalın yatak odasında birer fiskiyenin bulunduğunu söylemekte ve bunun hane sakinleri için nasıl bir avantaj sağladığını şöyle dile getirmektedir: "... bu sıcak iklimde bunun ne kadar hoş olduğunu tahmin edemezsiniz."⁹⁸

Şamhalın sarayı, misafirlerin ağırlandığı İran tarzında bir salon, bir teras, küçük bir bahçe ve birkaç odadan oluşmaktadır.⁹⁹ Fiskiyelerin haricinde yerde serili İran halıları, birkaç vazo ve uyumak için kullanılan ipekli yorganlardan başka sarayda lüks yaşama dair herhangi bir eşya bulunmamaktadır. Pencereler, Tarku'daki diğer evlerin pencereleri gibi, camsızdır ve kamışlardan yapılmış kepenklerle örtülüdür. Duvarlar ise beyaza boyalıdır ve hiçbir süse sahip değildir.¹⁰⁰ Şamhalın evine konuk olan Butkova, bu sade görüntü için "evin hiçbir özelliği yoktu" diye yazmaktadır.¹⁰¹

Şehirde kamuya ait ya da kişisel olarak kabul edilebilecek diğer mimari yapıların neler olduğu, Evliya Çelebi'nin Tarku'nun tasvirinde anlatmayı planladığı konular için oluşturduğu başlıklardan anlaşılmaktadır. Buna göre geleneksel İslam şehirlerindeki cami, mescit, medrese ve çeşitli okullar ile derviş tekkeleri Tarku şehrinde de mevcuttur. Evliya Çelebi, su ile ilgili mimari yapılar için dört başlık açmıştır. Bunlardan ilki, muhtemelen dağlardan gelen suların şehirdeki dağıtımı ile ortaya çıkmış olan "Akarsu Çeşmeleri", ikincisi "Sebilhâneler", üçüncüsü "Evlerdeki Su

94 Kumuk lehçesi üzerine çalışmalarıyla tanınmış Çetin Pekacar bu kelimeyi *abzar* olarak kaydetmektedir (Çetin Pekacar, "Kavimler Kapısı Dağstan'dan İzlenimler", <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/dagistgez.htm> [Erişim tarihi:17.03.2018]).

95 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667; Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 267; Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 348.

96 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 271.

97 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 666.

98 Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 349.

99 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 450.

100 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 271-272.

101 P. G. Butkova, *Materiali dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, s. 568.

Kuyuları”, dördüncü ise “Hamamlar”dır. Bunların dışında Evliya Çelebi, ticari hayatın merkezinde yer alan yapılar için “Tüccar Hanları” ve “Çarşıları”, Hristiyanların dinî yapılarını anlatmak için “Rahip Kiliseleri”, yoksullara ve öğrencilere yiyecek dağıtan hayır yapıları için “Aşevi İmaretleri” başlıklarını oluşturmuştur.¹⁰²

Şehrin nüfusuna gelince, Evliya Çelebi’ye göre Tarku’da 7.000 hane mevcuttur ki bu rakam Türklerdeki 7 sayısının kutsallığına dair bir gönderme olarak değerlendirilebilir.¹⁰³ Evliya Çelebi’nin verdiği bu abartılı rakama karşılık çağdaşı olan Adam Olearius daha kabul edilebilir bir sayı vermektedir. Ona göre Tarku’da 1.000’den fazla hane bulunmaktadır.¹⁰⁴ Her hanede ortalama 5 kişinin yaşadığı düşünüldüğünde Adam Olearius’un verdiği bilgiler doğrultusunda Tarku’nun nüfusu en az 5.000 civarında olmalıdır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde şehrin nüfusunda fazla olmamakla birlikte bir artış yaşandığı görülmektedir. Henry Bruce, 1720’lerde şehrin hane sayısını 3.000 olarak vermektedir ki buna göre nüfus 15.000’i bulmaktadır.¹⁰⁵ Şayet Henry Bruce’un verdiği rakam doğru ise takip eden yıllarda şehrin nüfusunda büyük bir düşüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İ. A. Gildenştedt 1770’lerde şehirdeki hane sayısını 1.200,¹⁰⁶ D. İ. Tihonov 1.500,¹⁰⁷ Butkova ise 1500 olarak vermektedir.¹⁰⁸ O halde 1770’lerde Tarku’nun nüfusu, 6.000-7.500 civarında olmalıdır.¹⁰⁹

Sonuç

Semender şehrinin konumuna dair tartışmalar, burasının Tarku ile aynı yer olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan hareketle Tarku’nun Sasaniler tarafından kurulduğu, Hazar Kağanlığı döneminde ise şehir vasfına kavuştuğu anlaşılmaktadır. Hazar çağında son derece canlı bir şehir olan Tarku, Rusların saldırıları neticesinde bu özelliğini yitirmiştir. XVI. yüzyılda kurulan Tarku Şamhallığı, Tarku’yu Dağıstan’ın merkezi haline getirmiş ve XVIII. yüzyılda Rusya ile İran arasındaki siyasi ve ticari gelişmelere bağlı olarak bölgedeki ticari hayatta görülen hareketlilik, şehrin tekrar canlanmasına imkân vermiştir. Ancak bu canlılığa rağmen Tarku gösterişli ve kalabalık bir başkent olmaktan uzaktır.

102 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 670.

103 *Age.*, s. 667.

104 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408.

105 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 271.

106 İ. A. Gildenştedt, *Geografişeskiye i Statistişeskiye Opisanije Gruzii i Kavkaza*, s.107.

107 D. İ. Tihonov, “Opisanije Severnogo Dagestana”, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

108 P. G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, s. 569.

109 XVII. yüzyılda Anadolu’daki bazı önemli şehirlerin nüfusları şöyledir: Manisa 25.000-30.000, Kütahya 35.000, Çorum 20.000, Amasya 25.000, Tokat 30.000. Bu şehirlerle kıyaslandığında Tarku’nun çok az bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir (Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci”, *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, Vol I, No 1, (1975), s. 107, 109, 110, 112).

Tarku şehri, şamhallığın siyasi ve idari merkezidir. Devlet işleri, şamhalın Tarku'daki sarayında toplanan divanda görölmektedir. Bu divanın işleyişi tam olarak bilinmemekle beraber Türk-İslam devletlerindeki divanlara benzediği söylenebilir. Şamhallık, aynı zamanda federal bir yapı arz etmektedir. Bu durum, Dağıstan'ın dağılık coğrafyasından veya farklı etnik grupları bünyesinde barındırmasından ileri gelmiş olabilir.

Tarku'da ekonomiden mimariye pek çok konuda coğrafi unsurların etkisi söz konusudur: Şehir, dağlardan gelen temiz sulardan en iyi şekilde yararlanmayı mümkün kılan bir konuma sahiptir. Bu durum şehir sakinleri için ziraatı değerli bir uğraş haline getirmiştir. Tarku ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hayvancılık ve balıkçılık da yine suyla ilişkilidir. Suyun bolluğu, şehirde suya dair mimari eserlerin çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Bununla beraber mimariyi etkileyen esas unsur iklimdir. Evler yazın sıcağına karşı en iyi korumayı sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Evler birbirine bitişik, düz çatılı ve camsız olarak inşa edilmiştir. Tarku'daki mimari estetik ise İran'ın tesirinde gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktüre, Sevgi, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirseler Yapının Değişme Süreci", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, Vol I, No 1, (1975), s. 101-128.
- Al Kadarî, Hasan, *Âsâr-ı Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 2003.
- Arıkan, Zeki, "Jean-Baptiste Tavernier", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 181-183.
- Artamanov, M. İ., *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2008.
- Atmaca, Emine, "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S 27, (2009), s. 21-48.
- Bakıxanov, A., *Gülüstani-İrəm*, red. Ə. Esedzade, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyatı, Bakı 2010.
- Bakunina, Varvara İvanovna, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", *Russkaya Starina*, T 53, St. Petersburg 1887, s. 343-374.
- Barthold, W. – P. B. Golden, "Khazar", *The Encyclopaedia of Islam*, IV, (1997), s. 1172-1181.
- Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Bellekten*, V, S 17-18, (1941), s. 58-99.
- Bell, John, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, II, Edinburg 1788.
- Benson, G. Vere, "Peter Henry Bruce", *Dictionary of National Biography*, VII, (1887), s. 113-114.
- Bruce, Henry, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, London 1782.
- Buşev, P. P., *Posolstvo Artemiya Volinskogo, v 1715-1718 gg.*, Nauka, Moskva 1978.
- Butkova, P. G., *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, Çast Vtoraya, Sankt-Peterburg 1869.
- Bülbül, İsmail, *Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakanüvis, Kafkasya Özel Sayısı*, Vol 2, (2017), s. 115-132.
- Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenga Yayınları, İstanbul 2008.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Gadjiyev, Murtazali, "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex", *Iran & the Caucasus*, Vol 12, No 1, (2008), s. 1-15.
- Gadjiyeva, S. Ş., *Kumki*, Moskva 1961.
- Gildenştedt, İ. A., *Geografişeskoye i Statistişeskoye Opisaniye Gruzii i Kavkaza*, Sankt-Peterburg 1809.
- Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- Harrison, Robert, "John Bell", *Dictionary of National Biography*, IV, (1885), s. 166-167.
- İbragimov, M. – A. M. Adjiyev, "Kumiki", *Narodı Dagestana*, red. V. A. Tişkov – S. V. Çeşko, Moskva 2002, s. 472-492.
- İstoriya Dagestana*, I, red. G. A. Alikberov, V. G. Gadjiyev, i. t.d., Moskva 1967.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Karatay, Osman, *In Search of the Lost Tribe*, Karam, Çorum 2003.
- Kurukin, İ. V., *Persidskiy Pohod Petro Velikogo*, Moskva 2010.
- La Motraye, A. de, *A. de La Motraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, II, London 1730.
- La Motraye, Aubry de, *La Motraye Seyahatnamesi*, haz. Erkan Serçe, İstikbal Kitabevi, İstanbul 2007.
- Le Bruyn, Cornelius, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies*, I, London 1737.

Nazmi, *Dağıstan Vilâyeti*, İstanbul 1334.

Oçerki İstorii SSSR, Drevniya Rus-Period Feodalizma (IX-XIII), III, red. B. D. Grekova – L. V. Çerepnina – V. T. Paşuto, Moskva 1953.

Olearii, Adami, *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bestehend in der nach Mußkau und Persien*, Hamburg 1696.

Olearius, Adam, *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, London 1662.

Osmanov, A. İ. – M. M. Magomedhanov, “Goroda”, *Narodı Dagestana*, red. S. A. Arutyunov, A. İ. Osmanov, G. A. Sergeeva, Moskva 2002, s. 77-90.

Pletniyeva, S. A., *Hazarı*, Moskva 1986.

Qarayev, Elçin, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı 2005.

Struys, John, *The Voiages and Travels of John Struys*, London 1684.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafiyacalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Taşgıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 5. bs., Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Üren, Umut, “Kafkasyada Hunlar”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, II, S 72, (2015), s. 190-198.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Yeşilot, Okan, *Şahin Ülkesinde*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Yuvalı, Abdülkadir, “Daruga”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, (1993), s. 505-506.

Elektronik Kaynaklar

Abdusalamov, M. P., “Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.”, <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

Akbiyev, Arsen, Kumiki, <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html> [Erişim tarihi: 03.03.2018].

Aliyev, Kamil, “O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki”, <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naşalnom-tarki.html> [Erişim tarihi:27.03.2018].

Tihonov, D. İ., “Opisaniye Severnogo Dagestana”, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi:04.03.2018].

Floor, Willem, “Struys, Jan Janszoon”, <http://www.iranicaonline.org/articles/struys-jan>, [Erişim tarihi: 26.03.2018].

Gildenştedt, İ. A., “Puteşestviye po Kavkazu”, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/pred1.htm> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

Gerber, İ. G., “Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.”, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

Lavrov, L. İ., “Tarki do XVIII veka”, <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

Pekacar, Çetin, “Kavimler Kapısı Dağıstan'dan İzlenimler”, <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/dagistgez.htm> [Erişim tarihi: 17.03.2018].

Tverdohlebov, A. M., “Ob Arheologiçeskih Rabotah v Dagestane v 1947-48 gg.”, <http://kumukia.ru/?id=1435> [Erişim tarihi: 07.03.2018].

Werner, Christoph, “Olearius, Adam”, <http://www.iranicaonline.org/articles/olearius-adam> [Erişim tarihi: 23.05.18].

TÜRKİYE-TÜRKMENİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (1992-2014)

TURKEY-TURKMENISTAN TRADE RELATIONS (1992-2014)

Hülya KAYALI*

Öz

Bu çalışmada 1992-2014 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticari ilişkiler ürün bazına inilerek incelenmiştir. Yıllar itibarı ile Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ihracat ve ithalat değerleri, artış ve azalışları her iki ülke ticaretinde önemli olan ürünler araştırılmıştır. Bu çalışmada 1992-2014 yılları arasındaki Türkiye İstatistik Kurumu ihracat ve ithalat verileri esas alınmış, veriler yapılan çalışma ile yeniden düzenlenmiştir.

Yapılan çalışmada güçlü kültürel bağların olduğu Türkmenistan ile ülkemiz arasındaki dış ticaret hacminin genellikle artan bir seyir izlediği belirlenmiştir. 2013 yılında Türkmenistan'a olan ihracatımız bir önceki yıla göre %32 artarak 1.957.484.112 dolar, 2014 yılında ise bir önceki yıla göre %14 artarak 2.232.838.303 dolar olmuştur. 2014 yılında makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, bunların aksam ve parçaları; mobilyalar, yatak takımları; nakil vasıtaları ve kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri Türkmenistan'a en çok ihraç edilen ürünlerdir. 2013 yılında Türkmenistan'dan olan ithalatımız ise bir önceki yıla göre %115 artarak 653.814.962 dolar, 2014 yılında bir önceki yıla göre %5,4 azalarak 624.090.765 dolar olmuştur. 2014 yılında dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya; mineral maddeler; plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri; kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri; ham postlar, deriler, köseleler, deri-saraciye eşyası, çantalar Türkmenistan'dan en çok ithal edilen ürünlerdir. Türkmenistan ile ülkemiz arasındaki dış ticaret hacmi 2002 yılına kadar zaman zaman inişli çıkışlı bir seyir izlese de genellikle artmıştır. 2002 yılından itibaren ise (2012 yılı hariç) sürekli artış göstermiş ve 2013 yılında bir önceki yıla göre %46 artış ile 2.611.299.074 dolar, 2014 yılında ise %9,4 artış ile 2.856.929.068 dolar seviyesine çıkmıştır. Bu durumun devam etmesi ile Türkiye-Türkmenistan arasındaki ticaret hacmi artmaya devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: ticari ilişkiler, ihracat, ithalat

Abstract

In this study, commercial affairs between Turkey and Turkmenistan in the period from 1992 to 2014 were investigated in terms of product-base. By years export and import values between Turkey and Turkmenistan in increases and decreases, products that are important in the trade of both countries have been investigated. In this study, the data is primarily based on export and import of Turkey Istatistical Institute between the years of 1992 and 2014, the data were rearranged by the study.

It has been determined that the foreign trade volume between Turkmenistan and our country, where we have strong cultural ties in the conducted study is generally following an increasing trend. Our exports

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul / Türkiye, hkayali@marmara.edu.tr

to Turkmenistan in 2013 increased by 32% to USD 1.957.484.112 compared to the previous year, in 2014 it increased by 14% to USD 2.232.838.303. In 2014, machinery, mechanical devices, electrical machinery, and appliances, their parts and components; furnishings, bedclothes; transportation means and chemical industry and related industrial products, are the products most exported to Turkmenistan. In 2013, our imports from Turkmenistan amounted to USD 653.814.962, increased by 115% compared to the previous year, and decreased by 5.4% to USD 624.090.765 in 2014 compared to the previous year.

In 2014, textile articles to be convenient for weaving and the manufactured article from them, mineral substances; plastics, rubber and their finished goods, chemical industry and related industrial products; raw hides, leather, saddlery, bags, are the products most imported from Turkmenistan. The foreign trade volume between Turkmenistan and our country has generally increased, although it has followed an up and down course from time to time until 2002.

Since 2002 it has shown a continuous increase (excluding 2012) and increased by 46% to 2.611.299.074 dollars compared to the previous year in 2013 and by 9.4% in 2014 to 2.856.929.068 dollars. By the continuation of this situation, the trade volume between Turkey and Turkmenistan will continue to increase.

Keywords: trade relations, exports, imports

Giriş

Türkmenistan, Orta Asya'da 36°-43° kuzey enlemleri ile 53°-66° doğu boylamları arasında yer almaktadır.¹ Kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğu ve doğusunda Özbekistan, batısında Hazar Denizi, güneydoğusunda Afganistan, güneybatısında ise İran bulunmaktadır. 488.100 km² yüz ölçümüne sahip olan Türkmenistan'ın nüfusu yaklaşık 6,8 milyon kişidir.² Türkmenistan'ın yüzey şekilleri oldukça sade olup ülke topraklarının %80'ini Karakum Çölü oluşturmaktadır. Karakum çölü Türkmenistan yüz ölçümünün beşte dördünü kaplamaktadır, fakat 1.200 km'lik dünyanın en uzun kanalı sayesinde Karakum, Amuderya ve Murgap nehirleri havzaları ile zirai üretime elverişli bir hale getirilmiştir.³

Türkmenistan'ın başlıca dağları Kopet, Koyten, Balkan Dağlarıdır. Başlıca platoları ise Bathız, Karabil Üstyurt ve Krasnadovsk (Balkan) platolarıdır. Ülkedeki başlıca akarsular ise Amuderya, Tecen, Murgap, Etrek, Sumbar, Çendir ve Karasar akarsularıdır. Türkmenistan'daki en önemli düzlükler Türkmen düzlüğü, Harezmi Ovası, Könederya Ovası, Murgap ve Tecen deltalarıdır. Coğrafi konumu itibarıyla Türkmenistan'ın vaha bölgeleri beş kısma ayrılmaktadır. Bunlar, Amuderya'nın orta kısımları, Amuderya delta düzlüğü, Murgap-Tecen Nehri çevresi, Etrek-Sumbar Nehri çevresi ve Kopet Dağı'nın kuzey etekleridir. Bu vahalar ülkenin yaklaşık %7-8'lik bölümünü oluşturmaktadır.⁴

1 Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 2000, s. 77.

2 <http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi> [Erişim tarihi: 03.12.2015].

3 Öwezberdi Hojamuradov, *Türkmenistan – Türkiye Dış Ticareti ve Türkmenistan Dış Ticaretinin Finansman Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 6.

4 Nurgeldi Arbatov – Akif Karatepe, “Türkmenistan'ın Jeomorfolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S 33, (2016), s. 584.

Türkmenistan Asya'nın iç kesimlerinde yer aldığı için tam bir kara iklimine sahiptir. Genellikle yazları sıcak ve kurak geçer, gece ve gündüz arasında büyük sıcaklık farklılıkları görülür. Ülkenin kuzeyinde yıllık ortalama sıcaklık 11-13 °C, güneyinde ise 15-18 °C civarındadır. Temmuz ayı ortalaması 28-32 °C (en yüksek 44-49 °C) arasındadır. En soğuk ay olan Ocak ayı ortalaması ise 3-5 °C arasındadır (en düşük – 8° ile – 21 °C). Türkmenistan yağış yönünden oldukça fakir bir ülkedir. Ülkenin kuzeybatısı (Üstyurt Platosu) 80 mm, çöle yakın bölgeler 100-150 mm ve güneybatıdaki platolar 200-300 mm kadar yağış alır.⁵

1970 yılında Türkmenistan'da Türkmenlerin oranı %63,5 iken, Özbeklerinki %2,1'dir.⁶ 1989 yılında Türkmenistan'da Türkmenlerin oranı %75,5 iken, Ruslarınki %10,4, Özbeklerinki %9,4, Kazaklarınki %3,0, Tatarlarınki %1,1, Azerilerinki %0,6'dır.⁷ 2010 yılı Türkmenistan nüfusunun %78,6'sını Türkmenler, %9,4'ünü Özbekler, %3,2'sini Ruslar, %2,7'sini Kazaklar, %1,2'sini Tatarlar, %1'ini Azeriler, geri kalan %3,8'ini Beluciler, Ermeniler, Lezgiler ve diğer azınlıklar oluşturur. Görüldüğü gibi Türkmenler diğer Türk boylarıyla birlikte ülke nüfusunun %93'ünü oluşturmaktadırlar.⁸ Dışişleri Bakanlığı verilerine göre 2014 yılında Türkmenistan'da Türkmenlerin oranı %94, Özbeklerinki %2, Ruslarınki %1,8, Kazaklarınki %1 ve diğerlerinininki %1,2'dir.⁹

Ülke topraklarının büyük bir kesimi yerleşmeye elverişsiz alanlardan meydana geldiği için nüfusun büyük kısmı Kopet Dağı eteklerinde, Ceyhun ve Murgap nehirleri boyunca ve güneydeki dağların eteklerinde yer alan vahalarda toplanmıştır. Hazar gölü kıyısında sanayi tesislerinin bulunduğu sahalarda yeni yerleşim birimleri kurulmaktadır.¹⁰ Türkmenistan idari yönden Ahal Vilayeti (Bölgesi), Balkan Vilayeti, Taşauz Vilayeti, Lebap Vilayeti ve Merv Vilayeti olmak üzere toplam beş bölgeye ayrılmıştır.¹¹ En büyük şehri başkent Aşkabat'tır. Diğer önemli şehirleri Türkmenabad, Daşoğuz ve Bayramalıdır.

Türkmenistan'da Kopet Dağı'nın etekleri, Orta-Aşağı Amuderya, Murgap ve Tecen nehirlerinin çevresi tarımın yoğun olarak yapıldığı sahalardır. Ülkede tarımsal üretimde pamuk başta gelmekte olup, onu tahıl (buğday, pirinç, arpa gibi), sebze, meyve, üzüm, tütün ve şeker pancarı izler.

Ülkede tarıma elverişli toprakların yarısından fazlasında pamuk tarımı yapılmaktadır. Bu topraklarda M.Ö. 3. yüzyıldan beri var olduğu bilinen pamuk tarımı esas olarak 1890'lı yıllarda

5 Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, s. 78.

6 Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 27.

7 Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış 1. Demografi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt, Coğrafya – Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S A-32, Ankara 2001, s. 98.

8 Ali Yiğit, "Yeryüzünde Türk Nüfusunun Dağılışı ve Miktarı Sorunu", *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s. 212.

9 <http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi> [Erişim tarihi: 03.12.2015].

10 Halil Kurt, "Türkmenistan", *İslam Ansiklopedisi*, C 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 600.

11 Selçuk Tayfun Ok – Volkan Aydos, *Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1998, s. 13.

önem kazanmaya başlamıştır. Sovyet döneminde demir yollarının geliştirilmesi pamuk tarımının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Ürün Murgap, Tecen ve Kopet Dağı eteklerinde toplam 567.000 hektar alanda yetiştirilmektedir.¹²

Türkmenistan'da hayvancılıkta koyun yetiştiriciliği büyük önem taşımaktadır. Karakul koyunu özellikle astragan kürkü yapılması sebebi ile önemlidir. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde ikinci sırayı keçi yetiştiriciliği almaktadır. Hayvancılıkta üçüncü sırayı sığır yetiştiriciliği alır.

Türkmenistan yeraltı kaynakları bakımından çok zengindir. Doğal gaz, petrol, kömür, mineral tuzlar, sülfür, alüminyum (yıllık üretim 1,5 milyon ton), kükürt, potasyum, kurşun, nitrojen, magnezyum, krom, iyot ve sodyum sülfat başlıca yeraltı kaynaklarını oluşturur.¹³ Çeleken yarımadasında Nebit Dağı, Kumdağı ve Okaram'da mühim miktarda petrol çıkarılır. Aynı bölgelerde ve Karakum'da doğal gaz da çıkmaktadır.¹⁴ Türkmenistan'ın petrol rezervi 0,6 milyar varil, doğal gaz rezervi ise 17,5 trilyon m³tür. 2014 yılında petrol üretimi günlük 239 bin varil, tüketimi ise günlük 139 bin varildir. Doğal gaz üretimi 69,3 milyar m³, tüketimi ise 27,7 milyar m³tür.¹⁵ Türkmenistan'ın sanayi kuruluşlarını doğal gaz, petrol üretim tesisleri, tekstil ve gıda işleme tesisleri oluşturur.¹⁶

Türkiye-Türkmenistan ekonomik ilişkileri, Türkiye'nin, Türkmenistan'ın dış ticaretinde sahip olduğu büyük pay ve ülkede yerleşik bulunan Türk müteahhitlik firmalarının gerçekleştirdikleri geniş çaplı projeler sayesinde gelişmekte ve çeşitlenmektedir. Türkmenistan, Türk şirketlerinin Orta Asya'da en çok proje üstlendikleri ülke konumunda olup, Türkiye de Türkmenistan'a en fazla yatırım yapan ülkedir.¹⁷ Türkmenistan'da konut, sanayi, kültür ve spor tesisleri gibi birçok projeyi hayata geçirmiş olan Türk müteahhitlik firmaları günümüzde de sektörde öncü durumundadırlar. Türkmenistan'da Yabancı Yatırımlar Ajansı'na kayıtlı bulunan 300'ü aşkın Türk firmasının yaklaşık 250'si faaliyette bulunmaktadır. Türk firmalarının en faal olduğu alanlar tekstil ve inşaat sektörleridir.¹⁸ Türkiye ile Türkmenistan 1992 yılından bu yana ticaret, bilim, eğitim ve teknoloji alanlarında işbirliği yapmaktadır.¹⁹

Türkiye-Türkmenistan ticari ilişkilerinin incelendiği bu araştırmada, 1992-2014 yılları arasındaki Türkiye İstatistik Kurumu ihracat ve ithalat verileri esas alınmış, veriler yapılan çalışma ile yeniden düzenlenmiştir.

12 Didem Yeşildağ, *Türkmenistan'da Tarım*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 20.

13 Ramazan Özey, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul 2005, s. 253.

14 Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış 1. Demografi", s. 120.

15 Erdal Tanas Karagöl, Seyithan Ahmet Ateş, Salihe Kaya ve Mehmet Kızılkaya, *Türkiye'nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı*, SETA | Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 34.

16 İbrahim Atalay, "Türk Dünyasının Coğrafyası", *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s. 183.

17 Ahmet Kesik, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri'nin Ticari İlişkileri", *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s. 1209.

18 <http://ashgabat.emb.www.mfa.gov.tr/> [Erişim tarihi: 12.02.2015].

19 Fahri Türk, "Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C 2, S 2, (2010), s. 61.

I. Türkiye-Türkmenistan Ticari İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

Türkiye ile Türkmenistan'ın ticari ilişkilerinin tarihsel gelişimine bakıldığında (Tablo 1) ilk ticaretimizin 1992 yılında başladığı görülmektedir.

Türkmenistan'a ilk ihracatımız 1992 yılında yaklaşık 7,5 milyon dolarla başlamıştır. 1993 ve 1994 yıllarında hızla artarak 1994 yılında yaklaşık 84 milyon dolara yükselmiştir. 1997 yılında bir önceki yıla göre %79'luk artışla yaklaşık 117,5 milyon dolara çıkmıştır. Bu dönem yapılan ihracatta ilk sırayı makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, bunların aksam ve parçaları; ikinci sırayı taş, alçı, çimento, amyant, mika vb. eşya, seramik mamulleri, cam ve cam eşya; üçüncü sırayı gıda sanayi müstahsalları almıştır. 1998 yılında ihracatımız bir önceki yıla göre %18,5 oranında azalma kaydetmiş olmakla birlikte 2000 yılında bir önceki yıla göre %12,6'lık artış göstererek yaklaşık 120 milyon dolara çıkmıştır.

1998 yılında yapılan ihracatta ilk sırayı adi metaller ve adi metallere eşya; ikinci sırayı makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, bunların aksam ve parçaları, üçüncü sırayı ise kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri almaktadır. 2004 yılında ihracatımız bir önceki yıla göre %205 artarak yaklaşık 215 milyon dolar olmuştur. 2008 yılında ise Türkmenistan'a olan ihracatımız bir önceki yıla göre %95'lik artış göstererek yaklaşık 663 milyon dolara yükselmiştir. Bu yılda yapılan ihracatta birinci sırayı adi metaller ve adi metallere eşya; ikinci sırayı makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar; üçüncü sırayı ise plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri almaktadır.

2010 yılında Türkmenistan'a ihracatımız 1 milyar doların üzerindedir. 2013 yılında bir önceki yıla göre %32 oranında artış göstererek 1.957.484.112 dolar olmuştur. 2010 yılında yapılan ihracatta birinci sırayı 668.687.414 dolar ile makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar; ikinci sırayı 408.866.535 dolar ile adi metaller ve adi metallere eşya; üçüncü sırayı 140.215.382 dolar ile mobilyalar, yatak takımları almaktadır. 2014 yılında ise ihracatımız bir önceki yıla göre %14 oranında artarak 2.232.838.303 dolara yükselmiştir. Bu yılda yapılan ihracatta 781.263.687 dolar ile birinci sırayı makineler, mekanik cihazlar; 503.797.372 dolar ile ikinci sırayı adi metaller ve adi metallere eşya almakta; plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri ise 159.258.468 dolar ile üçüncü sırada bulunmaktadır.

Türkiye'nin Türkmenistan'dan ithalatı 1992 yılında 21.181.243 dolarla başlamış, 1993 yılında %263'lük artışla yaklaşık 77 milyon dolara yükselmiştir. 1992-2014 yılları arasında ithalatımız zaman zaman azalmalar göstermekle birlikte genellikle artarak devam etmiştir (Grafik 1). 1995 yılında bir önceki yıla göre ithalatımız %70,6 artarak yaklaşık 112 milyon dolara çıkmıştır. 1995 yılında yapılan ithalatın %93'ünü dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya oluşturmaktadır ki dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya alımında bir önceki yıla göre %73 oranında artış kaydedilmiştir.

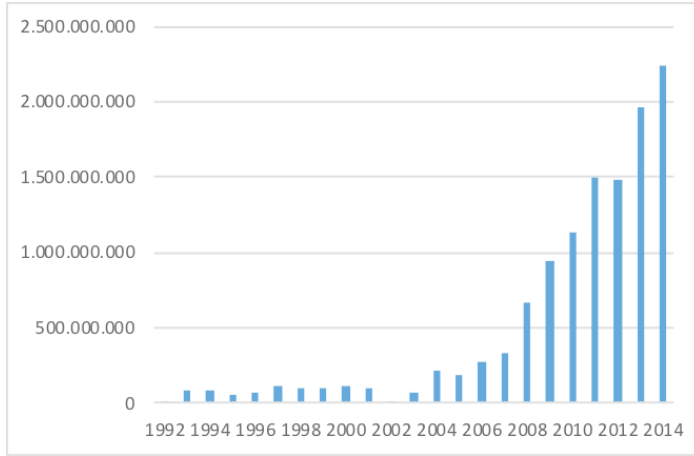
Tablo 1. 1992-2014 Yılları Arasında Türkiye-Türkmenistan Ticari İlişkileri

Yıllar	Türkiye'nin ihracatı (\$)	Türkiye'nin ithalatı (\$)	Ticaret hacmi (\$)	Ticaret dengesi (\$)
1992	7.495.327	21.181.243	28.676.570	-13.685.916
1993	83.847.899	76.892.710	160.740.609	- 6.955.189
1994	84.153.178	65.559.651	149.712.829	18.593.527
1995	56.283.201	111.825.801	168.109.002	55.542.600
1996	65.659.136	100.313.962	165.973.098	-34.654.826
1997	117.533.514	73.547.097	191.080.611	43.986.417
1998	95.813.371	41.995.135	137.808.506	53.818.236
1999	106.627.694	67.028.806	173.656.500	39.598.888
2000	120.155.152	97.877.997	218.033.149	22.277.155
2001	105.277.888	71.738.647	177.016.535	33.539.241
2002	10.020.805	106.348.207	116.369.012	-96.327.402
2003	70.347.340	123.681.653	194.028.993	-53.334.313
2004	214.847.966	175.795.198	390.643.164	39.052.768
2005	180.634.720	160.743.539	341.378.259	19.891.181
2006	281.325.145	189.923.822	471.248.967	91.401.323
2007	339.988.929	396.723.086	736.712.015	-56.734.157
2008	662.932.585	389.305.345	1.052.237.930	273.627.240
2009	945.655.411	327.559.251	1.273.214.662	618.096.160
2010	1.139.825.348	386.342.009	1.526.167.357	753.483.339
2011	1.493.335.582	392.712.335	1.886.047.917	1.100.623.247
2012	1.480.051.810	303.506.877	1.783.558.687	1.176.544.933
2013	1.957.484.112	653.814.962	2.611.299.074	1.303.669.150
2014	2.232.838.303	624.090.765	2.856.929.068	1.608.747.538

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²⁰

1995 yılında yapılan ithalatta ikinci sırayı ham postlar, deriler, köseleler, deri-saraciye eşyası, çantalar; üçüncü sırayı ise adi metaller ve adi metallere eşya almaktadır. 1995 sonrasında Türkmenistan'dan ithalatımızda azalışlar olmuş ve 1998 yılında yaklaşık 42 milyon dolara inmiştir. Bu tarihteki ithalatımızda ilk sırayı 1998 yılı ithalatımızın %89'unu oluşturan dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya almakta olup bu madde ithalatımızda bir önceki yıla göre %43'lük azalma söz konusu olmuştur.

20 <http://rapory.tuik.gov.tr/> [Erişim tarihi: 04.02.2015].

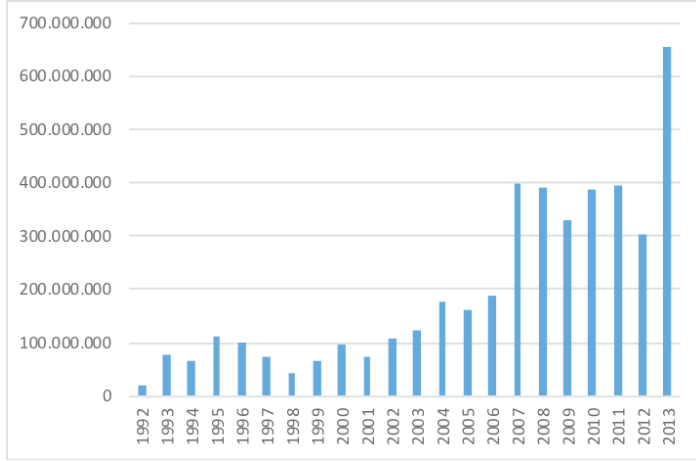

Grafik 1. Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı (1992-2014) \$ (Dolar)

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

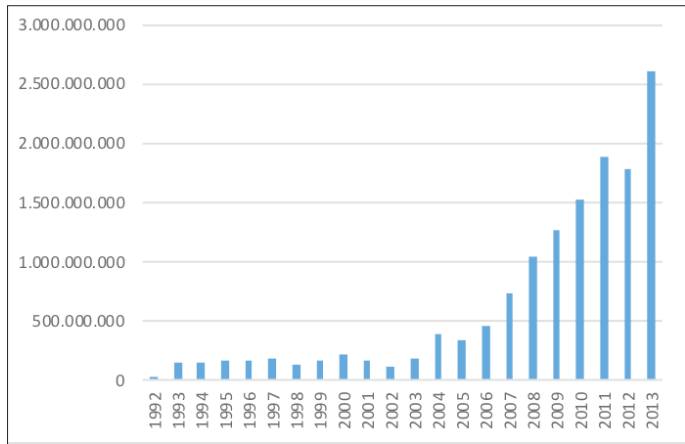
2002 yılına kadar 100 milyon doların altında seyreden ithalatımız, bu tarihte bir önceki yıla göre %48'lik artış göstererek 106.348.207 dolara yükselmiştir. 2002 yılında yapılan ithalatta birinci sırayı söz konusu yıl ithalatının %70'ini oluşturan dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya almış olup; ikinci sırada plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri; üçüncü sırada ise mineral maddeler bulunmaktadır. İthalatımız 2005 yılı haricinde 2007 yılına kadar 100 milyon doların üstünde artış gösteren bir seyir izlemiştir. 2007 yılındaki ithalatımız bir önceki yıla göre %109'luk artış kaydederek yaklaşık 397 milyon dolara yükselmiştir.

2007 yılında yapılan ithalatın %47'sini mineral maddeler, %45'ini dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya, %6'sını plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri oluşturmaktadır. 2013 yılına kadar 300 milyon civarında seyreden ithalatımız bu tarihte bir önceki yıla göre %115 artış göstererek yaklaşık 654 milyon dolara çıkmış olup aynı zamanda 1992-2014 yılları arasındaki ithalatımızın en yüksek değerini bulmuştur (Grafik 2). 2013 yılındaki ithalatımızın %68'ini dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya, %28'ini mineral maddeler, %3'ünü plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri meydana getirmektedir.

Grafik 2. Türkiye'nin Türkmenistan'dan ithalatı (1992-2014) \$

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Grafik 3. Türkiye-Türkmenistan ticaret hacmi (1992-2014) \$

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2014 yılında Türkmenistan'dan ithalatımız bir önceki seneye göre %5 oranında azalma kaydederek 624 milyon dolar civarına inmiştir. Bu tarihte ithalatımızın %74'ünü dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya, %16'sını mineral maddeler, %8'ini plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri oluşturmaktadır.

Türkmenistan ile ülkemiz arasındaki dış ticaret hacmi 2002 yılına kadar zaman zaman inişli çıkışlı bir seyir izlese de genellikle artmıştır (Grafik 3). 2002 yılından itibaren ise (2012 yılı hariç)

sürekli artış göstermiş ve 2013 yılında bir önceki yıla göre %46 artış ile 2.611.299.074 dolar, 2014 yılında ise %9,4 artış ile 2.856.929.068 dolar seviyesine çıkmıştır.

Türkmenistan ile ilk ticari ilişkilerimizin başladığı 1992 yılı ithalatımızın daha çok olduğu ve ticaret dengesinde 13.685.916 dolar açık verdiğimiz yıl olmuştur. 1993, 1994 yıllarında ticaret dengesi ülkemiz lehine artış göstermiştir. Bu tarihten itibaren 1995, 1996, 2002, 2003 ve 2007 yılları haricinde iki ülke arasındaki ticaret dengesi ülkemiz lehine sürekli artış göstermiş ve 2014 yılında 1.608.747.538 dolara çıkmıştır.

2. Madde Gruplarına Göre Türkiye-Türkmenistan Dış Ticaretinin Gelişimi

2.1. Canlı Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler

Bu grup; canlı hayvan, et ve yenilen sakatat, balık, kabuklu hayvanlar, yumuşakçalar ve suda yaşayan diğer omurgasız hayvanlar, süt ürünleri, yumurta, tabii bal, kıl, kemik, boynuz vb. gibi diğer hayvansal menşeli ürünlerden meydana gelmiştir.

Tablo 2. Türkiye'nin Türkmenistan'a Canlı Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	-	2004	649.804
1993	52.400	2005	969.530
1994	153.868	2006	317.471
1995	113.471	2007	431.596
1996	220.805	2008	451.698
1997	438.624	2009	568.252
1998	332.634	2010	1.105.020
1999	671.679	2011	4.591.049
2000	196.126	2012	2.823.153
2001	178.063	2013	2.895.113
2002	201.975	2014	6.016.181
2003	306.912		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkiye'nin Türkmenistan'a canlı hayvan ve hayvansal ürün ihracatı 1993 yılında 52.400 dolar ile başlamıştır (Tablo 2). 1999 yılına kadar ihracatımız artış göstermiş, 2000 yılında görülen azalmadan sonra 2005 yılına kadar artmış, 2006 yılındaki azalmadan sonra ise giderek artarak 2011 yılında 4.591 dolara ulaşmış, en yüksek artış 2014 yılında olmuştur. Hayvansal ürünler içinde en çok ihraç edilen süt ürünleri, yumurta, tabii bal, diğer yenilebilir hayvansal menşeli ürünler olmuştur. Bunu et ve yenilen sakatat, balık, kabuklu hayvanlar, yumuşakçalar ve suda yaşayan diğer omurgasız hayvanlar, canlı hayvanlar, diğer hayvansal menşeli ürünler (kıl, kemik, boynuz vb.) takip etmektedir.

Türkiye'nin Türkmenistan'dan canlı hayvan ve hayvansal ürün ithalatı ele alındığında, Tablo 3'te de görüleceği gibi ithalatın istikrarlı olmadığı, bazı yıllar bu ürün alımının yapılmadığı görülmektedir. İthalatın başladığı 1992 yılında 9.559 dolarlık canlı hayvan ve hayvansal ürün alımı yapılmışken, 1995 yılında ithalat 94.867 dolara, 1998 yılında 295.513 dolara yükselmiştir. Bu tarihten 2008 yılına kadar olan süre içinde ithalat miktarında azalma olduğu gibi altı yıl bu ürünün alımının yapılmadığı görülmektedir. 2010 yılında 630.850 dolar ile en yüksek alım gerçekleşmiş, üç yıllık aradan sonra 2014 yılında (Tablo 3) 12.500 dolarlık ithalat yapılmıştır. 2014 yılı ithalatında kıl, kemik, boynuz vb. gibi diğer hayvansal menşeli ürünler yer almaktadır.

Tablo 3. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Canlı Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	9.559	2004	-
1993	74.531	2005	-
1994	-	2006	-
1995	94.867	2007	-
1996	84.208	2008	274.042
1997	239.714	2009	367.200
1998	295.513	2010	630.850
1999	197.656	2011	-
2000	78.697	2012	-
2001	-	2013	-
2002	712	2014	12.500
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.2. Bitkisel Ürünler

Bu grubu meydana getiren ürünler; canlı ağaçlar ve diğer bitkiler, yumrular, kökler ve benzerleri, kesme çiçekler ve süs yaprakları, yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular, yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler, kahve, çay ve baharat, hububat, değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni, yağlı tohum ve meyveler, sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler, saman ve kaba yem, lak, sakız, reçine ve diğer bitkisel özsu ve hülasalar, örülmeye elverişli bitkisel maddelerdir.

Türkmenistan'a bitkisel ürün ihracatımız 1993 yılında başlamıştır (Tablo 4). 1993-2011 yılları arasında olan ihracatın en yüksek olduğu yıl 1993 olup bu tarihte Türkmenistan'a en çok değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni ve hububat ihracatı yapılmıştır.

Tablo 4. Türkiye'nin Türkmenistan'a Bitkisel Ürün İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	-	2004	2.394.418
1993	15.662.736	2005	1.363.505
1994	4.180.120	2006	2.871.184
1995	763.658	2007	2.228.006
1996	944.863	2008	3.205.252
1997	906.639	2009	6.237.241
1998	1.163.141	2010	10.974.203
1999	775.744	2011	19.216.804
2000	814.934	2012	14.563.184
2001	598.091	2013	18.274.875
2002	749.324	2014	20.798.366
2003	1.004.585		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

1998 yılından günümüze kadar olan süre içinde bitkisel ürün ihracatında canlı ağaçlar ve diğer bitkiler, yumrular, kökler ve benzerleri, kesme çiçekler ve süs yaprakları birinci sırayı almıştır. Bitkisel ürün ihracatımız yıllar itibarı ile dalgalı bir seyir izlese de özellikle son yıllarda genel bir artıştan söz edilebilir. Nitekim 2014 yılında bitkisel ürün ihracatımızda 20.798.366 dolar ile en yüksek artış gerçekleşmiş olup bu ihracatta canlı ağaçlar ve diğer bitkiler, yumrular, kökler ve benzerleri, kesme çiçekler ve süs yaprakları birinci sırada yer alırken, onu yenilen meyveler, yağlı tohum ve meyveler, sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler, saman ve kaba yem, yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular takip etmiştir.

Tablo 5. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Bitkisel Ürün İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	-
1993	-	2005	-
1994	-	2006	-
1995	22.580	2007	-
1996	18.814	2008	-
1997	-	2009	63.718
1998	-	2010	37.827
1999	45.627	2011	191.474
2000	810.107	2012	263.931
2001	389.154	2013	322.823
2002	6.938	2014	3.424.155
2003	19.365		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkiye'nin Türkmenistan'dan bitkisel ürün ithalatı incelendiğinde (Tablo 5), 1995 ve 1996 yıllarında yapılan ithalattan sonra iki yıl ithalat yapılmamış, 1999 yılında yaklaşık 46 bin dolar olan ithalat 2000 yılında 810 bin dolara çıkmış, 2004 yılına kadar azalma göstermiş ve 2004 yılından 2009 yılına kadar Türkmenistan'dan bitkisel ürün alımı yapılmamıştır. 2011 yılından itibaren ise bitkisel ürün ithalatımız giderek artış göstermiş ve 2014 yılında 3.424.155 doları bulmuştur. 2014 yılında ithal edilen ürünler arasında canlı ağaçlar ve diğer bitkiler, yumrular, kökler ve benzerleri, kesme çiçekler ve süs yaprakları ilk sırayı almakta, ikinci sırada ise değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni gelmektedir.

2.3. Hayvansal ve Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar

Bu grupta hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar, yemelik katı yağlar, hayvansal ve bitkisel mumlar bulunmaktadır.

Tablo 6. Türkiye'nin Türkmenistan'a Hayvansal ve Bitkisel Katı ve Sıvı Yağ İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	-	2004	3.602.601
1993	149.315	2005	4.522.752
1994	780.781	2006	3.902.680
1995	250.492	2007	5.845.813
1996	354.883	2008	6.288.381
1997	6.258.911	2009	4.559.476
1998	1.395.802	2010	6.852.478
1999	2.533.168	2011	8.820.155
2000	1.173.607	2012	8.567.082
2001	1.042.382	2013	5.819.081
2002	2.074.555	2014	5.189.861
2003	3.092.611		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'a hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağ, yemelik katı yağ, hayvansal ve bitkisel mum ihracatı 1993 yılında 149.315 dolarla başlamış olup, dalgalı bir seyir izlemekle birlikte genelde artış göstermiştir. Ülkemizde 1990'lardan sonra, yağ bitkilerinin üretimindeki artışla birlikte yağ ihracatımızda da artışlar söz konusu olmuştur. Böylece 1997 yılında yağ ihracatı 6.258.911 dolara yükselmiştir. Sonraki yıllarda ihracat miktarının azaldığı görülmektedir (Tablo 6). Ancak ihracatımız 2008 yılında 6.852.478 doları bulmuştur. Bu ürün ihracatımızda en yüksek değere 2011 yılında 8.820.155 dolar ile ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren ihracatımız azalma göstererek 2014 yılında 5.189.861 dolar olmuştur.

Türkmenistan'dan hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağ, yemelik katı yağ, hayvansal ve bitkisel mum ithalatı 61.677 dolar ile sadece 2014 yılında gerçekleşmiştir.

2.4. Gıda Sanayi Müstahsalları

Bu grubu meydana getiren ürünler; et, balık, kabuklu hayvanlar, yumuşakçalar veya diğer su omurgasızlarının müstahzarları; şeker ve şeker mamulleri; kakao ve kakao müstahzarları; hububat, un, nişasta veya süt müstahzarları; pastacılık ürünleri; sebzeler, meyveler, sert kabuklu meyveler ve bitkilerin diğer kısımlarından elde edilen müstahzarlar; yenilen çeşitli gıda müstahzarları (kahve hülusalari, çay hülusalari, mayalar, soslar vb.); meşrubat, alkollü içkiler ve sirke; gıda sanayinin kalıntı ve döküntüleri, hayvanlar için hazırlanmış kaba yemlerdir.

Bu grup ürünlerinde Türkmenistan'a ilk ihracat 1.916.074 dolarlık satış ile 1992 yılında başlamıştır. 1992 yılı toplam ihracatının %86'sı, değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni içeren gıdalardan oluşmaktadır. Bu bölümdeki ihracatımızda zaman zaman artış ve azalışlar olmakla birlikte süreklilik görülmektedir. Özellikle 2008 yılı sonrası giderek artış hızlanmış olup 2013 yılında 49.514.834 dolar ile en yüksek seviyesine çıkmıştır (Tablo 7). 2013 yılı ihracatında bu grup içinde hububat, un, nişasta veya süt müstahzarları; pastacılık ürünleri; sebzeler, meyveler, sert kabuklu meyveler başta olmak üzere kakao ve kakao müstahzarları, meşrubat, alkollü içkiler ve sirke başta gelen ihraç ürünleri olmuştur.

Tablo 7. Türkiye'nin Türkmenistan'a Gıda Sanayi Müstahsalları İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	1.916.074	2004	8.000.243
1993	955.578	2005	8.381.173
1994	3.659.097	2006	8.192.362
1995	6.640.320	2007	9.617.859
1996	8.681.873	2008	17.939.109
1997	16.533.916	2009	20.058.840
1998	15.761.346	2010	26.867.849
1999	15.811.923	2011	38.653.453
2000	8.227.606	2012	44.339.789
2001	4.215.789	2013	49.514.834
2002	4.326.243	2014	46.764.112
2003	7.533.163		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu grup ürünlerinde Türkmenistan'dan ilk ithalat 1997 yılında 60 dolarla (Tablo 8) başlamış olup, 1998 yılında başta gıda sanayinin kalıntı ve döküntüleri, hayvanlar için hazırlanmış kaba yemler olmak üzere sebzeler, meyveler, sert kabuklu meyveler, kakao ve kakao müstahzarlarını içeren gıdalar alınmıştır. Aralıklı olarak 2000, 2005, 2007, 2009 yıllarında yapılan ithalatlardan sonra 2011 yılından 2014 yılına kadar artış ve azalışlarla ithalatın sürdüğü görülmektedir. Bu grup ürünlerinde en yüksek ithalat 2012 yılında 190.155 dolar ile gerçekleşmiş olup et, balık, kabuklu hayvanlar, yumuşakçalar veya diğer su omurgasızlarının müstahzarları başta olmak üzere meşrubat, alkollü içkiler ve sirke gibi gıdalardan oluşmaktadır.

Tablo 8. *Türkiye'nin Türkmenistan'dan Gıda Sanayi Müstahsalları İthalatı (1992-2014)*

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	-
1993	-	2005	240
1994	-	2006	-
1995	-	2007	381
1996	-	2008	-
1997	60	2009	1.810
1998	68.072	2010	-
1999	-	2011	3.821
2000	10.820	2012	190.155
2001	-	2013	39.337
2002	-	2014	12.287
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.5. Mineral Maddeler

Bu grupta tuz, kükürt, toprak ve taş, alçı, kireç ve çimento, metal cevherleri, cüruf ve kül, mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar bulunmaktadır.

Bu grup ihracatımızda Türkmenistan'a ilk satış 1993 yılında 2.296.177 dolarla gerçekleşmiştir. İhracatımız 1993 yılından 2014 yılına kadar azalış ve artışlar görülmekle birlikte süreklilik arz etmektedir. 2000 yılında 3.233.379 dolar olan ihracatımız, 2008 yılında 15.927.344 dolara yükselmiştir. 2014 yılında bir önceki yıla göre %4,7 artışla 27.474.936 dolar olmuştur.

Tablo 9. *Türkiye'nin Türkmenistan'a Mineral Madde İhracatı (1992-2014)*

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	-	2004	4.548.508
1993	2.296.177	2005	4.447.459
1994	1.065.078	2006	6.132.356
1995	315.840	2007	6.967.198
1996	756.149	2008	15.927.344
1997	1.126.390	2009	23.231.018
1998	1.122.827	2010	21.840.629
1999	2.342.789	2011	25.189.875
2000	3.233.379	2012	19.999.799
2001	2.666.598	2013	26.239.971
2002	2.696.500	2014	27.474.936
2003	3.531.331		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan mineral madde ithalatımız ise ilk olarak 1992 yılında 1.181.494 dolar ile başlamış, 1993 yılında 5.630.065 dolara çıkmıştır. 1995, 1996 ve 1998 yılında ithalat yapılmamıştır. Yıllar içinde ithalatımızda azalma ve artışlar olmakla birlikte süreklilik ve genellikle 2006 sonrasında hızlı bir artış söz konusudur. 225.995.361 dolar ile (Tablo 10) en yüksek ithalat değerimiz 2008 yılında gerçekleşmiştir. Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler ithalatımızdaki başlıca ürünlerdir.

Tablo 10. *Türkiye'nin Türkmenistan'dan Mineral Madde İthalatı (1992-2014)*

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	1.181.494	2004	26.677.006
1993	5.630.065	2005	33.523.710
1994	287.232	2006	32.735.801
1995	–	2007	186.510.937
1996	–	2008	225.995.361
1997	616	2009	142.822.615
1998	–	2010	55.274.121
1999	9.009.465	2011	136.406.587
2000	2.326.095	2012	25.038.858
2001	6.797.610	2013	185.316.106
2002	10.602.056	2014	96.757.555
2003	12.876.385		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.6. Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri

Bu grubu meydana getiren ürünler; inorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik-inorganik bileşikleri, organik kimyasal ürünler, eczacılık ürünleri, gübreler, debagatte ve boyacılıkta kullanılan hülasalar, tanenler, boyalar, pigmentler, vernikler, macunlar, mürekkepler, uçucu yağlar, parfümeri, kozmetik veya tuvalet müstahzarları, sabunlar, yüzey-aktif organik maddeler, yıkama-yağlama müstahzarları, mumlar, bakım müstahzarları, dişçilik müstahzarları, alüminoid maddeler, değişikliğe uğramış nişasta esaslı ürünler, tutkallar, enzimler, barut ve patlayıcı maddeler, pirotekni mamulleri, kibritler, piroforik alaşımlar, ateş alıcı maddeler, muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, yangın söndürme maddeleri, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler vb.)dir.

Türkmenistan'a bu gruptaki ihracatımız 1992 yılında 1.801.840 dolarlık kimyasal ihracatı ile gerçekleşmiştir (Tablo 11). 1996 yılına kadar genelde artış gösteren ihracatımız bu tarihte 16.680.691 dolardır.

Tablo 11. Türkiye'nin Türkmenistan'a Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	1.801.840	2004	19.575.853
1993	2.848.362	2005	18.764.953
1994	3.416.074	2006	22.656.205
1995	3.211.579	2007	28.287.304
1996	4.862.835	2008	36.455.490
1997	7.722.111	2009	57.095.665
1998	12.467.377	2010	70.091.852
1999	16.680.691	2011	76.894.391
2000	16.226.798	2012	89.771.473
2001	10.428.482	2013	106.935.153
2002	12.714.840	2014	109.493.041
2003	13.778.013		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

1999 yılı ihracatında debagatte ve boyacılıkta kullanılan hülusalalar, tanenler, boyalar, pigmentler, vernikler, macunlar, mürekkepler en fazla ihracatı yapılan ürünler olmuştur. 2005 yılından itibaren kimya sanayi ürünleri ihracatının artış kaydettiği görülmektedir. 2005 yılında 18.764.953 dolar olan ihracatımız, 2008 yılında 36.455.490 dolara yükselmiştir. 2014 yılında bir önceki yıla göre %2,3 artarak 109.493.041 dolara yükselmiş olup bu tarihteki ihracatımızda en çok debagatte ve boyacılıkta kullanılan hülusalalar, tanenler, boyalar, pigmentler, vernikler, macunlar, mürekkepler, uçucu yağlar, parfümeri, kozmetik veya tuvalet müstahzarları, sabunlar, yüzey-aktif organik maddeler, yıkama-yağlama müstahzarları, mumlar, bakım müstahzarları, dişçilik müstahzarları, muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, yangın söndürme maddeleri, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler vb.) gibi ürünler yer almaktadır.

Bu grupta Türkmenistan'dan ithalatımız 55.201 dolar ile 1994 yılında başlamış olup yıllar içinde artışlar, azalışlar olmuş, bu arada 2003, 2004, 2007, 2008 yıllarında ise ithalat yapılmamıştır (Tablo 12). Bu grupta en fazla ithalatın yapıldığı yıl 2014 olup 8.034.459 dolarlık alım yapılmıştır. 2014 yılında ithal edilen ürünler; gübreler, muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, yangın söndürme maddeleri, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler vb.) ve inorganik kimyasallar gibi kimya sanayi ürünleri olmuştur.

Tablo 12. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	-
1993	-	2005	20.179
1994	55.201	2006	13.687
1995	5.365	2007	-

1996	55.675	2008	-
1997	5.225	2009	73.161
1998	30.833	2010	881
1999	1.103	2011	5.529
2000	46.649	2012	1.795
2001	17.114	2013	38.438
2002	40.643	2014	8.034.459
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.7. Plastik, Kauçuk ve Bunların Mamulleri

Bu grupta plastik ve mamulleri, kauçuk ve kauçuktan eşya bulunmaktadır.

Türkmenistan'a bu bölümdeki ihracatımız 1.143.779 dolar ile 1992 yılında başlamıştır. Bu tarihte ihraç edilen ürünlerin %97'sini plastik ve mamulleri oluşturmaktadır. Bu gruptaki ürün ihracatımız, 2005 yılına kadar yıldan yıla azalış ve artışlar göstererek kesintisiz devam etmiştir. 2005 yılında bu gruptaki ihracatımız 16.856.729 dolara yükselmiş ve ihraç edilen ürünlerin %93'ünü plastik ve mamulleri oluşturmuştur. 2005 yılından 2014 yılına kadar ihracatımız hızlı artış göstermiştir.

Tablo 13. Türkiye'nin Türkmenistan'a Plastik, Kauçuk ve Bunların Mamulleri İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	1.143.779	2004	14.585.148
1993	1.666.628	2005	16.856.729
1994	3.752.854	2006	18.751.508
1995	1.999.175	2007	22.231.508
1996	3.146.285	2008	46.241.712
1997	4.555.066	2009	68.030.041
1998	3.809.151	2010	94.940.167
1999	4.853.391	2011	99.251.947
2000	6.701.230	2012	100.196.352
2001	6.978.418	2013	113.571.824
2002	8.659.379	2014	159.258.468
2003	16.296.132		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2007 yılında yaklaşık 22 milyon dolar, 2009 yılında 68 milyon dolar, 2011 yılında 99 milyon dolar olan ihracatımız, 2014 yılında 159 milyon dolara yükselmiştir (Tablo 13). 2014 yılında bu grup ihracatının %86'sını plastik ve mamulleri oluşturmaktadır.

Tablo 14. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Plastik, Kauçuk ve Bunların Mamulleri İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	23.144.733
1993	-	2005	20.605.505
1994	-	2006	4.952.538
1995	-	2007	24.394.004
1996	625	2008	30.014.610
1997	39.158	2009	28.053.978
1998	3.317	2010	11.282.415
1999	85.785	2011	6.159.077
2000	4.622	2012	17.991.953
2001	1.192.446	2013	18.115.932
2002	15.309.537	2014	47.581.424
2003	19.027.913		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Ülkemizde plastik sanayinin gelişmiş olması, uluslararası standartlarda üretimin gerçekleşmesi, bu ürün grubunun ihracatının artmasında etkili bir faktördür.

Türkmenistan'dan bu grup ithalatımız 1996 yılında 625 dolar ile başlamıştır. Bu tarihten itibaren artış ve azalışlarla ithalatımız dalgalı bir seyir izlemiştir. 2001 yılında 1.192.446 dolar olan ithalatımız 2004 yılında 23.144.733 dolara yükselmiştir. 2014 yılında bir önceki yıla göre %162 artarak 47.581.428 dolar plastik ve mamulleri alımı yapılmıştır (Tablo 14).

2.8. Ham Postlar, Deriler, Köseleler, Deri-Saraciye Eşyası, Çantalar

Bu grubu meydana getiren ürünler; ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler, deri-saraciye eşyası, seyahat eşyası, el çantaları vb. mahfazalar, hayvan bağırsağından mamul eşyadır.

Bu bölüm ürünlerinde Türkmenistan'a ihracatımız 1992 yılında 842.651 dolar ile başlamıştır (Tablo 15). 1992 yılında bu grup ihracatının %88'ini ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler oluşturmaktadır. 1992 yılından 2010 yılına kadar bu grup ihracatımız artış ve azalışlarla dalgalı bir seyir izlemiştir. 2010 yılında 911.864 dolar olan ihracatımızın %98'ini deri-saraciye eşyası, seyahat eşyası, el çantaları vb. mahfazalar, hayvan bağırsağından mamul eşya oluşturmaktadır.

2014 yılı 2.090.891 dolar ile bu bölüm ihracatının en yüksek olduğu yıl olup %73'ü deri-saraciye eşyası, seyahat eşyası, el çantaları vb. mahfazalar, hayvan bağırsağından mamul eşyadan meydana gelmektedir.

Tablo 15. *Türkiye'nin Türkmenistan'a Ham Postlar, Deriler, Köseleler, Deri-Saraciye Eşyası, Çantalar İhracatı (1992-2014)*

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	842.651	2004	536.040
1993	453.990	2005	166.320
1994	210.992	2006	183.193
1995	1.962.748	2007	474.475
1996	845.457	2008	416.876
1997	1.926.024	2009	912.759
1998	264.635	2010	911.864
1999	850.534	2011	886.829
2000	318.525	2012	1.120.887
2001	490.013	2013	1.797.063
2002	908.755	2014	2.090.891
2003	962.790		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan bu grup ithalatı 1992 yılında 493.749 dolarlık (Tablo 16) ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler alımıyla başlamıştır. İthalatımız artış ve azalışlarla dalgalı bir seyir izlemiştir. 1996 yılında 7.724.307 dolarlık, 2003 yılında 137.178 dolarlık, 2007 yılında 7.580.220 dolarlık, 2014 yılında ise 6.706.495 dolarlık ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler alımı gerçekleşmiştir. Bu grup ürünlerinde 1992, 2000, 2003 yılları haricinde ithalatımızın ihracatımızdan fazla olduğu görülmektedir. Ülkemiz deri sektörü hızlı bir gelişme içindedir. Aynı zamanda deri sektöründe önemli miktarda hammadde ithal edilmektedir.

Tablo 16. *Türkiye'nin Türkmenistan'dan Ham Postlar, Deriler, Köseleler, Deri-Saraciye Eşyası, Çantalar İthalatı (1992-2014)*

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	493.749	2004	1.290.559
1993	1.525.960	2005	1.536.274
1994	3.689.165	2006	3.721.650
1995	5.873.290	2007	7.580.220
1996	7.724.307	2008	2.796.510
1997	5.033.304	2009	1.498.908
1998	2.590.651	2010	5.916.102
1999	333.210	2011	6.433.203
2000	276.161	2012	6.926.923
2001	1.191.782	2013	6.517.553
2002	4.021.326	2014	6.706.495
2003	137.178		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.9. Ağaç ve Ahşap Eşya, Odun Kömürü, Mantar ve Mantardan Eşya, Hasırdan, Sazdan veya Örülmeye Elverişli Diğer Maddelerden Mamuller

Bu grup içerisinde ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü, mantar ve mantardan eşya, hasırdan, sazdan veya örülmeye elverişli diğer maddelerden mamuller, sepetçi ve hasırcı eşyası yer almaktadır.

Tablo 17. Türkiye'nin Türkmenistan'a Ağaç ve Ahşap Eşya, Odun Kömürü, Mantar ve Mantardan Eşya, Hasırdan, Sazdan veya Örülmeye Elverişli Diğer Maddelerden Mamuller İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	-	2004	2.751.139
1993	88.284	2005	5.142.270
1994	998.217	2006	9.884.888
1995	903.097	2007	8.685.286
1996	1.205.389	2008	17.488.051
1997	1.441.353	2009	28.747.353
1998	687.965	2010	38.917.641
1999	1.292.306	2011	46.415.161
2000	1.788.166	2012	49.742.437
2001	1.271.597	2013	67.107.312
2002	2.444.415	2014	65.037.890
2003	3.488.036		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu grupta Türkmenistan'a ihracatımız 88.284 dolar ile 1993 yılında başlamıştır (Tablo 17). 1993 yılında bu ürün grubu ihracatımızın %99,5'i ağaç ve ahşap eşyadan meydana gelmiştir. İhracatımız 2005 yılına kadar artış ve azalışlarla dalgalı bir seyir izlemiştir. 1997 yılında 1.441.353 dolar olan ihracatımız 1998 yılında 687.965 dolara inmiş, 2003 yılında ise 3.448.036 dolara yükselmiştir. 2003 yılında yapılan bu ürün grubu ihracatımızın %99'unu ağaç ve ahşap eşya meydana getirmiştir. 2007 ve 2014 yılları haricinde 2005 yılından itibaren bu ürün grubunda sürekli bir artıştan söz edilebilir. En yüksek artış 67.107.312 dolar ile 2013 yılında gerçekleşmiştir. 2013 yılında bu ürün grubundaki ihracatımızın %99,9'u ağaç ve ahşap eşyadan meydana gelmiştir.

Tablo 18. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Ağaç ve Ahşap Eşya, Odun Kömürü, Mantar ve Mantardan Eşya, Hasırdan, Sazdan veya Örülmeye Elverişli Diğer Maddelerden Mamuller İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	10.764	2004	701
1993	-	2005	-
1994	-	2006	-
1995	-	2007	-
1996	77.957	2008	707
1997	2.279	2009	-
1998	-	2010	991
1999	-	2011	-
2000	5.400	2012	664
2001	465	2013	435
2002	-	2014	-
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan bu bölümdeki ithalatımız 1992 yılında 10.764 dolarlık ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü alımıyla başlamıştır. Üç sene alım olmamış, 1996 yılında ithalatımız 77.957 dolara çıkmış olup ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü alımı gerçekleşmiştir. 1996 yılı bu ürün grubu içinde en fazla ithalatımızın yapıldığı yıl olmuştur. 1997 yılı sonrasında iki yıl ithalat olmamış, 2000 yılında 5.400 dolar, 2001 yılında 465 dolarlık ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü alımı yapılmıştır. İki yıl ithalat yapılmamış, 2004 yılında 701 dolarlık bu ürün alımı gerçekleşmiş, üç yıllık aradan sonra 2008 yılında 707 dolarlık ithalat yapılmıştır (Tablo 18). 2009, 2011, 2014 yıllarında bu ürün grubunda ithalat gerçekleşmemiştir. 2013 yılı 435 dolarlık ithalat ile en az ithalatın yapıldığı yıl olmuştur.

2.10. Odun veya Diğer Lifli Selülozik Maddelerin Hamurları, Kağıt veya Karton, Kağıt Hamurundan, Kağıttan veya Kartondan Eşya, Basılı Kitaplar

Bu grupta odun veya diğer lifli selülozik maddelerin hamurları, kağıt veya karton, geri kazanılmış kağıt veya karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya, basılı kitap, gazete, resim ve baskı sanayinin diğer mamulleri, el ve makine yazısı metin ve planlar bulunmaktadır.

Türkmenistan'a bu gruptaki ilk ihracatımız 1992 yılında 1.059 dolarlık kağıt veya karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya satışı ile başlamıştır. 1993 yılında ihracatımız 188.399 dolara çıkmıştır (Tablo 19). 1998 yılına kadar ihracatımızda sürekli bir artış görülmüştür. 1998 yılında ihracattaki azalmadan sonra 2000 yılında ihracatımız 4.101.453 dolara çıkmış olup, bu ürün grubu ihracatımızın %94'ü kağıt veya karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşyadan, %6'sı basılı kitap, gazete, resim ve baskı sanayinin diğer mamulleri, el ve makine yazısı metin ve planlardan oluşmaktadır.

Tablo 19. Türkiye'nin Türkmenistan'a Odun veya Diğer Lifli Selülozik Maddelerin Hamurları, Kağıt veya Karton, Kağıt Hamurundan, Kağıttan veya Kartondan Eşya, Basılı Kitap İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	1.059	2004	5.069.164
1993	188.399	2005	4.754.116
1994	766.422	2006	3.748.346
1995	955.575	2007	4.146.748
1996	1.499.451	2008	7.461.010
1997	2.907.635	2009	8.169.310
1998	2.511.536	2010	11.371.971
1999	3.366.082	2011	13.649.077
2000	4.101.453	2012	10.001.321
2001	3.557.193	2013	11.954.117
2002	4.081.782	2014	11.367.533
2003	4.465.591		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2001 yılında ihracatta bir azalma olmuş, 2002 yılından itibaren artarak 2004 yılında 5.069.164 dolara yükselmiş olup, bu ürün grubu ihracatımızın %93'ü kağıt veya karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya, %7'si ise basılı kitap, gazete, resim ve baskı sanayinin diğer mamulleri, el ve makine yazısı metin ve planlardan meydana gelmektedir.

Tablo 20. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Odun veya Diğer Lifli Selülozik Maddelerin Hamurları, Kağıt veya Karton, Kağıt Hamurundan, Kağıttan veya Kartondan Eşya, Basılı Kitap İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	–	2004	–
1993	–	2005	274
1994	–	2006	7.917
1995	–	2007	–
1996	818	2008	–
1997	969	2009	1.206
1998	9.022	2010	–
1999	50	2011	2.292
2000	–	2012	1.247
2001	400	2013	–
2002	286	2014	7.400
2003	267		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2007 yılına kadar artış ve azalışlarla birlikte 2007 yılından itibaren 2011 yılına kadar ihracat artarak devam etmiş ve 2011 yılında bu ürün grubu ihracatımızın en yüksek rakamı olan 13.649.077 dolara ulaşılmıştır. 2011 yılındaki bu ürün grubu ihracatımızın %97'si kağıt veya karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya, %2'si basılı kitap, gazete, resim ve baskı sanayinin diğer mamulleri, el ve makine yazısı metin ve planlardan, %1'i ise odun veya diğer lifli

mamullerden meydana gelen ihracatımız 10 milyon dolar civarında iken, 2013 yılında yaklaşık 12 milyon dolara çıkmış, 2014 yılında ise 11 milyon dolar civarında olmuştur.

Türkmenistan'dan bu grup ithalat, 1996 yılında başlamış olup aralıklı olarak devam etmiştir. 1998 yılında 9.022 dolarlık alımın %98'i kağıt veya karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya, %2'si ise basılı kitap, gazete, resim ve baskı sanayinin diğer mamulleri, el ve makine yazısı metin ve planlardır. 1999 yılında ithalatımız 50 dolara inmiş, 2000 yılında ise herhangi bir alım olmamıştır (Tablo 20). 2001 yılında 400 dolar olan ithalatımız, 2002 yılında 286 dolara inmiş, 2004 yılında ithalat olmamıştır. 2006 yılında ithalatımız 7.917 dolar olmuştur. Bu ürün grubunda iki yıllık aradan sonra ithalatımız 1.206 dolar seviyesinde gerçekleşmiş, 2010 ve 2013 yıllarında bu ürün grubunda ithalat gerçekleşmemiş ve 2014 yılında ise 7.400 dolarlık ithalat yapılmıştır.

2.11. Dokumaya Elverişli Maddeler ve Bunlardan Mamul Eşya

Bu grupta yer alan ürünler; ipek; yapağı ve yün, ince veya kaba hayvan kılı, at kılından iplik ve dokunmuş mensucat; pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat; dokumaya elverişli diğer bitkisel lifler; kağıt ipliği ve kağıt ipliğinden sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri sentetik ve suni dokumaya elverişli maddeler; sentetik ve suni devamsız lifler; vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya; halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları; özel dokunmuş mensucat, dantela, duvar halıları, işlemeler; sıvanmış, kaplanmış veya lamine edilmiş dokunabilir mensucat, dokunabilir maddelerden teknik eşya; örme eşya; örme giyim eşyası ve aksesuarları; örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları; halılar ve diğer dokumaya elverişli maddeler, dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşyadır.

Tablo 21. Türkiye'nin Türkmenistan'a Dokumaya Elverişli Maddeler ve Bunlardan Mamul Eşya İhracatı (1992-2015)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	472.104	2004	12.993.661
1993	1.438.088	2005	11.885.829
1994	5.861.211	2006	13.964.581
1995	9.358.611	2007	16.371.570
1996	9.705.479	2008	24.847.009
1997	14.453.238	2009	28.931.280
1998	15.772.544	2010	38.478.159
1999	9.880.397	2011	49.559.345
2000	9.506.699	2012	70.102.158
2001	7.596.707	2013	77.767.413
2002	8.225.078	2014	94.001.955
2003	10.720.982		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu ürün grubunda Türkmenistan'a ihracatımız 1992 yılında 472.104 dolar ile başlamış olup bu ürün ihracatımızın %64'ü örme giyim eşyası ve aksesuarları, %29'u kağıt ipliği ve sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri sentetik ve suni dokumaya elverişli maddeler ve %7'si ise diğer ürünlerden oluşmuştur. 1998 yılına kadar ihracat sürekli artış kaydetmiş, bu tarihte 9.880.397 dolarlık ihracat yapılmış olup, bu ihracatta birinci sırada halılar ve diğer dokumaya elverişli maddeler, ikinci sırada sentetik ve suni devamsız lifler, üçüncü sırada ise sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri sentetik ve suni dokumaya elverişli maddeler yer almıştır.

1999 yılından 2002 yılına kadar ve 2005 yılında bu ürün ihracatımızda azalma görülmele birlikte (Tablo 21) 2006 yılından itibaren bu ürün grubu ihracatımız sürekli artış kaydetmiş ve 2014 yılında 94.001.955 dolara çıkarak, en yüksek ihracatın yapıldığı yıl olmuştur. Bu ürün grubu içinde en fazla ihracatı %42 ile halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları oluşturmuştur. 2005 yılından itibaren bu ürün grubu ihracatında halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamalarının ilk sırada yer aldığı görülmektedir.

2014 yılında bu ürün grubu ihracatının %21'ini örme giyim eşyası ve aksesuarları, %11'ini örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları, %9'unu dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, %8'ini votka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya, %5'ini kağıt ipliği ve kağıt ipliğinden sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri sentetik ve suni dokumaya elverişli maddeler, %4'ünü ise diğer ürünler oluşturmaktadır.

Türkmenistan'dan bu bölümdeki ithalatımız 1992 yılında 19.483.675 dolarlık pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat alımı ile başlamıştır. 1993 yılında 68.976.214 dolarlık pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat alımının yanında, 24.343 dolarlık yapağı ve yün, ince veya kaba hayvan kılı, at kılından iplik ve dokunmuş mensucat alımı da yapılmıştır. Daha sonraki yıllar alınan ürün çeşitliliği artmıştır. İthalatımızda iniş ve çıkışlar olmakla birlikte süreklilik söz konusudur.

Tablo 22. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Dokumaya Elverişli Maddeler ve Bunlardan Mamul Eşya İthalatı (1992-2015)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	19.483.675	2004	119.552.390
1993	69.000.557	2005	104.132.614
1994	60.195.191	2006	148.341.383
1995	104.052.762	2007	178.048.502
1996	89.811.561	2008	129.430.226
1997	65.262.648	2009	152.251.533
1998	37.523.200	2010	311.808.828
1999	54.529.329	2011	242.699.559
2000	93.538.430	2012	252.042.073
2001	61.352.543	2013	442.053.042
2002	74.729.030	2014	460.513.048
2003	90.610.306		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu ürün grubu ithalatımız aynı zamanda Türkmenistan'dan yaptığımız ithalat içinde birinci sırada yer almaktadır. Türkmenistan pamuk üretiminde dünyada önemli yere sahip bir ülkedir. Aynı zamanda üretilen pamuk büyük ölçüde ülke içerisinde işlenmektedir. Ülkenin tekstil alt yapısı büyük ölçüde Türk yatırımcılar ile gerçekleştirilmiştir.

İthalatımız 1995 yılında 100 milyon doların üzerine çıkmış, sonraki yıllar iniş ve çıkışlar görülmele birlikte 100 milyon dolar seviyesi tekrar 2004 yılında görülmüştür (Tablo 22). Bu tarihten itibaren ithalatımız 2010 yılında yaklaşık 312 milyon dolara çıkmıştır. 2014 yılı bu ürün grubunda 460.513.048 dolar ile en yüksek ithalatın yapıldığı yıl olmuştur. 2014 yılında bu grupta 453.435.555 dolarlık pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat alımı yapılmış olup bu miktar bu ürün grubu ithalatının %98'ini oluşturmaktadır. Bunu 5.514.342 dolar ile dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, %0,8'ini ise diğer ürünler (ipek; yapağı ve yün, ince veya kaba hayvan kılı, at kılından iplik ve dokunmuş mensucat; sentetik ve suni devamsız lifler; halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları; örme eşya; örme giyim eşyası ve aksesuarları; örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları) meydana getirmektedir.

2.12. Ayakkabı, Şemsiye, Baston, Kemer, Tüy, Yapma Çiçek vb.

Bu grupta; ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya, bunların aksamı, başlıklar ve aksamı (şapka, kasket, koruyucu başlıklar vb.), şemsiye, güneş şemsiyesi, baston, iskemle baston, hazırlanmış ince ve kalın kuş tüyü ve bunlardan eşya, yapma çiçek bulunmaktadır.

Bu bölümde Türkmenistan'a ilk ihracatımız 1992 yılında 76.893 dolarlık satış ile başlamıştır. 1994 yılında ihracatımız 2.105.407 doları bulmuş olup bu ihracat içinde 2.087.800 dolarlık (%99) ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya ve bunların aksamının satışı yapılmıştır. 2006 yılına kadar bu ürün grubundaki ihracatımızda inişler ve çıkışlar olmuş, ancak ihracatımız süreklilik arz etmiş, 2006 yılından itibaren ise sürekli artış kaydetmiştir.

Tablo 23. Türkiye'nin Türkmenistan'a Ayakkabı, Şemsiye, Baston, Kemer, Tüy, Yapma Çiçek vb. İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	76.893	2004	1.827.396
1993	474.887	2005	1.398.974
1994	2.105.407	2006	1.843.063
1995	239.317	2007	2.530.485
1996	209.779	2008	3.325.461
1997	2.721.356	2009	3.828.899
1998	1.483.594	2010	6.141.989
1999	399.546	2011	7.275.220
2000	941.257	2012	9.686.020
2001	499.080	2013	10.904.756
2002	364.987	2014	12.236.636
2003	1.774.007		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu grup ihracatımızda 2014 yılında 12.236.636 dolar ile en yüksek satış gerçekleşmiştir (Tablo 23). 2014 yılında bu ürün grubunun %93'ünü ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya, bunların aksamı, %5'ini başlıklar ve aksamı (şapka, kasket, koruyucu başlıklar vb.), %1'ini şemsiye, güneş şemsiyesi, baston, iskemle baston, %1'ini hazırlanmış ince ve kalın kuş tüyü ve bunlardan eşya, yapma çiçek oluşturmaktadır.

Bu bölüm ihracatımızda daima ilk sırayı ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya ile bunların aksamı almıştır.

Bu bölümde Türkmenistan'dan ithalatımız düzensiz olup 2001 yılında 250 dolarlık, 2004 yılında 667 dolarlık ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya ile bunların aksamının alımı yapılmıştır (Tablo 24). 2007 yılında 144 dolarlık başlıklar ve aksamı (şapka, kasket, koruyucu başlıklar vb.) alımı yapılmıştır.

Tablo 24. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Ayakkabı, Şemsiye, Baston, Kemer, Tüy, Yapma Çiçek vb. İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	667
1993	-	2005	-
1994	-	2006	-
1995	-	2007	144
1996	-	2008	-
1997	-	2009	-
1998	-	2010	-
1999	-	2011	1736
2000	-	2012	-
2001	250	2013	3923
2002	-	2014	-
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2011 yılında 1.736 dolarlık ithalatın 1.544 doları ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya ile bunların aksamı, 192 doları ise başlıklar ve aksamından (şapka, kasket, koruyucu başlıklarından vb.) oluşmaktadır. 2013 yılında yapılan 3.923 dolarlık alımın 3.550 doları ayakkabı, getr, tozluk ve benzeri eşya ile bunların aksamı, 373 doları ise başlıklar ve aksamından (şapka, kasket, koruyucu başlıklar vb.) oluşmaktadır.

2.13. Taş, Alçı, Çimento, Amyant, Mika vb. Eşya, Seramik Mamulleri, Cam ve Cam Eşya

Bu grupta yer alan ürünler; taş, alçı, çimento, amyant, mika vb. maddelerden eşya, seramik mamulleri, cam ve cam eşyadan meydana gelmektedir.

Bu bölümde Türkmenistan'a ihracatımız 30.225 dolar ile 1992 yılında başlamıştır. Bu ürün grubunda artış ve azalışlar olmakla birlikte düzenli bir ihracattan söz edebiliriz. İhracatımız 1997, 2002 ve 2005 yıllarında 10 milyon doların üzerinde gerçekleşmiştir. 1997 yılında 16.866.510 dolarlık ihracat söz konusu olup ihracatımızın 13.355.699 doları cam ve cam eşyadan oluşmaktadır. 2005 yılından itibaren (2012 yılı haricinde) ihracatımız sürekli artış göstererek 2014 yılında 74.779.921 dolara çıkmıştır (Tablo 24). 2014 yılı ihracatımızda ilk sırayı 37.055.264 dolar ile taş, alçı, çimento, amyant, mika vb. maddelerden eşya, ikinci sırayı 20.012.217 dolar ile seramik mamulleri, üçüncü sırayı ise 17.712.440 dolar ile cam ve cam eşya almaktadır.

Tablo 25. *Türkiye'nin Türkmenistan'a Taş, Alçı, Çimento, Amyant, Mika vb. Eşya, Seramik Mamulleri, Cam ve Cam Eşya İhracatı (1992-2014)*

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	30.225	2004	8.318.503
1993	2.317.144	2005	10.810.348
1994	3.787.828	2006	20.497.889
1995	2.247.516	2007	23.453.483
1996	4.064.707	2008	37.818.206
1997	16.866.510	2009	51.407.311
1998	3.130.501	2010	58.919.419
1999	4.157.325	2011	62.167.004
2000	6.443.752	2012	53.351.604
2001	9.817.678	2013	64.818.876
2002	10.103.257	2014	74.779.921
2003	6.733.023		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan bu bölümdeki ithalatımız düzensiz olup 1998 yılında 4.726 dolarlık seramik mamulleri alımı ile başlamıştır. 1999 yılında ise 716.931 dolarlık cam ve cam eşya alımı yapılmış olup 1999 yılı bu ürün grubunda en fazla ithalatın yapıldığı yıl olmuştur. 2001 ve 2002 yılında ithalatımızda azalma görülmektedir. Beş yıllık aradan sonra ithalatımız 2008 yılında 431 dolarlık cam ve cam eşya, 2009 yılında 159.472 dolarla seramik mamulleri alımı yapılmıştır (Tablo 26). 2009 yılından itibaren ithalatta genel olarak bir azalma söz konusudur. 2012 yılı ithalatımızın olmadığı yıl olup 2014 yılında ise 13.805 dolarlık ithalat gerçekleşmiştir.

Tablo 26. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Taş, Alçı, Çimento, Amyant, Mika vb. Eşya, Seramik Mamulleri, Cam ve Cam Eşya İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	-
1993	-	2005	-
1994	-	2006	-
1995	-	2007	-
1996	-	2008	431
1997	-	2009	159.472
1998	4.726	2010	35.301
1999	716.931	2011	45.380
2000	21.862	2012	-
2001	5.282	2013	3.335
2002	1.419	2014	13.805
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.14. İnci, Kıymetli Taş, Metal Mamuller, Madeni Para

Bu grupta kıymetli ve yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar bulunmaktadır.

Tablo 27. Türkiye'nin Türkmenistan'a İnci, Kıymetli Taş, Metal Mamuller, Madeni Para İhracatı (1992 - 2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	-	2004	77.524
1993	308	2005	7.028
1994	-	2006	19.622
1995	908.238	2007	511.136
1996	61.018	2008	22.184.993
1997	1.152	2009	4.462.129
1998	9.276	2010	1.196.707
1999	26.770	2011	723.129
2000	13.293	2012	754.524
2001	7.290	2013	74.950.516
2002	70.437	2014	4.113.759
2003	48.212		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'a bu bölümdeki ihracatımız 1993 yılında 308 dolar ile başlamış, 1994 yılında ihracat olmamıştır. 1995 yılından itibaren bu ürün grubundaki ihracatımız artış ve azalışlarla birlikte kesintisiz devam etmiş, ithalatın en fazla olduğu yıllar 2008 ile 2013 yılları olmuştur (Tablo 27). 2008 yılında 22.184.993 dolarlık, 2013 yılında ise 74.950.516 dolarlık satış gerçekleşmiştir.

Bu bölümde Türkmenistan'dan ithalatımız sadece 2011 yılında 946 dolarlık kıymetli ve yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar alımı ile gerçekleşmiştir.

2.15. Adi Metaller ve Adi Metallerden Eşya

Bu grupta yer alan ürünler; demir ve çelik, demir veya çelikten eşya, bakır ve bakırdan eşya, nikel ve nikelden eşya, alüminyum ve alüminyumdan eşya, kurşun ve kurşundan eşya, çinko ve çinkodan eşya, kalay ve kalaydan eşya, diğer adi metaller (tungsten, mobilden vb.), adi metallerden aletler, bıçakçı eşyası ve sofa takımları, adi metallerden bunların aksam ve parçaları, adi metallerden çeşitli eşya (kilit, kasa vb.)'dan meydana gelmektedir.

Tablo 28. *Türkiye'nin Türkmenistan'a Adi Metaller ve Adi Metallerden Eşya İhracatı (1992-2014)*

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	185.943	2004	59.933.078
1993	6.358.828	2005	35.024.098
1994	15.332.076	2006	60.555.937
1995	6.412.350	200	83.741.559
1996	8.570.519	2008	215.302.324
1997	13.482.586	2009	260.441.910
1998	12.105.571	2010	340.549.932
1999	14.798.965	2011	431.920.549
2000	22.246.632	2012	441.131.148
2001	19.577.013	2013	408.866.535
2002	22.138.489	2014	503.797.372
2003	36.697.974		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu bölümde Türkmenistan'a ihracatımız 1992 yılında 185.943 dolarlık satışla başlamıştır. İhracatımız 2006 yılına kadar artış ve azalışlar göstermiştir. Bu süre içinde 2004 yılında ihracatımız 59.933.078 dolara çıkmış olup 33.491.751 dolarlık demir ve çelikten eşya, 14.945.518 dolarlık demir ve çelik satışı ihracatımızda ilk sırayı almıştır. 2006 yılından 2014 yılına kadar 2013 yılı haricinde sürekli bir artış olmuştur (Tablo 28). 2008 yılında 215.302.324 dolar olan bu ürün grubu ihracatımızın %46'sını demir ve çelik, %38'ini demir veya çelikten eşya oluşturmaktadır. 2012 yılında 441.131.148 dolar olan ihracatımızın %56'sını demir veya çelikten eşya, %27'sini demir ve çelik, %12'sini alüminyum ve alüminyumdan eşya, %5'ini ise diğer metaller ve metallerden çeşitli eşya oluşturmaktadır. Bu ürün grubunda 2014 yılı 503.797.372 dolar ile en fazla ihracatın yapıldığı yıl olup, bu ürün grubu içinde demir veya çelikten eşya %65 ile birinci sırayı, alüminyum ve alüminyumdan eşya %16 ile ikinci sırayı,

demir ve çelik %12 ile üçüncü sırayı almakta olup, diğer metaller ve metallere çeşitli eşya %7'lik orandadır.

Türkmenistan'a ihracatımızda bu grup ürünleri ikinci sırayı almaktadır. Türkmenistan'da inşaat sektörünün gelişmesi ve kullanılan inşaat malzemelerinin kaliteli olması nedeni ile Türk mallarının tercih edilmesi, inşaat sektöründe Türk firmalarının bulunması, bu ürün grubunda ihracatın hızla artmasında etkili bir faktör olmuştur.

Türkmenistan'dan bu bölümdeki ithalatımız 1993 yılında 661.596 dolarlık demir veya çelikten eşya, adi metallerden çeşitli eşyadan (kilit, kasa vb.) oluşmaktadır. İthalatımızda artış ve azalışlar olmakla birlikte süreklilik hakimdir (Tablo 29). 1996 yılında 1.903.892 dolarlık ithalatımızda 1.680.764 dolarlık demir ve çelik alımı ilk sırada, 106.569 dolarlık bakır ve bakırdan eşya alımı ikinci sıradadır. 4.791.568 dolar ile en yüksek ithalatın yapıldığı yıl 2004 yılı olup ithalatın %76'sını demir ve çelik, %18,7'sini alüminyum ve alüminyumdan eşya, %5'ini demir veya çelikten eşya, %0,3'ünü ise diğer metaller ve metallere çeşitli eşya oluşturmaktadır.

Tablo 29. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Adi Metaller ve Adi Metallerden Eşya İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	4.791.568
1993	661.596	2005	866.745
1994	1.052.640	2006	3.628
1995	1.735.631	2007	81.111
1996	1.903.892	2008	41.968
1997	749.978	2009	10.778
1998	620.044	2010	44.093
1999	1.750.038	2011	425.158
2000	411.779	2012	166.761
2001	421.298	2013	916.576
2002	1.317.041	2014	186.504
2003	747.645		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

2.16. Makineler, Mekanik Cihazlar, Elektrikli Makine ve Cihazlar ile Bunların Aksam ve Parçaları

Bu grupta kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları, elektrikli makine ve cihazlar, televizyon, görüntü ya da ses kaydetme veya verme cihazları ile bunların aksam, parça ve aksesuarı, optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı, saatler ve bunların aksam, parça ve aksesuarı, silahlar ve mühimmat ile bunların aksam, parça ve aksesuarı yer alır.

Tablo 30. *Türkiye'nin Türkmenistan'a Makineler, Mekanik Cihazlar, Elektrikli Makine ve Cihazlar ile Bunların Aksam ve Parçaları İhracatı (1992 – 2014)*

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	617.851	2004	52.118.231
1993	26.590.029	2005	39.772.003
1994	28.020.925	2006	86.628.401
1995	11.007.869	2007	100.260.111
1996	12.911.221	2008	150.592.743
1997	17.637.208	2009	295.238.906
1998	15.684.873	2010	304.978.223
1999	20.272.373	2011	455.155.361
2000	22.227.790	2012	422.214.116
2001	20.319.774	2013	668.687.414
2002	20.215.790	2014	781.263.687
2003	49.490.428		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu bölümde Türkmenistan'a ilk ihracatımız 1992 yılında 617.851 dolar olup bu ihracatın 588.145 dolarını kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler ile bunların aksam ve parçaları oluşturmaktadır. Yıllar itibarı ile azalış ve artışlar görülmekle birlikte ihracatımız süreklilik arz etmektedir (Tablo 30). 1994 yılında 28 milyon doların üzerine çıkan ihracatımız, 1995'te 11 milyon dolar civarına inmiştir.

1999'dan 2003 yılına kadar 20 milyon doların üzerinde görülen bu ürün grubu satışımız, 2003 yılında 49.490.428 dolar, 2004 yılında ise 52.118.231 dolara yükselmiştir. 2006 yılından itibaren 2012 yılı haricinde sürekli bir artışla 2014 yılında 781.263.687 dolarlık en üst seviyesine ulaşmıştır.

2014 yılında bu ürün grubu ihracatımızda ilk sırayı %62'lik bir oranla elektrikli makine ve cihazlar, televizyon, görüntü ya da ses kaydetme veya verme cihazları ile bunların aksam, parça ve aksesuarı, ikinci sırada ise kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları yer almaktadır.

Türkmenistan'a yapılan ihracatımızda birinci sırayı bu ürün grubu almaktadır. 2014 yılında Türkmenistan'a yapılan ihracatta %34,9'u ile birinci sırada bu ürün grubu yer almıştır. Ülkede başta tekstil ve inşaat sektörü olmak üzere Türk yatırımlarının olması Türkiye'den Türkmenistan'a olan ihracatta bu ürün grubunun büyük önem taşımasında etkili bir faktör olmuştur.

Tablo 31. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Makineler, Mekanik Cihazlar, Elektrikli Makine ve Cihazlar ile Bunların Aksam ve Parçaları İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	2.002	2004	297.338
1993	-	2005	183.176
1994	37.425	2006	83.567
1995	41.306	2007	81.662
1996	284.205	2008	495.598
1997	766.940	2009	1.683.173
1998	824.998	2010	1.225.934
1999	76.918	2011	109.980
2000	303.098	2012	729.695
2001	1.439.490	2013	387.566
2002	202.290	2014	210.207
2003	251.443		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan bu bölümde ilk ithalatımız 1992 yılında 2.002 dolarlık elektrikli makine ve cihazlar, televizyon, görüntü ya da ses kaydetme veya verme cihazları ile bunların aksam, parça ve aksesuarı alımı ile başlamıştır. 1993 yılında ihracat olmamış, 1994 yılından itibaren azalış ve yükselişler olmakla birlikte ithalatımız süreklilik arz etmiştir. 2001 yılında 1.439.490 doları bulan ithalatımızda ilk sırayı 989.284 dolar ile elektrikli makine ve cihazlar, televizyon, görüntü ya da ses kaydetme veya verme cihazları ile bunların aksam, parça ve aksesuarı alımı almaktadır. Sonraki yıllarda azalışlar söz konusudur. Hatta 2007 yılında ithalatımız 81.662 dolara inmiştir (Tablo 31).

2009, 2010 yılları bir milyon doların üzerinde ithalatın yapıldığı yıllar olmuştur. 2009 yılı 1.683.173 dolar ile bu ürün ithalatımız içinde en fazla ithalatın yapıldığı yıl olup bu yıl 1.570.606 dolarlık elektrikli makine ve cihazlar, televizyon, görüntü ya da ses kaydetme veya verme cihazları ile bunların aksam, parça ve aksesuarı alınmıştır.

2.17. Nakil Vasıtaları

Bu grupta yer alan ürünler; demir yolu vb. hatlara ait taşıt ve malzemeler, bunların aksam ve parçaları, mekanik trafik sinyalizasyon cihazları, motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça ve aksesuarı, hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçaları, gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlardan meydana gelmektedir.

Türkmenistan'a bu bölümde ilk ihracatımız 1992 yılında başlamış ve 6.880 dolarlık motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları ile bunların aksam, parça ve aksesuarından oluşmaktadır. 1993 yılında bu ürün grubu ihracatı oranı yükselerek 17.067.248 doları bulmuş olup ihraç edilen ürünler motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları ile bunların aksam, parça ve aksesuarından oluşmaktadır.

Tablo 32. Türkiye'nin Türkmenistan'a Nakil Vasıtaları İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	6.880	2004	4.766.383
1993	17.067.248	2005	1.997.289
1994	3.247.113	2006	2.944.631
1995	2.836.546	2007	4.568.050
1996	3.568.320	2008	9.518.771
1997	2.864.317	2009	15.993.245
1998	3.140.585	2010	17.252.189
1999	1.667.120	2011	19.122.263
2000	9.142.079	2012	32.273.554
2001	11.177.460	2013	85.551.381
2002	3.702.427	2014	128.649.035
2003	3.230.343		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

1994 yılında 3.247.113 dolara inmiş olan ihracatımız, bu tarihten 2001 yılına kadar azalış ve artışlar kaydetmiş, 2001 yılında tekrar 10 milyonun üzerine çıkarak 11.177.460 dolar olmuştur (Tablo 32). Bu tarihteki ihracatımızın %71,5'ini gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlar, %0,5'ini ise demir yolu vb. hatlara ait taşıt ve malzemeler, bunların aksam ve parçaları, mekanik trafik sinyalizasyon cihazları ile hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçaları oluşturmaktadır. 2006 yılından 2014 yılına kadar ihracatımız artış kaydetmiş ve 2014 yılında 128.649.035 dolarlık satış yapılmıştır. Bu satışın %80'ini motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça ve aksesuarı, %19,7'sini gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlar, %0,3'ünü ise demir yolu vb. hatlara ait taşıt ve malzemeler, bunların aksam ve parçaları, mekanik trafik sinyalizasyon cihazları, hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçaları oluşturmaktadır.

Tablo 33. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Nakil Vasıtaları İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	39.636
1993	-	2005	49.776
1994	242.352	2006	63.651
1995	-	2007	554
1996	337.001	2008	5.480
1997	1.211.000	2009	571.157
1998	16.188	2010	80.888
1999	277.680	2011	193.880
2000	44.132	2012	90.151
2001	116.396	2013	75.342
2002	116.929	2014	504.662
2003	-		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan bu bölümdeki ilk ithalatımız 1994 yılında 242.352 dolarlık alımla başlamıştır. 1995 ile 2003 yılları hiç ithalatımızın olmadığı yıllardır (Tablo 33). Bu ürün ithalatımızın en fazla olduğu yıl, 1.211.000 dolarlık demir yolu vb. hatlara ait taşıt ve malzemeler, bunların aksam ve parçaları, mekanik trafik sinyalizasyon cihazlarının alımı ile 1997 olmuştur. Azalış ve artışlarla süreklilik arz eden ithalatımızda 500 bin doların üzerinde alımın yapıldığı yıllar, 2009 ve 2014 olmuştur.

2.18. Mobilya, Yatak Takımı

Bu bölümde mobilya, yatak takımı, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabela vb. ile prefabrik yapılar yer almaktadır.

Tablo 34. Türkiye'nin Türkmenistan'a Mobilya, Yatak Takımı İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	390.642	2004	10.979.117
1993	5.070.445	2005	11.988.323
1994	6.624.862	2006	15.818.629
1995	6.026.658	2007	17.304.236
1996	4.225.837	2008	43.943.440
1997	5.307.085	2009	63.425.509
1998	4.231.557	2010	82.976.466
1999	5.324.686	2011	125.031.024
2000	5.825.177	2012	90.408.332
2001	4.428.149	2013	140.215.382
2002	5.218.739	2014	151.009.650
2003	6.014.641		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu bölümde Türkmenistan'a ilk ihracatımız 1992 yılında 390.642 dolar ile başlamış, 1993 yılında 5.070.445 dolara yükselmiştir (Tablo 34). 2002 yılına kadar bazı yıllar artış ve azalışlarla süreklilik gösteren ihracatımız bu tarihten itibaren 2012 yılı haricinde sürekli artış kaydetmiştir. 2008 yılında 43.943.440 dolar olan ihracatımız, 2011 yılında 125.031.024 dolara, 2014 yılında ise 151.009.650 dolara çıkmıştır.

Tablo 35. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Mobilya, Yatak Takımı İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	-
1993	-	2005	7.046

1994	-	2006	-
1995	-	2007	18.061
1996	14.898	2008	212
1997	-	2009	542
1998	8.457	2010	377
1999	-	2011	21.713
2000	-	2012	62.387
2001	3.306	2013	23.709
2002	-	2014	57.592
2003	328		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan inşaat sektörünün hızla gelişmesi, hızlı bir yapılaşma beraberinde, bununla ilgili mobilya, yatak takımı gibi malzeme ihtiyacının artmasına, dolayısı ile de bu ürün grubundan kalitesine güvendikleri ürünlerin Türkiye'den ithalatına neden olmuştur.

Bu bölümde Türkmenistan'dan ithalatımız 1996 yılında 14.898 dolarlık alımla başlamış, aralıklı olarak 2007 yılına kadar devam etmiştir. 1998 yılında 8.457 dolar, 2001 yılında 3.306 dolar, 2003 yılında 328 dolar, 2005 yılında 7.046 dolarlık alım yapılmıştır. 2007 yılından 2014 yılına kadar kesintisiz bir ithalat görülmektedir (Tablo 35). Bu ürün grubunda ithalatımızın en yüksek olduğu yıl 62.387 dolar ile 2012 yılı olmuştur.

2.19. Diğer Maddeler

Bu bölümde oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri ile bunların aksam , parça ve aksesuarı, çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.), sanat eserleri, koleksiyon eşyası ve antikalar, kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzeme (yakıtlar hariç) yer alır.

Türkmenistan'a bu bölümdeki ihracatımız 1992 yılında 9.385 dolarlık alımla başlamış olup 1993 yılında ihracatımız 169.051 dolara yükselmiş, 2000 yılında satışla bir milyon doları aşarak 1.026.638 dolar olmuştur (Tablo 36). 2000 yılında yapılan ihracatın %71,5'ini çeşitli mamul eşya, %26'sını oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı, %1,4'ünü sanat eserleri, koleksiyon eşyası ve antikalar, %1'ini ise kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzeme oluşturmaktadır.

Bu ürün grubundaki ihracatımız artarak 2014 yılında 29.495.009 dolar olmuştur. Bu ürün grubu ihracatının %59'unu oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı, %37'sini çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.), %3,8'ini kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzeme, %0,2'sini sanat eserleri, koleksiyon eşyası ve antikalar oluşturmaktadır.

Tablo 36. Türkiye'nin Türkmenistan'a Diğer Maddeler İhracatı (1992-2014)

Yıllar	İhracat (\$)	Yıllar	İhracat (\$)
1992	9.385	2004	2.118.035
1993	169.051	2005	2.381.021
1994	190.530	2006	2.422.438
1995	243.616	2007	2.332.506
1996	209.429	2008	3.530.715
1997	383.393	2009	4.316.267
1998	738.456	2010	5.187.934
1999	922.205	2011	8.812.946
2000	1.026.638	2012	19.004.877
2001	517.910	2013	21.612.496
2002	1.123.837	2014	29.495.009
2003	1.198.566		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Türkmenistan'dan bu bölümdeki ithalatımız 1996 yılında 1 dolarlık çeşitli mamul eşya alımı ile başlamış, 1997 yılında ise 235.106 dolarlık çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.) alımı yapılmıştır. 1998 yılında 114 dolar, 1999 yılında 14 dolar, 2000 yılında 145 dolarlık çeşitli mamul eşyalar ithalatı olmuştur (Tablo 37). 2.880 dolarlık oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı alımı 2001 yılındadır. 2002 yılında ithalat yapılmamış, 2003 yılında 10.823 dolarlık çeşitli mamul eşya alınmıştır. Üç yıllık aradan sonra 2007 yılında 7.510 dolarlık alım gerçekleşmiş olup bu ürün ithalatımızda en fazla alımın olduğu yıl 249.606 dolar ile 2008 yılı olmuştur. Bu tarihten sonra 2011 ve 2013 yıllarında ithalat yapılmıştır.

Tablo 37. Türkiye'nin Türkmenistan'dan Diğer Maddeler İthalatı (1992-2014)

Yıllar	İthalat (\$)	Yıllar	İthalat (\$)
1992	-	2004	-
1993	-	2005	-
1994	-	2006	-
1995	-	2007	7.510
1996	1	2008	249.606
1997	235.106	2009	-
1998	114	2010	-
1999	14	2011	12.000
2000	145	2012	-
2001	2.880	2013	765
2002	-	2014	-
2003	10.823		

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Sonuç

Türkmenistan'ın ekonomik yapısı, SSCB döneminin ekonomik ihtisaslaşma politikaları gereğince merkeze yakıt ve madensel mallar ile işlenmemiş tarım ürünleri ve pamuk sağlamak ve elde edilen hammaddeleri Rusya'ya aktarmak üzere şekillendirilmiştir. Ekonominin hammadde üretimi üzerinde yoğunlaşması ve bu hammaddelerin diğer Cumhuriyetlerdeki sanayilerde kullanılması diğer sektörlerin geri kalmasına neden olmuştur. Bağımsızlıktan sonraki dönemde Türkmenistan'ın stratejisi, dış piyasalardan borçlanarak enerji sektörünün geliştirilmesi ve elde edilecek kaynaklarla tarımsal sanayinin geliştirilmesi şeklinde özetlenebilir. İzlenen bu strateji ile petrol ve gaz arzı ile pamuk ve tahıl üretimi arttırılmıştır.²¹

1991 yılında SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Türkmenistan'ı ilk tanıyan ve Aşkabat'ta ilk büyükelçilik açan ülke Türkiye olmuştur. Türkiye ile Türkmenistan arasında ortak değerler nedeni ile bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren başlayan işbirliği, her alanda gelişen bir hızla devam etmektedir.

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticari ilişkilerde 2014 yılı Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, bunların aksam ve parçaları; mobilyalar, yatak takımları; nakil vasıtaları ve kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri Türkmenistan'a en çok ihraç edilen ürünler olup Türkiye'den ihraç edilen ürünlerde çeşitlilik söz konusudur.

Makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, bunların aksam ve parçaları 23 yıllık süre içinde 15 yıl boyunca birinci sırada, altı yıl ikinci, 1998 yılında üçüncü, 1992 yılında ise beşinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'a yapılan toplam ihracat içindeki oranı ise 1992 yılında %8,2 iken, 1994'te %33,3, 2000'de %18, 2005'te %22, 2010'da %26,7, 2014'te ise %34,9 olmuş ve 2000 yılından itibaren artış kaydetmiştir.

Adi metaller ve adi metallerden eşya ihracatı, 2014 yılı ihracatı içinde ikinci sırada yer almakta olup 23 yıllık süre içinde altı yıl birinci sırada, 10 yıl ikinci sırada, dört yıl dördüncü, iki yıl ise beşinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'a yapılan toplam ihracat içindeki oranı ise 1992 yılında %2,4 iken giderek artmış, 1994'te %18,2, 2000'de %18,5, 2005'te %19,3, 2010'da %29,8, 2014'te ise %22,5 olmuştur.

Plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri ihracatı, 2014 ihracatı içinde üçüncü sırada yer almaktadır. 23 yıllık dönemde, 1992 yılında üçüncü sırada ve 2002 yılından itibaren beş yıl üçüncü, dört yıl dördüncü, üç yıl ise beşinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'a yapılan toplam ihracat içindeki oranı 1992 yılında %15,2 iken, 1996'da %4,7, 2000'de %5,5, 2005'te %9,3, 2010'da %8,3, 2014'te ise %7,1 olmuştur.

Mobilya ve yatak takımları ihracatı 2014 yılı ihracatı içinde dördüncü sırada yer almakta olup 23 yıllık süre içinde 1994, 2011 ve 2013 yılları ihracatı içinde üçüncü sırada yer alan bu ürün

21 Kasım Eren, "Bağımsız Devletler Topluluğu İçinde Türk Cumhuriyetleri", *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, C 1, S 1, (2012), s. 64.

grubu, beş kez dördüncü sırada, üç kez beşinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'a yapılan toplam ihracat içindeki oranı 1992 yılında %5,2 iken, 1996'da %6,4, 2000'de %4,8, 2005'te %6,6, 2010'da %7,2, 2014'te ise %6,7'dir.

Nakil vasıtaları ihracatımız 2014 ihracatı içinde beşinci sırada yer almaktadır. 1993 yılında bu ürün grubu ikinci sırada, 2001 yılında üçüncü, 2005 yılında yine beşinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'a yapılan toplam ihracat içindeki oranı 1992 yılında %0,09 iken, 1993'te %20,3, 2000'de %7,6, 2005'te %1,1, 2010'da %1,5, 2014'te ise %5,7 olmuştur.

Kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri ihracatı 1992 ve 1999 yıllarında ikinci, 2004 yılından 2008 yılına kadar üçüncü sırada, 2008'den 2014 yılına kadar beşinci sırada, 2014 yılında ise altıncı sırada yer almaktadır. Türkmenistan'a yapılan toplam ihracat içindeki oranı 1992 yılında %24 iken, 1996'da %7,4, 2000'de %13,5, 2005'te %10,3, 2010'da %61, 2014'te ise %4,9'dur.

Türkmenistan'da Türk müteahhitlerinin özellikle 2008 yılı ve sonrasında inşaat alanındaki çalışmalarının artışı ve malzemelerin kaliteli olması sebebi ile inşaat alanında özellikle Türk menşeli malzemelerin tercih edilmesine, dolayısı ile bu ürün grubunda Türkiye'den ihracatın artmasına neden olmuştur. Ayrıca Türk mallarının kaliteli olması ve Türkmenistan'da bu ürün grubuna ihtiyaç olması gibi sebepler makina, nakil vasıtaları, kimya sanayi ürünleri, gıda, giyim ve mobilya sektörlerinde de Türkiye'den ihracatın artmasında etkili faktörlerdir.

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticari ilişkilerde 2014 yılı Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya; mineral maddeler; plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri; kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri; ham postlar, deriler, köseleler, deri-saracıye eşyası, çantalar Türkmenistan'dan en çok ithal edilen ürünlerdir.

Türkmenistan'dan dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya, 23 yıllık ithalatımızda 2007 yılı (ikinci sırada) hariç birinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'dan yapılan toplam ithalat içindeki oranı 1992 yılında %91,9, 1996'da %89,5, 2000'de %95,5, 2005'te %64,7, 2010'da %80,7, 2014'te ise %73,7 olmuştur.

Mineral maddeler ithalatı 1994-1999 yılları arası hariç genellikle ikinci sırada yerini korumuştur. 1994 yılında dördüncü, 2002, 2003 yıllarında üçüncü sırada iken 2007 yılında ise birinci sırada yer almıştır. Türkmenistan'dan yapılan toplam ithalat içindeki oranı 1992 yılında %5,5, 1993'te %7,3, 2000'de %2,3, 2005'te %20,8, 2010'da %14,3, 2014 yılında ise %15,5'tir.

Plastikler, kauçuk ve bunların mamulleri ithalatı 2000 yılı sonrasında artmış ve 2001 ve 2011 yıllarında dördüncü sırada, 2002, 2003 yıllarında ikinci ve 2004 yılından itibaren üçüncü sırada yer almıştır. Türkmenistan'dan yapılan toplam ithalat içindeki oranı 2000 yılında %0,004 iken 2005 yılında %12,8, 2010'da %2,9, 2014 yılında ise %7,6 olmuştur.

Kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri ithalatı 2014 yılı toplam ithalatı içinde dördüncü sırada yer almakta olup daha önceki yıllarda toplam ithalat içindeki oranı azdır. Türkmenistan'dan

yapılan toplam ithalat içindeki oranı 1994 yılında %0,08, 2000'de %0,04, 2005 yılında %0,01, 2010'da %0,0002 iken, 2014 yılında artarak %1,2'ye yükselmiştir.

Ham post, deri, kösele, deri-saraciye eşyası, çanta ithalatı 2014 yılı toplam ithalatı içinde beşinci sırada yer almaktadır. 1992, 1993, 2011 yıllarında üçüncü, 1994 yılında ikinci, 2005 yılından 2014 yılına kadar 2011 yılı hariç dördüncü sırada yer almıştır. Türkmenistan'dan yapılan toplam ithalat içindeki oranı 1992 yılında %5,5, 1996'da %7,3, 2000'de %0,2, 2005'te %0,9, 2010'da %1,5, 2014 yılında ise %1 olmuştur.

Türkmenistan dünyanın kaliteli ve en önemli pamuk yetiştiricilerinden biridir. Türkiye'de tekstil sanayi gelişmiş olup hammaddeye ihtiyaç olmaktadır. Bu açıdan Türkmenistan Türkiye'nin tekstil sanayi hammadde ihtiyacını karşılayacak önemli potansiyele sahiptir.

Türkmenistan mineral yakıt ve yağlar bakımından çok önemli bir potansiyele sahiptir. Türkiye'de ise bu ürünlere olan ihtiyaç oldukça fazladır. Bu durumlar gerek Türkiye gerekse Türkmenistan ekonomileri açısından da avantajlı olmakta ve karşılıklı ticaretin daha da gelişmesi açısından bir potansiyel teşkil etmektedir. Bunlar Türkiye ve Türkmenistan arasındaki olumlu ekonomik ilişkilerin devam edeceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Arbatov, Nurgeldi – Akif Karatepe, “Türkmenistan’ın Jeomorfolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S 33, (2016), s. 566-588.
- Atalay, İbrahim, “Türk Dünyasının Coğrafyası”, *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s.166-198.
- Devlet, Nadir, “Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış 1. Demografi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt, Coğrafya – Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S A-32, Ankara 2001, s. 69-124.
- Dönmez, Yusuf, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.
- Eren, Kasım, “Bağımsız Devletler Topluluğu İçinde Türk Cumhuriyetleri”, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, C 1, S 1, (2012), s. 43-73.
- Hojamuradov, Öwezberdi, *Türkmenistan – Türkiye Dış Ticareti ve Türkmenistan Dış Ticaretinin Finansman Yöntemleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Karagöl Erdal Tanas, Seyithan Ahmet Ateş, Salihe Kaya ve Mehmet Kızılkaya, *Türkiye’nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı*, SETA | Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.
- Kesik, Ahmet, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri’nin Ticari İlişkileri”, *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s. 1203-1210.
- Kurt, Halil, “Türkmenistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C 41 , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 599-601.
- Ok, Selçuk Tayfun – Volkan Aydos, *Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1998.
- Özey, Ramazan, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, “Türk Dünyası Coğrafyası”, *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s. 144-165.
- Türk, Fahri, “Türkiye – Türkmenistan İlişkileri 1990-2010”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C 2, S 2, (2010), s. 57-64.
- Yeşildağ, Didem, *Türkmenistan’da Tarım*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Yiğit, Ali, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 2000.
- _____, “Yeryüzünde Türk Nüfusun Dağılışı ve Miktarı Sorunu”, *Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye 53, Ankara 2013, s. 199-223.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi> [Erişim tarihi: 03.12.2015].

<http://rapory.tuik.gov.tr/> [Erişim tarihi: 04.02.2015].

<http://ashgabat.emb.mfa.gov.tr/> [Erişim tarihi: 03.12.2015].

BALKAN HARBİ'NDEN MİLLÎ MÜCADELE'YE MEHMET ÂKİF'İN SAVAŞ EDEBİYATI VE PROPAGANDASI İSTİKAMETİNDEKİ FAALİYETLERİ

WAR LITERATURE AND WAR PROPAGANDA EFFORTS OF MEHMET AKIF: FROM THE BALKAN WAR TO THE TURKISH NATIONAL STRUGGLE

Hasan ULUCUTSOY*

Öz

Türk edebiyatının en önemli şairlerinden ve Türk tefekkürünün sosyal hassasiyeti en yüksek münevverlerinden biri olarak Mehmet Âkif Ersoy'un Osmanlı Devleti'nin müteselsil savaflara sahne olan son on yıllık devresinde savaş propagandası ve savaş edebiyatı istikametinde önemli faaliyetleri vardır. Buna göre Balkan Harbi'nde baba yurdunu kaybeden ve Balkan Müslümanlarının yaşadığı mezalim karşısında müteessir olan şair, bir taraftan Balkan trajedisini şiirleriyle aksettirmekte, öte taraftan da İstanbul'un camilerinde vaazlar vererek kamuoyunu Balkan felâketi karşısında birleştirmeye çalışmaktadır. Balkan Harbi'nin yaraları sarılmadan girilen Birinci Dünya Savaşı'nda ise, Mehmet Âkif, ilk olarak milli bir görev telâkki ettiği Prusya çağrısına cevaben Berlin mücavirinde İtilâf Devletlerinden esir alınan Müslüman askerlerin yerleştirildiği üsera kamplarına gider ve Batı Cephesi'nde bulunur. Bilâhare Arabistan'a uzanan meşakkatli vazifeleri kabul ederek potansiyel isyanlara karşı Arabistan Yarımadası Müslümanlarına itidal çağrısı yapar. Ayrıca Büyük Savaş esnasında kamuoyunu elden geldiğince şiirleriyle düşmana karşı mücadelede birleşmeye davet eder. Birinci Dünya Savaşı'nın bitişinde toplumun sürüklendiği karamsar ruh hâlinin aşılmasında yine Mehmet Âkif'in çaba sarf ettiği görülür. Zira Milli Mücadele'nin başlamasıyla içtimaî hassasiyeti yüksek münevverler önemli vazifeler ifa edecektir; Mehmet Âkif de bu münevverlerden biridir. Mehmet Âkif; Milli Mücadele'de karşımıza bir vaiz, mürşit, şair, mücadele adamı ve mebus olarak çıkmaktadır. Kendisini bütün enerjisiyle Milli Mücadele'ye veren Âkif; Anadolu'nun muhtelif mahallerinde vaazlar verecek, başmuharriri olduğu *Sebilürreşad* mecmuası ile Milli Mücadele lehine neşriyatta bulunacak ve şiirleriyle de şecaat aşılacaktır. Onun Milli Mücadele esnasındaki gayretlerinin ne denli kıymetli olduğu bugün daha iyi anlaşılmaktadır. Makalede Mehmet Âkif'in mezkûr savaşlar esnasında savaş propagandası ve savaş edebiyatı istikametindeki faaliyetleri ele alınmaktadır. Bu minvalde muazzam bir gayretle memleketinin istiklâli için gayret gösteren Mehmet Âkif'in şiirleri ve vaazları temel metinler olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Âkif Ersoy, Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı, Milli Mücadele, savaş propagandası, savaş edebiyatı

* Öğr. Gör., İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümü, İstanbul / Türkiye, ulucutsoy@itu.edu.tr

Abstract

Mehmet Akif Ersoy, one of the most significant poets of Turkish literature and one of the most socially sensitive intellectuals of Turkish thought, has substantial activities in the direction of war propaganda and war literature in the last decade of the Ottoman State which is the scene of consecutive wars. According to this, the poet, who lost his father's motherland in the Balkan War and suffered against the atrocities experienced by the Balkan Muslims, portrays the Balkan tragedy with his poems; and on the other hand, by preaching in the mosques of Istanbul, he tries to unite the public opinion against the Balkan catastrophe. In the First World War, which took place before healed the wounds of the Balkan War, Mehmet Akif goes to the captive camps where the captured Muslim soldiers of the Entente States are settled around Berlin and also he visits the Western Front in response to the Prussian call, which he assumed as a national duty. Later, he accepts the great tasks and makes a call for calm to the Muslims of the Arabian Peninsula against potential insurrections. He also invites public opinion to unit against enemy with his poetry as much as possible during the Great War. At the end of the First World War, it is seen that Mehmet Akif has made an effort to overcome the pessimistic spirit that society draws on. Then, at the beginning of the Turkish National Struggle, intellectuals who have high social sensibility will perform important duties; one of them is Mehmet Akif. In the National Struggle, Mehmet Akif emerges as a preacher, a mentor, a poet, a man of struggle and a deputy. Akif, who gives himself to the National Struggle with all his energy, will preach in various places of Anatolia and will publish in favour of the National Struggle with his periodical *Sebilürreşad* and he will inject courage with his poems. It is better understood today that his efforts during the National Struggle are extremely precious. In our article, war propaganda and war literature efforts of Mehmet Akif is discussed during aforementioned wars. In this way, Mehmet Akif's poems and sermons are evaluated as basic texts, who strives for the independence of his country with enormous effort.

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, Balkan War, First World War, Turkish National Struggle, war propaganda, war literature

Giriş

Latince “tohum ekmek” anlamına gelen *propagare* fiilinden türeyen *propaganda*; önceden planlanmış bir reaksiyon alabilmek için insan algısını şekillendirmek ve şuuru manipüle etmek maksadıyla bir *propagandacı* tarafından tatbik edilen sistematik bir teşebbüstür.¹ *Savaş propagandası* ise en kadim kabile topluluklarının arkaik savaşlarından modern çağın topyekûn harplerine dek beşerî ve içtimâî bir realitedir.² Savaş propagandasının kollarını görsel, işitsel, yazılı vd. propaganda usulleri teşkil etmektedir. Bunlar içerisinde savaş edebiyatının hususî bir mevkiî bulunmaktadır.

Savaş edebiyatı esasen “cephe gerisinin mücadelesidir”³. Savaş arifesinde asker ve sivil cepheyi savaş karşısında müteyakkız tutan yahut savaşın patlak verdiği andan sona erişine dek zihin kuvvetlerini canlandırarak savaş gayretine desteğe çağıran metinleri bu vadiye ele

1 Propaganda kavramı hakkında detaylı bilgi için bk. Garth S. Jowett – Victoria O'Donnel, *Propaganda and Persuasion*, Fifth Edition, Sage Publications, Washington 2012, s. 6-17.

2 Savaş propagandasının tarihçesi için bk. Philip M. Taylor, *Munitions of the Mind*, Third Edition, Manchester University Press, Manchester 2003.

3 Harun Duman, “Savaş Edebiyatı Cephe Gerisinin Mücadelesidir”, *Türk Edebiyatı*, 468, (Ekim 2012), s. 4-8.

almak mümkündür. Savaş edebiyatı mahsulleri şecaate getirici tarzda epik bir üslûpla kaleme alınabileceği gibi trajediler ve ağıtlar üzerinden bir ruh da inşa edebilirler.

Türk edebiyatında bilhassa Osmanlı Devleti'nin son on yıllık devresinde kasıp kavurucu bir fenomene dönüşen savaşların mühim akisleri olmuştur. Birinci ve İkinci Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele devrelerinde savaş propagandası ve edebiyatı istikametinde en büyük gayreti sarf edenlerin başında ise Mehmet Âkif [Ersoy] (1873-1936) gelmektedir. Bu noktadan itibaren Mehmet Âkif'in mezkûr savaşlar esnasındaki son derece önemli savaş propagandası ve savaş edebiyatı icraatlarını değerlendirmeye geçebiliriz.

I. Balkan Harbi

I.1. Savaş Propagandası

Birinci Balkan Savaşı (8 Ekim 1912-30 Mayıs 1913) Mehmet Âkif için ilk dönüm noktasıdır. Baba tarafından Arnavutluk'un İpek kasabasından gelen Âkif, baba yurdunda zuhur eden milliyetçi hareketler karşısında hayretler içerisindeydi. Kavmiyetçiliğin rüzgârlarının estiği muhitte bir taraftan Müslümanlar arasında fırkalaşmalar ve hizipleşmeler yaygınlaşırken Balkan Harbi faciasının Müslümanların kaderini geri dönülemez şekilde çizmesi üzerine Mehmet Âkif de sessiz kalamayacaktır.

Mehmet Âkif ilk olarak Balkan Harbi esnasında kurulan ve daha sonra Millî Mücadele'nin teşkilâtlandırılmasında rol oynayacak Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin İrşat Heyeti'ne katılır. Heyet bünyesinde halkı tenvir çalışmalarına Rezaizade Ekrem Bey riyaset etmektedir. Âkif'in kabiliyetinden etkilenen Ekrem Bey, milletin millî bir destana ihtiyaç duyduğunu ve Mehmet Âkif'in de bu vazifenin üstesinden gelebileceğini takdir eder. Zaten bu sıralarda Mehmet Âkif de Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye Camilerinde vaazlar vermekte, *Hakkın Sesleri*'nde toplayacağı şiirlerini kaleme almaktadır.⁴ Aynı dönemde Mehmet Âkif'in başmuharriri olduğu *Sebilürreşad* mecmuası da Müslümanlar arasında husule gelebilecek nifak tehlikesine karşı bir yayın politikası takip etmektedir. Balkan Harbi'nde sivil Müslüman tebaaya uygulanan zulüm tanıkların ifadeleriyle *Sebilürreşad*'da duyurulmakta ve uluslararası kamuoyunun alakası uyandırılmaya çalışılmaktadır. Haçlı ruhuyla hareket eden düşmanın yegâne niyetinin İslâm'ın ve Osmanlı'nın mahvı olduğu hususu vurgulanırken mukavemet ve mücadele ruhunu ateşleyecek yazılar da *Sebilürreşad*'ın yayın politikasının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.⁵ Dolayısıyla Mehmet Âkif ve hem mensubu hem de başmuharriri olduğu *Sebilürreşad* mahfili Balkan Harbi'nin patlak vermesiyle birlikte Müslümanların *zihin mühimmatını* takviye etmek istikametinde çalışmaktadır.

Balkan Harbi sürerken Mehmet Âkif İstanbul'un üç camiinde vaaz verir. 20 Kânunusani 1328 (2 Şubat 1913) Pazar ikindisinde Bayezid Camii kürsüsünde, 25 Kânunusani 1328 (7 Şubat 1913)

4 M. Orhan Okay – M. Ertuğrul Düzdağ, "Mehmed Akif Ersoy", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, (2003), s. 433.

5 Esmâ Polat, *Eşref Edip Ferganî'nin Hayatı Eserleri ve Edebi Kişiliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 114.

Cuma günü Fatih Camii kürsüsünde ve yine bir hafta sonra 1 Şubat 1328 (14 Şubat 1913) Cuma günü de Süleymaniye Camii kürsüsünde halka hitap eder. Mehmet Âkif'in vaazları *Sebilürreşad* mecmuasının sonraki sayılarında da “mevize” başlığı altında çıkar.⁶ Âkif'in vaazlarını takip eden dostu ve *Sebilürreşad* mecmuasının mesul müdürü Eşref Edip de (1882-1971) elinde kâğıt kalem notlar almakta ve daha sonra metinleri mecmuada yayınlamaktadır.

Mehmet Âkif, Bayezid Camii mevizesine⁷, daha sonra vereceği mevizelerde de görüleceği gibi, *Kuran*'dan ayetlerle başlar. Ardından dünya tarihinde mülküne sahip olma kabiliyetini kaybetmeden ve esirliği kabul etmeden hiçbir kavmin izmihlâle uğramadığını ifade eder. Ona göre izmihlâl atmosferlerinde İslâmiyet'in en mühim vasfı birleştirici oluşudur. Zira milyonlarca insanı müşterek maksatla yüzleri kibleye dönük şekilde aynı mekânlara toplayan din İslâm'dır. Ne var ki son zamanlarda gaflete düşen Müslümanlar arasında husule gelen kavmiyetçilik rüzgârları fırkalaşmayı da beraberinde getirmiştir. Osmanlı memleketinde Arnavut, Kürt, Çerkez, Boşnak, Arap, Laz, Türk pek çok kavim mevcutken bunları birbirine perçinleyen rabita tabii ki dindarlık idi. Nitekim son zamanlarda bu vaziyet değişmektedir. Öyle ki son dört beş senede kavimcilik iddiasıyla ayaklananları bastırmak için ordu yorgun düşmüştür. Şimdiki zamanda Avrupa'nın Müslümanları bölmek için yararlandığı taktik de işte bu hizipleşmedir. Nasıl ki eskiden İslâm gazileri bir ülkenin fethinden evvel gayrinizamî unsurlarla baskınlar vererek o memleketi telâşa sevk edip nizâmî ordunun işini kolaylaştırırsa bugün de İslâm milletine tefrikacılığı sokan Hristiyan güçlerin niyeti aynıdır. Bütün Müslümanların kitabı müşterek olsa da topluma sokulan fırkacılık cereyanları müthiş bir ayrılığa sebep olmuştur. Zira her bir fırka diğerine adavetle bakmakta ve sonunda memleket helâk uçurumunun eşiğine sürüklenmektedir. Eğer son nefeste akıllar başa gelmezse felâkete gark olmak kaçınılmazdır. Nitekim saltanat tahtı gıcırdamaktadır. Eğer o da devrilirse dünyadaki Müslümanlara hayat hakkı kalmayacaktır. Zira bugün Rusya Müslümanları dinlerini muhafaza ediyorlarsa, Fransa müstemlekelerindeki dindaşlar henüz tanassur ettirilmemişse ve İngiltere de Hint Müslümanlarına ses çıkarmıyorsa, isterse çarık çürük olsun, hep Osmanlı hükûmeti sayesinde. Maazallah bu hükûmet muhafaza edilemezse bütün o zavallıların da umudu kalmayacak ve mahvolacaklardır. Bundan on sene, yirmi sene evvel felâketi kestirenler ikazda bulunsa da kulak veren olmamıştır. Bu noktadan itibaren “olan oldu” diyerek ipin ucunu salıvermek kabul edilemez bir hatadır. Zaten Müslümanlıkta böylesi bir sinik tavır yoktur. Âlimler ilmiyle, zenginler servetiyle ve eli silâh tutanlar gayretiyle çalışacaklardır. Bu çabadan imtina etmek hıyanet ve haramdır. Çünkü İslâm'ın son ümidi olan Osmanlı hükûmeti hayata veda etmek üzeredir. Düşman, hilâfetin merkezinden beş altı saat ötede durmaktadır. Bu bakımdan hep birlikte çalışmalı, hükûmeti ve orduyu takviye etmelidir.⁸

6 Nesime Ceyhan Akça, “Balkan Savaşı ve Mehmet Akif”, *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi 17-22 Kasım 2011*, I, haz. Orhan Neçare, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 276. Bayezid Camii mevizesi *Sebilürreşad*'ın 24 Kânunusani 1328 (6 Şubat 1913) tarihli 230. sayısında, Fatih Camii mevizesi 31 Kânunusani 1328 (13 Şubat 1913) tarihli 231. sayısında ve Süleymaniye Camii mevizesi de 7 Şubat 1328 (20 Şubat 1913) tarihli 232. sayısında çıkar. Bk. *Sebilürreşad Mecmuası*, IX, ed. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul Nisan 2017, s. 369-372; 386-391; 403-406.

7 Mehmet Âkif'in vaazları *Sebilürreşad*'da “mevize” başlığıyla verildiğinden bu kelimeyi kullanmayı tercih ettik.

8 Mehmed Âkif, *Düzyazılar*, haz. A. Vahap Akbaş, 2. bs., Beyan Yayınları, İstanbul Şubat 2011, s. 397-407.

Mehmet Âkif, Balkan Harbi'ndeki ikinci mevizesini Fatih Camii'nde verir. Bu kez Balkan Harbi esnasında kaleme aldığı şiirleri kürsüden okuyarak dinleyicileri galeyana getirmektedir. Âkif'e göre hâlihazırda Batı medeniyeti, Müslümanları insanlığa aykırı kimseler ve İslâmiyet'i de medeniyete muhalif bir din addetmektedir. Arz üzerinde bir avuç Batılı milyonlarca Müslümana tahakküm etmektedir. Müslümanların kurtuluşu ise çabadan geçmektedir. Zira İslâm çalışma dinidir. İslâmiyet'in inkişafı esnasında ortaya koyulan büyük cehde karşın günümüzün İslâm âlemi rehabet ve cansızlık içerisinde yüzmektedir. Birbirlerinin fecaatinden habersiz ve dünyanın dört bir yanında sefalet içinde yaşayan Müslümanlar, sömürgeciler karşısında da biçaredir. Bir zamanlar Avrupadan İstanbul'a gelen sefirler Cuma selamlığında padişahın üzengisini öpmek şerefine nail olmak için aylarca İstanbul'da dolaşırlardı. Şimdi ise İngiliz Hariciye Nazırı, Müslümanlar lehine bir söz edecek veya Fransız Başvekili sert tavrını yumuşatacak diye dört gözle beklenmektedir. Lâkin bekleyiş boşunadır. Zira Batılılara göre hak güçlüye aittir. Bugünkü dünya yalnızca servete ve kuvvete boyun eğmektedir. Avrupa medeniyeti katiyen bir fazilet medeniyeti değildir. Ne var ki önu alınamaz şekilde çalışmaktadırlar. Âdeta makine kesilmişlerdir. Bu bakımdan hudutsuz bir maddî terakki ile gelerek Müslümanları ezibilmektedirler. Eğer ki Batı medeniyeti İslâm dairesine mensup olsaydı hiç şüphesiz bütün dünyayı ihtida ettirirdi. Buna mukabil birtakım Batılılar dinlerin terakkiye mani olduğunu iddia etmektedirler. Belki Batılılar için geçerli olabilecek bu fikir Müslümanlar için bilâkis mahzurludur. Nitekim Müslümanlar dört elle sarıldıkları dinlerini terk ettiklerinden beri sefalete sürüklenmişlerdir. Müslümanların kurtuluşu ise müşterek istikamette el birliği ile çalışmaktan geçmektedir. Balkan Harbi öncesinde Donanmaya destek için herkes bağırды. “Bir iki gemi almazsak Balkan memleketleri ittifak akdedip üzerimize taarruza geçecekler” diye ikazda bulunanlar oldu. Fakat “adam sen de” mantığı yüzünden Bulgaristan ve Yunanistan'ın ittifak edeceğine ihtimal verilmedi. Böylece felâketler silsilesi başladı. Bugün ise savaş vardır. Hükûmetin zorlukları malumdur. Herkesin üzerine düşen vazife ise elden geldiğince gazilere yardımda bulunmaktır. Zenginler çok vermeye kıyamazken fakirler az vermekten sıkılmaktadır. Hâlbuki yardıma herkesin iştiraki zarurîdir. On para da verilir, on kuruş da... İslâm namusunu muhafaza için herkes elinden gelen fedakârlığı yapmakla mükelleftir.⁹

Mehmet Âkif, üçüncü mevizesini Süleymaniye Camii'nde verir. Batı ve Doğu dünyalarını mukayese ile başlayan Âkif'e göre Balkanlardaki durum pek makûstur. Ne namaz kılmaya mescit ne de ezan okumaya minare kalmıştır. İslâm'ın son kalesi Osmanlı hükûmetidir. Eğer bu da giderse Müslümanlığın hâli vahimdir. O vakit ne namaz kalır ne cami; ne namus kalır ne aile; ne Hac kalır ne Beytullah! Her birini yıkacaklardır! Hayatın kanunu çalışmaktır: Duran kaybeder! Âkif'e göre otuz sene evvel sayı saymayı bilmeyen “çoban” Bulgarlar adam olmuş ve Osmanlı kuvvetlerini ezmiştir. Bu noktada kendi tecrübesi mahiyetinde bir fıkra paylaşan Mehmet Âkif daha evvel Edirne'deki memuriyeti esnasında Bulgaristan köylerine geçtiğini belirtir. Köylerdeki “herifler” pek çalışkandır. Hatta bir seferinde bir köyde çarıklı ve kepelî bir Bulgar'a tesadüf etmiştir. Çoban zannettiği adamla konuştuğunda pek yaman bir kimse olduğuna şaşırır. Sonra bir münasebetle

9 Age., s. 408-427.

bu kişinin üniversite mezunu olduğunu ve çoban kıyafetiyle köylüleri tenvir ettiğini öğrenir. İşte düşmanlar böyle çalışırken bizler boş durarak gaflete düşmüştüzdür. Zira teknik bakımdan geride kalan Doğulular topraktan sadece ekin alıp su çıkarırken ilerlemiş milletler ise maden çıkarmaktadır. Aynı şekilde Müslümanlar sudan değirmen yapmaktayken Avrupalılar elektrik üretmektedir. Artık nifaklar ve tefrikalarla beraber yeis de toprağa gömülerek yeni eserler vücuda getirilmelidir.¹⁰

Mehmet Âkif'in Balkan Harbi mevzeleri halkı yekpare bir çemberde toplama maksadına yöneliktir. Umumiyetle birlik vurgusu yapan vaize göre kavmiyet ve milliyet arasında fark vardır. Ona göre *kavim* düşüncesi ayrıştırıcı bir fikir olup İslâm âlemini tezyif etmek kastıyla Batılılarca üretilmiştir. Hâlbuki *millet* mefhumu tek bir İslâm milletine işaret etmektedir. Böylece birleştirici bir vasfı haizdir. Müslümanların yegâne ihtiyacı da budur. Mehmet Âkif'in temel savı Balkan Müslümanlarının uğradığı mezalim üzerine inşa edilmektedir. Bir fırsatla canını kurtarıp İstanbul'a göç eden muhacirlerin içler acısı hâlinin yavaş yavaş müşahede edildiği ve İstanbul'un kül hâlinde büyük bir ekonomik buhrana sürüklendiği bir devrede *fırkacılık*, *hizipçilik*, *nifak*, *vurdumduymazlık* gibi temaları propaganda ve ikna oklarının hedefine koyan Âkif, son derece hassas noktalara temas etmektedir. Bilhassa Balkan Harbi'nin bölgesel bir mesele olduğunu düşünme gafletine düşecek kişilere buzdağının görünmeyen yüzünü anlatmakta ısrar ederek herkesi elden geldiğince mücadele lehine bağışta bulunmaya çağırmaktadır. Mehmet Âkif'in mevzelerindeki karakteristik nokta ise konuya daima *pan-İslamist* zaviyeden yaklaşmasıdır. Hangi kavim olursa olsun kavimcilik cereyanlarının şiddetle muhalifidir. Böylelikle Avrupalıların tahrikleri karşısında Osmanlı-İslâm kamuoyunun yekvücut şekilde cevap verebilmesini arzulamaktadır. Bunun için de kıyamet motifini zımnen ihya etmektedir. Zira düşmanın payitahtın yamaçlarına dek uzanmış olması sebebiyle topyekûn imha tehdidini canlandıran Mehmet Âkif, korkunun da harekete geçmek için makul bir gerekçe olduğunun farkındadır. Son olarak Mehmet Âkif'in Balkan mezaliminin trajik boyutlarını ısrarla vurgulaması literatürde *vahşet propagandası* olarak adlandırılmaktadır. Üstelik çoğu kez müphem kaynaklardan alınarak tahrifata uğramış bilgilerle icra edilen klasik vahşet propagandası örneklerinin¹¹ aksine Mehmet Âkif'in temas ettiği mezalim haberleri tamamen hakikî olup çoğu zaman yaşanan trajedi karşısında eksik dahi kalmaktadır. Dolayısıyla bir bütün olarak hakikatlere müstenit ikna çabasına tutuşan Mehmet Âkif'in mevzelerinin kamuoyu oluşturma noktasında etkili olduğu görülmektedir.

1.2. Savaş Edebiyatı

8 Ekim 1912 tarihi itibarıyla fiilen başlayan Balkan Harbi karşısında Mehmet Âkif sessiz kalmaz. *Sebilürreşad*'ın 4 Teşrinievvel 1328 (17 Ekim 1912) tarihli 215. nüshasında "Cenk Şarkısı"nı isimsiz olarak neşrederek haykırır. Yüzlerce yıl evvel Rumeli'yi tahta kılıçlarla vuran Saltuk Gazi gibi cetlerin hatırasına telmihte bulunarak Balkan Harbi'ne iştiraki bir fazilet bilir:

10 Age., s. 428-438.

11 Vahşet propagandasının bazı örnekleri için bk. Garth S. Jowett – Victoria O'Donnel, *Propaganda ve İkna*, çev. Rana Kahraman Duru vd., Artes Yayınları, İstanbul Temmuz 2017, s. 97-99, 284.

Yurdunu Allâh'a bırak, çık yola:
"Cenge!" deyip çek ki vatan kurtula.
Böyle müyesser mi gazâ her kula?
Haydi levend asker, uğurlar ola.
Ey sürüden arkaya kalmış yiğit!
Arkadaşın gitti, yetiş sen de git.
Bak ne diyor, cedd-i şehîdin, işit:
Durma git evlâdım, uğurlar ola.¹²

Taarruz okları, ismi ve cismiyle muayyen düşmana tevcih edilmektedir: Bulgar! Hasma karşı bariz bir husumet gütmek gerekmektedir. Zira Osmanlılar taarruza kalkmazsa kendi yurtları tasallut altına alınacaktır:

Yükselerek kuş gibi Balkanlara,
Öyle satır at ki kuduz Bulgar'a.
Bir daha Osmanlı'ya güç sırtara!
Git de gel evlâdım... Uğurlar ola.
Düşmana çiğnetme bu toprakları;
Haydi kılıçtan geçir alçakları!
Leş gibi yatsın kara bayrakları!
Kahraman evlâdım, uğurlar ola.¹³

Tam manasıyla bir savaş edebiyatı mahsulü olan ve savaş istikametinde şecaate getirici vasfı kuvvetli bu şiir *Safahat*'a alınmamışsa da Mehmet Âkif'in savaş edebiyatı istikametindeki ilk şiiri sayılmalıdır.

Mehmet Âkif, Balkan Harbi esnasında kaleme alıp *Sebilürreşad*'da neşrettiği şiirlerinin büyük bir kısmını Balkan Harbi'nin ara verdiği 1913 Haziranında *Hakkın Sesleri* başlığı altında yayınladı. Kitabın neşrini takiben *İkdam* gazetesinde çıkan bir tanıtım yazısında *Hakkın Sesleri*'nin mevzuuna ve kaynaklarına değinilmektedir:

Hakkın Sesleri, eyyam-ı ahirede uğradığımız müthiş felâketlerin, bi-aman kahırların menakıb-ı siyahını mevzu ittihaz etmiştir. (...) Edib-i fazıl rengin bir üslub-ı bedia-nüma ile ayat-ı Furkaniye'nin bazı parçalarını şiirin lisan-ı müessir ve belîğiyile tefsir etmiş, felâket-i hazıradan inleyen mecruh bir ruhun ateşin ihtisasatını o mısraların sine-i nalişdarına tevdi eylemiştir.¹⁴

12 Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 8. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 2011, s. 556.

13 *Age.*, s. 556-557.

14 *İkdam*, No 5865, 19 Haziran 1913'ten aktaran Fazıl Gökçek (haz.), Mehmet Âkif Ersoy, *Hakkın Sesleri*, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul Haziran 2011, s. 9.

Buna göre Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan trajedi şairi bedbinliğe sürüklemektedir. Bu nedenle İkinci Balkan Savaşı ile gerçekleşecek Edirne'nin istirdadından evvel çıkan *Hakkın Sesleri*'nde gür ve cesur bir celâdet sesi bulmak mümkün değildir. Savaş atmosferinin en koyu anında neşredilen bir şiir kitabı için de bu vaziyet tabiidir. Zira Mehmet Âkif de babasının memleketi olan Arnavutluk'un, ebediyen kaybedildiğine üzülmemektedir.

Birinci Balkan Savaşı devresini yansıtan şiirleri içeren *Hakkın Sesleri*'nde Balkan mezalimi ciddi bir yekûn tutmaktadır. Trajedinin boyutları Mehmet Âkif'in mısralarında müşahhas biçimde yankılanmaktadır:

İlâhî, altı yüz bin Müslüman birden boğazlandı...
Yanan can, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı!
Ne ma'sûm ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!
Ne bîkes hânümânlar işte, yangın verdiler, yandı!
Şu küllenmiş yığınlar hep birer insan, birer candı!¹⁵

Balkan Harbi kendisine mahsus yapısıyla eski zamanların din savaşlarının bir uzantısıdır: Hilâl ve Haç tekrar karşı karşıyadır. Ancak bu kez muzaffer çıkanlar “ehl-i salib” olduğundan Rumeli'de İslâm'ın geleceği tehdit altındadır:

Ezanlar sustu... Çanlar inletip durmakta âfâkı.
Yazık: Şark'ın semâsından Hilâl'in geçti işrâkı!
Zaman artık Salib'in devr-i istilâsı, ilhâkı.¹⁶

Müttefik düşman kuvvetlerinin her biri bir zamanlar “Memalik-i Osmaniye”nin parçaları olduğundan, “Evet, milletlerin en kahpesinden, üç leim ordu”¹⁷ diyen şair Bulgar, Yunan ve Sırp'ların giriştikleri işe hayıflanmaktadır.

“Vatan namına bir kabristan” hâline dönüşen Balkanların Müslüman yurtlarındaki muameleyi tasvir eden Mehmet Âkif'in zihninde bir *genosit atmosferi* vardır. Sistemik katliamın boyutları şu satırlarda çarpıcı şekilde mütalaa edilmektedir:

Dipçik altında ezilmiş, paralanmış kafalar!
Bereden reng-i hüviyetleri uçmuş yüzler!
Kim bilir hangi şenâatle oyulmuş gözler!
(...)
Bembeyaz saçları katranlara batmış dedeler!
Göğsü baltayla kırılmış memesiz vâlideler!

15 *Age.*, s. 20.

16 *Age.*, s. 21.

17 *Age.*, s. 21.

(...)

İşte bunlar o felâket-zedelerdir ki, düşün,
Kurumuş ot gibi doğrandı bıçaklarla bütün!¹⁸

Yukarıdaki örnekte Âkif’i bu denli selis ve sade bir üslûba sevk eden amillerden biri kuşkusuz her seviyeden insanı Balkan mezalimi karşısında ihsas ettirecek mısraları vücuda getirmektir. Medenî dünyanın doğuşunun müjdelendiği on dokuzuncu asırdan sonra yeni yüzyılın ilk büyük sivil katliamı tarzında cereyan eden Balkan Harbi bu müjdeyi tamamen paradoksal hâle getirmektedir. Âkif’e göre Balkanlardaki cürmün faili de haç taşıyan ordulardır:

Tükürün Ehl-i Salib’in o hayâsız yüzüne!
Tükürün onların aslâ güvenilmez sözüne!
Medeniyyet denilen maskara mahlûku görün:
Tükürün maskeli vicdânına asrın, tükürün!¹⁹

diyen şair, hemen sonraki mısralarda şiirlerini hangi haleti ruhiye altında kaleme aldığını itiraf etmektedir: “Yine hicrân ile çılgınlığım üstümde bugün.” Mehmet Âkif’i böylesi bir psikolojiye sevk eden amillerin başında şüphesiz baba yurdu Arnavutluk’un makûs yazgısı gelmektedir:

Diriler koşmadı imdâdına, sen bâri yetiş...
Arnavutluk yanıyor... Hem bu sefer pek müdhiş!²⁰

Zira Âkif’in dedesinin “sürdüğü, can ektiği toprak” gitmiştir. Müslüman Kosova mahalli Katolik ve Ortodoks çizmesiyle ezilmiştir:

Ne felâket: Dönüversin de mesâcid ahıra,
Hırvat’ın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!

(...)

Basacak mıydı, fakat, göğsüne Sırb’in çarığı?
Serilip yerlere binlerce şehidin sarığı,²¹

Müslümanların zulme uğradığı muhitte yiğitler peyda olmamaktadır. Âkif, kurtarıcı bahadırları ararken “Görmedim bir kişi, tek bir kişi meydanda... Garîb!”²² diyerek tespitte bulunmaktadır. Ters psikoloji ile mukavemetin manasını ve gerekliliğini ortaya koyan şair, “Üç sefil ordu çevirsin o metin ordumuzu”²³ mısraıyla da nizamî kuvvetlere itimadını ihmal etmeksizin hayıflanır. Hâlbuki beklenmeyen ittifak ile patlayan Balkan Harbi, nizamî

18 Age., s. 25.

19 Age., s. 26.

20 Age., s. 27.

21 Age., s. 28-29.

22 Age., s. 29.

23 Age., s. 31.

ordunun içerisine düştüğü fırkacılık tartışmalarıyla da birleşince Müslüman halkı dış hatlarda hamisiz bırakır. O hâlde mücadele edebilmenin yegâne yolu ise Müslüman ahalinin müşterek mukavemette bulunmasıdır. Ne var ki Âkif'e göre son zamanlarda Müslümanlar arasına sokulan fitne ve ayrımcılık yüzünden müşterek bir mukavemet tesis etmek mümkün olamamıştır:

Arnavutluk ne demek? Var mı şerîatte yeri?
Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri!
Arab'ın Türk'e; Lâz'ın Çerkes'e, yâhud Kürd'e;
Acem'in Çinliye rüchânı mı varmış? Nerde!
Müslümanlıkta anâsır mı olurmuş? Ne gezer!
Fikr-i kavmiyyeti tel'in ediyor Peygamber.²⁴

Şaire göre vatanın tabii bir uzvu Balkan hezimetini ile elden çıkmaktadır. Felâket atmosferinin ortaya çıkışıyla şair de derhal müdahale ederek milleti kıyama davet etmektedir. Böylece kamuoyunu harekete geçirecek şekilde sebat göstermenin gerekliliği üzerinden bir tez inşa edilmektedir:

Sâhipsiz olan memleketin batması haktır;
Sen sâhip olursan bu vatan batmayacaktır.
(...)
“İş bitti... Sebâtın sonu yoktur!” deme; yılma.
Ey millet-i merhûme, sakın ye'se kapılma.²⁵

Gitgide yaklaşarak kapıya dayanan Haç tehlikesi kâbus raddesine ulaşmıştır. Bu kâbusun gerçeğe dönüşmesi hâlinde İslâm'ın geleceği tehlikeye girecektir. Bu itibarla her bir Müslüman'a düşen mesuliyet payı vardır. Kritik eşiğe sürüklenen İslâm'ı kurtarmak için harekete geçmek zarurîdir:

Yıllarca, asırlarca süren uykudan artık,
Silkin de muhîtindeki zulmetleri yak, yık!²⁶

Balkan Harbi hezimetinin en şiddetle hissedildiği Birinci Balkan Savaşı'nın son günlerinde artık şair de eli kolu bağlı oturmayı hazmedememektedir. Bu noktada *mazi mitosuna* başvurur. Balkan mezalimi karşısında bedbin bir tona bürünen şiirlerinde mazinin şaşalı günlerine atıfla millî hafızayı ihya maksadı gütmektedir:

Bir zamanlar biz de millet, hem nasıl milletmişiz:
Gelmişiz dünyâya milliyet nedir öğretmişiz!

24 Age., s. 31.

25 Age., s. 34-35.

26 Age., s. 40.

Kapkaranlıken bütün âfâkı insâniyyetin,
Nûr olup fıskırmışız tâ sînesinden zulmetin,²⁷

Mehmet Âkif, Balkanlardaki faciaları çağdaşı şairler gibi tarihî, içtimaî, siyasî ve ferdî açılardan sunar. Buna mukabil şairin meselenin dinî tarafına ağırlık vermesi ve söz konusu bozgunu sadece Osmanlıların değil de kül hâlinde İslâm âleminin meselesi olarak takdim etmesi ise onun ayırıcı bir yönüdür. Balkanlardaki savaşı *İttihad-ı İslâm* perspektifinden ele alan şair, meseleyi bütün İslâm âleminin yarası hâline getirerek özelden genele nakletmektedir. Bu nakil kaygısı da İslâm dünyasının takribî nüfusunu veren “üç yüz elli milyon” ibaresini sık sık kullanması ile ispat edilmektedir. Şiirlerinin başındaki ayetler ile meallerini ise tesadüfen vermemektedir. İslâm ülkelerinin aktüel durumu ile Balkan mezalimi arasında münasebet kuran şair, şiirlerinde cephe tasvirlerine yer ayırmaz. Bunun yerine bozgunun neticelerini işler. Adeta bir ordu raporu sahihliğiyle Balkan coğrafyasındaki Müslümanların gark olduğu zulmü aksettirir. Sık sık kanı ve vahşeti çağrıştıran “kızıl” ile felâketi anımsatan “tufan” ve “yangın” kelimelerini kullanır.²⁸ Çünkü Birinci Balkan Savaşı esnasında bir anda elden çıkan Balkan topraklarında kalan yaklaşık iki buçuk milyon Müslüman zulme uğramaktadır. Hayatta kalanlar ise Birinci Balkan Savaşı’nın muzafferî Bulgarlar tarafından tatbik edilen yoğun bir tanassur politikası ile Ortodoksluğa geçirilmektedirler.²⁹

Mehmet Âkif’in Balkan Harbi şiirleri tecrübe edilen şok mağlubiyetlerin yol açtığı sosyal yaraları gözler önüne sererek genel olarak İslâm âlemi ile özel olarak Osmanlı Devleti’nin içler acısı kaderine mâni olma psikolojisiyle kaleme alınmışlardır. *Hakkın Sesleri*’nde açıktan açığa ve gözü kör bir savaş gayreti yoktur. Buna karşın ikna çabası muazzamdır. Mehmet Âkif’in Balkanlardaki mezalim karşısındaki tutumu uyarınca her Müslüman böylesi bir yıkım anında *mücahede* ile mesuldür. Hâlbuki eski cehitten eser kalmamıştır. Yer yer temas edilen mazi mitosu ile tarihten ilham alma kültü ihmal edilmezken güncel mesuliyetleri yerine getirmek de pek lüzumludur. İşte bu noktada şairin maksadı kamuoyunu Balkan trajedisi karşısında duygulandırmaktır. Payitahtı ve hilâfetin merkezini tehdit eden Haç karşısında en büyük zafiyet ise kavimciliktir. Tefrika karşıtı fikirlerini şiirlerine yediren şairin fikriyatına göre İslâm milleti tektir ve kavim isimleriyle piyasaya çıkarlar tefrikacılık faaliyeti yürütmektedir. Âkif’in şiirlerinde mihvere oturan mesaj da Müslüman kamuoyunu aynı çatı altında müşterek hedef istikametinde seferber edecek bir şuurı eriştirmektir. Aksi hâlde hilâfetin düşüşü ve İslâm’ın izmihlali kaçınılmazdır. Şüphesiz Mehmet Âkif’in savaş şiirlerindeki bedbin tonun tezahüründe bu şiirlerin Birinci Balkan Savaşı devresinde, Edirne’nin istirdadından evvel, kaleme alınmasının payı vardır. Öte taraftan bu dönemde kamuoyu nazarında muteber bir münevver olarak Mehmet Âkif’in savaş

27 Age., s. 42.

28 Sema Uğurcan, “Mehmet Âkif’in Şiirlerinde Savaş”, *Edebiyatımız I Edebiyat-Tarih İlişkisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul Kasım 2012, s. 114.

29 Balkan Müslümanlarının maruz kaldığı muameleler ve tanassur politikaları hakkında bk. Sabri İbrahim Alagöz, “Mehmet Akif Ersoy’un ‘Safahat’ında Balkan Savaşları ve Bulgaristan Müslümanlarının Dinsel ve Kimlik Direnişi”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, haz. Mehmet Ersan – Nuri Karakaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 331-335.

gayretine katkıda bulunduğunu iddia etmek mümkündür. Mevzeleriyle birleştirildiği vakit Balkan Harbi'nin en karamsar bir anında sosyal buhranın eşliğindeki bir cemiyette hâlâ Âkif'in gayret çağrısı yankılanmaktadır.

Mamafih Mehmet Âkif'in Balkan Harbi karşısındaki yeis ve ümitsizliği çok sürmez. Dinî yönünün kendisine kazandırdığı çalışkan mizacının verdiği hasletler sayesinde meyas olmaz. Menfi duyguları sebatla yenmeyi salık verir. Böylece bir panzehir sunar: Ne hayıflanmak ne de sitemde bulunmak çare değildir; bunun yerine Müslümanların yapması gereken ümitsizliği yenmek ve azme mani olan zincirleri kırmaktır.³⁰

2. Birinci Dünya Savaşı

2.1. Savaş Propagandası

“Büyük Savaş” patlak verdikten sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi karşısında Mehmet Âkif şaşkındır. Zira Balkan Harbi'nin açtığı yaralar henüz sarılmış değildir. Bununla birlikte 14 Kasım 1914'te Fatih Camii'nde *Cihad* ilân edilince Mehmet Âkif de derhal vazifeye hazırır.

Mehmet Âkif ilk vazifesini Prusya çağrısına istinaden ifa edecektir. Prusya İmparatorluğu henüz 1890'lı yıllarda İslâm dünyasına yönelik planlarını devreye soksa da Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında sistemli bir İslâm stratejisine sahip değildi. Bu eksikliği gidermek adına Dışişleri Bakanlığı bünyesinde görev yapan İslâm dünyası mütehassısı Max von Oppenheim tarafından Ekim 1914'te tanzim edilen memorandumda Prusya-Osmanlı bloğu karşısında savaşan Müslüman askerlerin İttifak lehine kazanılması hususuna temas edilmektedir. Oppenheim memorandumuna göre Prusya'ya esir düşen Müslüman müstemleke askerlerinin Müslümanlara mahsus tesis edilen üsera kamplarında propaganda ve endoktrinasyon süreçlerinden geçirilerek Prusya-Osmanlı bloğu lehine kazanılması ve cihat edecek gönüllü birlikler hâline getirilmesi hedeflenmektedir.³¹ Nitekim Halife'nin ilân ettiği beş fetvadan mürekkep *Cihad-ı Ekber*'in son fetvası da Müslümanlara seslenerek Prusya'ya karşı savaşmanın Hilâfete karşı savaşmak anlamına geldiği ikazında bulunmaktaydı.³²

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında Batı Cephesi'nde İngiliz-Fransız ittifakının sömürgelerinden getirdiği çok sayıda Müslüman askeri karşısında bulan Prusya İmparatorluk

30 Sema Uğurcan, “Mehmet Âkif'in Şiirlerinde Savaş”, 118.

31 Kadir Kon, “Yeni Bilgiler Işığında Mehmed Akif'in (Birinci Dünya Savaşı'nda) Almanya Seyahati”, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayını, İstanbul Ekim 2011, s. 131-132.

32 Beşinci fetvanın metni şu şekildedir: “Bu suretde harb-i hazırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbie ve Karadağ hükümetleriyle zahirlerinin taht-ı idarelerinde olan Müslümanların Hükümet-i Seniyye-i İslamiye'ye muin bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harb etmeleri Hilafet-i İslâmiye'nin mazarratını mucib olacağından ism-i azim olmağla azab-ı elime müstahak olurlar mı? (...) El-cevap: Olurlar.” Bk. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, I, haz. Kemal Gurulkan vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013, s. 92-94.

Orduları on binlerce Müslüman muharibi esir alır. Prusya askerî otoriteleri Halifelîğin müttefikî Prusya'ya karşı savaşı bu askerlerden "Turkos" adı verilen Kuzey Afrikalı Müslümanlarla diğêr Müslüman müstemleke askerlerini Berlin yakınlarındaki Wünsdorf'ta inşa edilen Halbmondlager Kampı'na toplayarak Hristiyan esirlerden tecrit ederler.³³ Ardından tetkiklere koyulurlar. Zira Müslüman askerlere daha evvel İtilâf Devletleri tarafından Halif'e'nin Almanlarca esir alındığı ve İngilizlerle Fransızların İslâm halifesini kurtarmak için teşebbüste bulunduğu propagandası yapılmıştır. Prusyalılar müttefikleri Osmanlı Devleti'ne hoş görünmek maksadıyla Müslüman esirlere makul şartlarda yaklaşırlar. Hatta Wünsdorf'taki kampta cami inşa edip³⁴ gazete neşriyatına dahi müsaade ederler. Müttefikî Osmanlı Devleti'ne hoş gözükme arzusunadaki Alman hükûmeti, Müslüman esirlere yapılan müstesna muameleyi göstermek maksadıyla Müslüman düşünce insanlarını kampa davet eder.³⁵ Prusya'nın bir sonraki hamlesi ise Müslüman askerlerin İtilâf Devletlerine olan merbutiyetlerini akamete uğratacak bir propaganda faaliyetidir. Bunun için de Arapça bilen saygın İslâm âlimlerinin yardımına başvurulacaktır. Bu itibarla Prusya propaganda mekanizması, bu âlimleri Osmanlı Devleti münevverleri arasında aramaya koyulur. Nihayet II. Meşrutiyet sonrası *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* mecmualarındaki yazıları ve şiirleriyle temayüz eden Mehmet Âkif Bey ile muharrir ve mütefekkir Şeyh Salih Tunusî'de (1869-1920) karar kılınır. Kayser Wilhelm'in de uygun bulması üzerine Osmanlı Harbiye Nezareti'ne bir takrir yazılarak her iki münevver de Berlindeki Umumî Karargâh'a davet edilir. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa ise takrir karşısında şaşkındır. Zira Prusya İmparatoru'nun şair Mehmet Âkif Bey'i nereden tanıdığına taaccüp etmektedir.³⁶

Enver Paşa, Mehmet Âkif'in Prusya çağırısına olumlu cevap vermesi namına Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref'i (1873-1964) görevlendirir. Şüphesiz Mehmet Âkif'in fikriyatı İttihat ve Terakki *tirumvirasıyla* pek de imtizaç etmemektedir. Zira daha 1913 senesinden İttihatçı idareyle anlaşmazlığa düştüğünden Darülfünundaki hocalık vazifesinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Hâlbuki Teşkilât-ı Mahsusa, İttihad-ı İslâm fikriyatına yakın gözükmektedir.³⁷ Böylece

33 Birinci Dünya Savaşı'nda Prusya'daki Müslüman üsera kampları hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011. Halbmondlager Kampı'nın yanı sıra Prusya açısından daha başarılı sonuçların alındığı Doğu Cephesi'nde savaş esiri olarak ele geçen Rusya Müslümanları ise Berlin yakınlarındaki Zossen'de yer alan Weinberglager Kampı'na yerleştiriliyordu. Bk. Agt., s. 100-101.

34 Mehmet Âkif'e dair en kıymetli hatıratın muharriri Eşref Edip, Mehmet Âkif Prusya'ya gitmeden evvel Müslüman esirler için Almanlar tarafından camiler yapıldığını söylüyor. Bk. Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, haz. Fahrettin Gün, 2. bs., Beyan Yayınları, İstanbul Şubat 2011, s. 86-87. Kadir Kon ise Prusya'da Müslüman esirler için inşa edilen ilk cami olan Halbmondlager Kampı Camii'nin açılış tarihini 13 Temmuz 1915 olarak vermektedir. Bk. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, s. 114. Bu tarih Mehmet Âkif'in yurda dönüşünden çok sonraya tekabül ettiğine göre Eşref Edip'in hatıraları araya giren zaman sisinden ötürü bazı geç dönem ayrıntılarını Âkif'in Prusya seyahatiyle ilişkilendirmiş gözüküyor.

35 Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 86-87.

36 Hasan Babacan, "Mehmet Akif'in Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerindeki Dini ve Siyasi Propaganda Faaliyetleri", *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Sanatı-Kişiliği-Millî Mücadeledeki Yeri 11-13 Mart 2011*, haz. Mehmet Narlı vd., Balıkesir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Balıkesir 2011, s. 299-300.

37 Eşref Edip, Teşkilât-ı Mahsusa'nın İslâm âlemi ile temaslarında, başta U-botlar olmak üzere, müttefik Prusya'nın sunduğu imkânlardan istifade ettiğini ve İslâm âlemine hitaben kaleme alınan propaganda beyannamelerini Cava'ya

Mehmet Âkif de İslâm ümmetinin lehine bir teşebbüs olarak gördüğü Prusya davetine icabet eder. Prusya davetinin kabulü; Mehmet Âkif'in savaş şartlarında ferdi fikir ayrılıklarını bertaraf ederek ortak harekette bulunmanın önemine vâkif olduğunu göstermektedir.

Mehmet Âkif, yol arkadaşı Şeyh Salih Tunusî ile birlikte 1914 yılı Kasım ayının ikinci yarısının başında Sirkeci'den trenle hareket eder.³⁸ Yolculuğun sonunda Berlin'de³⁹ diplomatik törenle karşılanan münevverler, Kayser Wilhelm'in huzuruna çıkarlar. Hatta savaşın müthiş yoğunluğunda Prusya Genelkurmay Başkanı Feldmareşal Paul von Hindenburg'la da görüşürler. Mehmet Âkif, hemen akabinde, Wünsdorf'taki Halbmondlager Kampı'ndan Alsas-Loren'deki cepheye dek uzanan faaliyetlerine koyulur.⁴⁰

Prusya propaganda mekanizmasının Mehmet Âkif'e biçtiği kaftan iki merhaleden oluşmaktadır. İlkine göre Wünsdorf'taki üsera kampında vaazlar veren Âkif, buradaki Müslüman esirleri İngilizlerin tuzaklarına karşı ikna etmektedir. Zaten kampa geldiğinde Müslümanların Avrupalı esirlerden daha iyi şartlarda ağırlandığını gören Mehmet Âkif de durumdan memnundur. Mehmet Âkif'in Wünsdorf'ta verdiği vaazların plaklara kaydedilerek daha sonra diğer esirlere ve cephe hattında karşı saflardaki Müslüman askerlere dinletilmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.⁴¹ Öte taraftan Prusyalılarca Alsas-Loren'deki cepheye götürülen Mehmet Âkif, önceden kendisi için hazırlanan dev megafonlardan karşı taraftaki Müslüman askerlere hitap eder. Âkif'in Arapça ve Farsça nutukları aynı anda Urduçaya da tercüme edilmektedir. Son derece etkili olan nutukların neticesinde Müslüman askerlerin bir kısmı küçük gruplar hâlinde firar ederek saf değiştirir. Vaziyet üzerine İngiliz ve Fransız askerî otoriteleri ön saflardaki Müslüman askerleri geri hatlara çekmek mecburiyetinde dahi kalırlar.⁴² Prusyalılar ise Mehmet Âkif'in hatiplik kabiliyeti ve sağladığı fayda karşısında memnundur. Yaklaşık dört ay kadar Prusya topraklarında kalan Mehmet Âkif, 1915 Martında yurda döner. Âkif, vazifesini sessiz sedasız ikmal ederken sonraki süreçte Prusya anılarından pek söz etmeyecektir. Bu durum Âkif'in mizacı ve seciyesi ile izah edilebilir. Mehmet Âkif'in sonraki savaş faaliyetlerinde de Prusya tecrübelerinin katkısı olacaktır.⁴³

Yurda dönüşünde Çanakkale deniz zaferi kazanılmış ve kara muharebeleri devam etmektedir. Deniz zaferinden memnuniyet duyan Mehmet Âkif'i kısa süre içerisinde bir başka

dek götürdüklerini ifade etmektedir. Bk. Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 87.

38 Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, s. 70, 254. dipnot.

39 Mehmet Âkif'in Berlin günleri hakkında tafsilatlı malûmat yoktur. Mevcut bilgiler için bk. *Agt.*, s. 67-72.

40 Hasan Babacan, "Mehmet Akif'in Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerindeki Dini ve Siyasi Propaganda Faaliyetleri", s. 301.

41 Bu dönemde Prusya'nın Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetlerini yürüten Şark İstihbarat Ofisi'nin bir metodu da saygın ve tanınmış Şarklı şahsiyetlerin nutuklarını plaklara kaydederek ses yükselticilerle karşı siperlerdeki Müslüman askerlere yayınlamaktır. Bk. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, s. 74. Muhtemelen Mehmet Âkif'in konuşmaları da bunlar arasında yer alıyordu.

42 Hasan Babacan, "Mehmet Akif'in Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerindeki Dini ve Siyasi Propaganda Faaliyetleri", s. 301-302.

43 Kadir Kon, "Yeni Bilgiler Işığında Mehmed Akif'in (Birinci Dünya Savaşı'nda) Almanya Seyahati", s. 144.

vazife beklemektedir. Arap Yarımadası'ndan gelen istihbarata göre Hicaz Emiri Şerif Hüseyin isyana yeltenecektir. Ne var ki henüz tam bir Arap ittihadı tesis edilememiştir. Tez vakitte Şerif Hüseyin'e katılmamış aşiretler ile isyana teşebbüs potansiyeli bulunan zümrelere saygın bir irşat heyeti gönderilmesi kararlaştırılır. Heyetin başında Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref Bey bulunacaktır. Yarımada'da henüz baskın ve sabotajların başlamadığı erken bir devrede yola çıkan heyette tabiatıyla Mehmet Âkif ve Şeyh Salih Tunusî de yer almaktadır. Heyetin ilk hedefi ise isyana iştirak etmeyen Necid Şeyhi İbnürreşit'in sadakatini daimi kılmaktır. Halife V. Mehmet Reşat'ın (1844-1918) hediyelerini İbnürreşit'e ileten heyet, Ekim 1915'te yaklaşan isyan fırtınasından önce Yarımada'dan İstanbul'a dönecektir.⁴⁴

2.2. Savaş Edebiyatı

Mehmet Âkif, istihbarî vazifesiyle Arabistan'da iken Başkumandanlık Vekâleti İstihbarat Şube Müdürlüğü "Çanakkale Heyet-i Edebiyesi" ismi altında şair ve sanatkârları bir araya getirerek 11 Temmuz 1915 tarihinde Çanakkale siperlerini ziyarete yollar. Edebî Heyet'in Çanakkale izlenimleri neticesinde çeşitli savaş şiirleri kaleme alınır. Ne var ki bu mahsuller kamuoyunu ve Harbiye Nezaretini tatmin edemeyecektir.⁴⁵ Şayet Arabistan'da bulunan Mehmet Âkif'in Edebî Heyet'e iştiraki mümkün olsaydı Çanakkale ziyaretinin Türk savaş edebiyatı açısından ne denli mümbit bir faaliyet olacağını kestirmek pek de zor olmasa gerektir. Öte taraftan Çanakkale Muharebeleri'ni abideleştiren "Çanakkale Şehitlerine" ismiyle bilinen Mehmet Âkif'e ait epik parça, hiç kuşkusuz, hakikî bir savaş destanıdır. Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref'e dayandırılan bilgilere göre Mehmet Âkif bu şiiri Arabistan beyabanlarındaki vazife esnasında Necid dönüşü Hicaz demiryolunun el-Muazzam istasyonunda kaleme alır. Söz konusu abide şiirin neşri ise ancak 1924 senesinde *Safahat*'in altıncı kitabı olarak çıkacak *Asım*'da gerçekleşecektir.⁴⁶ Dolayısıyla Türk kamuoyu bu muazzam şiirden dokuz yıl mahrum kalacaktır. Bu itibarla "Çanakkale Şehitlerine" ismiyle bilinen epiği, her ne kadar tam bir aktüel savaş şiiri olarak kaleme alınmış olsa da, Türk literatürünün savaş edebiyatı mahsullerinden birisi olarak kabul etmek kolay değildir.⁴⁷ Zira Âkif'in bu şiire dair daha farklı kaygıları vardır. Kuşkusuz bu tehirde

44 Yaşar Semiz, "I. Dünya Savaşı'nda Mehmet Âkif", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, (1999), s. 256-259.

45 Edebî Heyet'in Çanakkale ziyaretine dair bk. Beşir Ayyavazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihanı*, Kapı Yayınları, İstanbul Mart 2015.

46 D. Mehmet Doğan, "Çanakkale Şehitlerine Şiirinin Yazılışı", *TYB Akademi 100. Yılında Çanakkale Zaferi/Edebiyatı*, 14, (Mayıs 2015), s. 19-28.

47 Modern savaşlar döneminde bir şiirin savaş edebiyatı mahsulü olarak kabul edilmesinde eserin savaş atmosferinde verilmesi en temel parametre olarak alınabilir. Mehmet Âkif'in "Çanakkale Şehitlerine" destanı savaş atmosferinde kaleme alınmakla beraber şiirin yazılmasından sonra üç yıl daha devam eden Birinci Dünya Savaşı esnasında yayınlanmamıştır. Âkif'in bu tercihi *Sebilürreşad* mecmuasının uzun süreli kapatılması ve İttihat ve Terakki politikalarıyla uyuşmaması üzerinden izah edilebilir. Buna mukabil Millî Mücadele sürecinde savaşın akbetinin müphem olduğu zamanlarda kamuoyunun en çok ihtiyaç duyacağı bir anda dahi Âkif'in bu şiiri ne *Sebilürreşad* ne de diğer Millî Mücadele yayın organlarında neşretmemesinden yola çıkarak şairin "Çanakkale Şehitlerine" parçasını bir savaş edebiyatı mahsulü olarak görmediğini söylemek daha doğrudur. Şairin kendi hassasiyetleri itibarıyla, müsait şartlar bulunmasına karşın, Çanakkale parçasını arka arkaya iki savaşta birden ısrarla yayınlamasından ötürü bu muazzam epiği savaş edebiyatı sahasında ele almadığı kanısı oluşmaktadır.

Mehmet Âkif'in şiir hassasiyeti ile birlikte entelektüel fikirlerinin de tesiri vardır. Mütefekkir bir şair olarak Mehmet Âkif'in bir tezi vardır. Bu tezini genç Asım'ın şahsiyetinde somutlaştıracak olan Mehmet Âkif, böylesi mücessem bir şiiri de cemiyetin meselelerini vukufu işlediği *Asım* kitabına saklayacak ve ebedileştirecektir.

Mehmet Âkif'in Birinci Dünya Savaşı şiirleri 1917 yılında *Safahat*'in beşinci kitabı olarak çıkan *Hatıralar*'da yer almaktadır. Ne var ki bu şiirlerin hacmi son derece sınırlıdır. Bu durumun ortaya çıkışında hiç şüphesiz Mehmet Âkif'in, bilhassa savaşın ilk senelerinde Prusya'dan Arabistan'a uzanan, milli vazifeler peşinde koşturmasının bir rolü vardır. Ancak Birinci Balkan Savaşı'nın yaklaşık yarım yıllık devresiyle karşılaştırılınca Âkif'in Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında kalemine pek sık başvurmamasının altında yatan sebebin *Sebilürreşad* mecmuasının vaziyeti olduğu tahmin edilebilir. Savaş şartlarından ötürü 13 Ağustos 1915'ten 13 Temmuz 1916'ya kadarki devresini normal ritminin dışında ciddi gecikmelerle sürdüren *Sebilürreşad*'ın İttihat-ı İslâm taraftarı bir yayın politikasını takip eden kadrosu, İttihat ve Terakki'nin politikalarıyla pek de uyuşmamaktadır. Bundan dolayı *Sebilürreşad*, 360. sayıdan sonra 26 Ekim 1916 tarihinden itibaren örfi idarece kapatılırken 361. sayı ancak Sultan Vahdettin'in tahta cülüsü ile 4 Temmuz 1918'de çıkacaktır.⁴⁸ Balkan Harbi'nin vazirliğini yapmış Mehmet Âkif'e kürsü vazifesi görmüş olan *Sebilürreşad*'ın ahvali karşısında fikirlerini paylaşacağı bir mecranın eksikliğini hisseden şairin kısmen bu sebepten çok velut bir devre geçirmedeği düşünülebilir. Yine de şairin kıymetli şiirleri yok değildir. Büyük Savaş'ın patladığı, fakat henüz Osmanlıların savaşa müdahil olmadığı 17 Eylül 1914 tarihinde *Sebilürreşad*'da çıkan şiirinde şairin parlak mısralarla maziye çekildiği görülmektedir. Kuşkusuz fevkalâde anlarda münevverlerin maziden manevî kuvvet alma ihtiyacı artmaktadır. Âkif ise "Rücû etsinler artık Müslümanlar sadr-ı İslâm'a."⁴⁹ diyerek bir reçete vermektedir.

Öte taraftan Balkan yaralarının henüz sarılmadığı bir dönemde patlayan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlıların iştiraki karşısında şair de şaşkınlık içerisindeydi:

Balkan'daki yangın daha kül bağlamamışken,

Bir başka cehennem çıkıversin... Bu ne erken⁵⁰

14 Ocak 1915'te *Sebilürreşad*'da yayınlanıp *Hatıralar*'ın ilk manzumesini teşkil eden, yukarıdaki mısraların da yer aldığı, şiirde her şeye rağmen ümit telkin edilmektedir. Bir kez savaşa girildikten sonra zaferden başka parola tahayyül edilemez. Âkif de bu istikamette şüheda ecdadı hatırlatmaktadır:

Gökten ona "Yüksel!" diyen ecdâd-ı şehîdi!

Artık o da yükseldi, fakat yerde ümidi:

48 Adem Efe, "Sebilürreşad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, (2009), s. 252.

49 Mehmet Âkif Ersoy, *Hâtıralar*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul Aralık 2010, s. 42-43.

50 *Age.*, s. 24.

Bir böyle şehidin ki mükâfâtı zaferdir,

Vermezsen, ilâhî, dökülen hûnu hederdir!⁵¹

Mehmet Âkif'in Birinci Dünya Savaşı'na dair en dikkat çekici manzumesi "Berlin Hatıraları" başlığıyla *Hatıralar'a* giren uzun parçadır. Kompozisyon itibariyle bir manzum Prusya seyahatnamesi mahiyetindeki hacimli şiir, Birinci Dünya Savaşı boyunca *Sebilürreşad*'da parça parça derç edilir. Âkif, "Berlin Hatıraları"nda, oğlunu kurban vermiş yas tutan bir Alman anneye de hitap eder. Âkif'e göre kadının evlâdı boşu boşuna canını feda etmemiştir:

"Fedâ-yı can edeceksin!" demiş vatan hissi...

Demek: Heder değil oğlun, vatan fedâisi.⁵²

Müttefik Prusya ordusu mensubu olarak hayatını yitiren Alman genci boşa ölmezken İtilâf Devletleri ordularının ön saflarında harbe sevk edilmiş Müslüman sömürge askerleri ise yanlış tarafta savaşmaktadır. Zaten müstemlekelere toplanan Müslüman askerler koloniciler tarafından bilinçli olarak ön saflara sürülmektedirler:

Tutup tutup getirilmiş – Fransız askerine.

Siperlik etmek için – saff-ı harbin önlerine⁵³

Onların içine düşürüldüğü vaziyetin neticesi ise memleketleri sömürgecilerce çiğnenirken boş yere "gebermektir". Böylelikle şair, hayatını kaybeden Alman genci ile Müslüman müstemleke askeri arasında dramatik bir mukayese yapmaktadır:

Ne milletin şerefi için, ne kendi şânın için!

Fedâ-yı can edeceksin adüvv-i cânın için!

Geber ki sen: Baba yurdun, harîm-i nâmûsun

Yabancı ökçeler altında çiğnenip dursun!⁵⁴

Buna göre şair, Prusyalı annenin hâliyle içlendikten sonra Halife'nin müttefikine karşı savaşarak *fisk ve fücûra* sapan Müslüman müstemleke askerinin, hem düşmana hizmet ettiğinden hem de ana yurdu aynı düşmanın ayağıyla ezildiğinden, sonunun "gebermek" olduğunu ifade eder. Bu söylemin inkişafında *müttefik psikolojisi* mühim bir amildir. Zira 14 Kasım 1914'te Fatih Camii'nde kamuoyuna duyurulan beş fetvadan mürekkep *Cihad*'ın son fetvası da Halife'nin müttefikine karşı savaşmayı tüm Müslümanlara yasaklamaktaydı. Mehmet Âkif'in yukarıdaki mısraları Birinci Dünya Savaşı'nın yaygın propaganda metotlarından *ittifak arasına nifak sokma* usulünü akla getirmektedir. Gerek İttifak gerekse İtilâf hizipleri birbirlerinin siperlerine

51 Age., s. 25.

52 Age., s. 64.

53 Age., s. 65.

54 Age., s. 65.

tayyarelerden attıkları propaganda broşürlerinde hasımlarına evlerinden uzakta savaştıklarını hatırlatmakta ve müttefik bildiklerinin cephe gerisindeki güvenli bölgelerde hayatlarını harikulade yaşadıklarını iddia etmekteydiler.⁵⁵ Âkif'in pasajı da Müslüman müstemleke askerlerinin içler acısı hâlini ve muallâkta kalışını dramatize etmektedir. Ne var ki Âkif'in mısraları ilgili dillere tercüme edilerek sömürge askerlerine broşürler hâlinde atılmamaktadır. Bu durumda Âkif'in maksadının savaş propagandası mahiyetinde bir şiir vücuda getirmekten ziyade bir İslâm mütefekkeri sıfatıyla Müslümanların karşı cenahlarda yer almasına karşı duyduğu kederi aksettirmek olduğunu söylemek daha doğrudur. Yine de Âkif'in düşman ittifakını topluca hedef tahtasına oturtan ve tahkir eden mısraları oldukça dikkat çekicidir:

Zamân-ı rüşdünü andıkça ağlasın dursun,
İkiz vesâyeti altında İngiliz'le Rus'un.
Sülük benizli vasiler ne emdiler kanını,
Mecâli kalmadı artık çıkardılar canını!⁵⁶
Düşmanı tahkir eden şair, müttefik Prusya'yı ise övmeyi ihmal etmez:
Uçurdunuz yürüyen fenne taktınız da kanat.
Zemini satvetiniz tuttu, cevvi san'atiniz;
Yarın müsahharınızdır, bugün değilse, deniz.
Terakkıyâtınız artık yetişti bir yere ki:⁵⁷

Mehmet Âkif'in bu pasajı kaleme aldığı devrede Prusya U-botlarının⁵⁸ yarattığı müthiş tahribat sarmalı ve yenilmezlik karşısında muazzam miktarda İtilâf lojistiği ile iâşesi Atlantik'in dibini boylamakta ve İttifak hizbinin lideri Prusya'nın savaşı idamesine imkân tanımaktadır.⁵⁹ Öyle ki zırhlı ve süratli dretnot propagandasının deniz doktrininin merkezine oturduğu Birinci Dünya Savaşı'nda deniz sathı muharebelerinin ölçeği U-bot taarruzları karşısında küçük kalmaktadır.⁶⁰ Şüphesiz Âkif'in mısralarını kaleme aldığı dönem henüz “savaşın bukalemun

55 Birinci Dünya Savaşı'nda propaganda usulleri hakkında bk. Sadık Sarısamam, “I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Psikolojik Harp”, *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 453-468.

56 Mehmet Âkif Ersoy, *Hâtıralar*, s. 66.

57 *Age.*, s. 70.

58 Almanca “unter” ve “boat” kelimelerinden müteşekkil “U-bot”, dönemin Türk matbuatında “tahtelbahir” olarak geçmektedir. Henüz radar ve sonar sistemlerinin etkin şekilde kullanılmadığı Birinci Dünya Savaşı'nda U-botların faaliyetleri savaş öncesi beklentilerin katbekat üzerine çıkacaktır.

59 Aynı tahribat sarmalı içerisinde bir Prusya U-botu 7 Mayıs 1915'te mühimmatla beraber yolcu da taşıyan transatlantik Lusitania'yı vurunca binin üzerinde sivil yolcu hayatını kaybeder. Hayatını kaybedenler arasında çok sayıda Amerikan vatandaşı da bulunmaktadır. Lusitania hadisesi daha sonra Birleşik Devletlerin Birinci Dünya Savaşı'na girişinde gerekçe teşkil edecektir. Bk. Encyclopedia Britannica, “Lusitania”, <https://www.britannica.com/topic/Lusitania-British-ship> [Erişim tarihi: 25.04.2018]. Âkif de Lusitania hadisesinden sonra Almanların yanlış politikalarına dair dostu Mithat Cemal Kuntay'a yakınacaktır. Bk. Mithat Cemal Kuntay, *Mehmed Akif Hayatı-Seciyesi-Sanati*, 7. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 215-216.

60 Birinci Dünya Savaşı'nda dretnotların faaliyetleri ve dretnot propagandası hakkında bk. Lawrence Sondhaus, “Deniz Gücü ve Deniz Savaşları”, *Dretnot, Tank ve Uçak Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 185-206.

doğasının”⁶¹ “Merkezî Devletler”in aleyhine dönmediği bir safhayı işaretlemektedir. Peki, savaşın yürütülmesinde yekvücut şekilde müşterek hedefe kilitlenmiş bir kamuoyunun önemini takdir eden Mehmet Âkif’in bu konudaki düşünceleri ne şekildedir? Bu hususta Prusya kamuoyu ile bir mukayese yolu tutulmaktadır:

Ne ittihâd-ı muazzam ki: Bunca milyonlar
 İçinden en sıkı nispetle binde altı çıkar
 O gâyeden bilerek inhirâf eden hisler,
 Ziyâde olsa da hattâ, telâşa yoktur yer.
 Bizim düşünceler ammâ sizinkinin aksi.
 Demin berâber iken şimdi ayrılır hepsi!
 (...)
 O râbitayla giderken sizin teâliniz;
 Bu tefrikayla perîşan bizim ahâlimiz.⁶²

Mısralara göre Prusya kamuoyu öylesine kuvvetli bir ittihat akdetmiştir ki millî istikametın hilâfına yol alanların oranı sadece “binde altı”dır.⁶³ Hâlbuki Osmanlı kamuoyu hizip, nifak ve tefrikadan bir türlü başını kurtaramamıştır. Eğer bir felâket gelecekse işte bu sebepten kaynaklanacaktır.

Aynı Prusya, on dokuzuncu asırda tecrübe ettiği savaşlardan ders çıkarmasını bilmiştir. Napolyon Savaşları (1803-1815) esnasında, Fransa karşısında 1806’daki Jena-Auerstadt Muharebesi’nde, faciaya uğrayarak ülke topraklarının yarısında Fransız hâkimiyetine yol vermek zorunda kalmasına rağmen 1870-71 Sedan Savaşı’ndaki muzafferiyeti ve Paris muhasarası ile⁶⁴ kendi talihini kendisi yaratmıştır:

Sizin de varsa da pek kanlı bir hezîmetiniz;
 Bizimkiler ona benzer mi; nerde! Nispetsiz.
 Fransız ordusu gâlibdi vâkıâ Yena’da;

61 İfade, savaş maslahatının mahiyetini ve temel umdelerini vazedenden *Savaş Üzerine*’nin muharriri savaş teorisyeni – ve de pratisyeni – Prusyalı General Carl von Clausewitz’e (1780-1831) aittir.

62 Mehmet Âkif Ersoy, *Hâtralar*, s. 72.

63 Âkif’in Prusya’nın müttehit bir sivil cephe teşkil ettiğine dair kanaatine karşın, Birinci Dünya Savaşı’nda Tannenberg müdafii ve muzafferi olarak temayüz ettikten sonra Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg’un kurmay başkanlığı vazifesini yürüten, “savaşa devam” kliğinin lideri ve 1918’deki nihaî taarruzun mimarı General Ercih von Ludendorff, 1935 yılında neşrettiği kült eseri *Topyekûn Harp*’te Büyük Savaş esnasında Prusya sivil cephesinin “Yahudiler, sosyalistler ve kilise” tarafından ne denli sistematik bir tasallut altına alındığını “veciz!” ifadelerle nakletmektedir. Yine aynı savaştan onbaşı rütbesiyle veteran olarak çıkan Adolf Hitler’in en ateşli destekçilerinden olacak von Ludendorff’a göre bilâkis Prusya’nın mağlubiyetinin yegâne sebebi cephe gerisinde birliğin hiçbir şekilde tesis edilemeyerek Prusya İmparatorluğu’nun sırtından hançerlenmesidir. Bk. Erich von Ludendorff, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çifci – Erhan Çifci, Dergâh Yayınları, İstanbul Ocak 2017.

64 Encyclopedia Britannica, “Battle of Jena”, <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Jena> [Erişim tarihi: 25.04.2018].

Fakat yenilmediniz, bence, siz Napolyon'a da:
Zafer değil de nedir öyle bir perişanlık,
Ki buldu verdiği gayretle vahdet Almanlık?
Sedan'da hârikalar gösteren bu vahdettir;
Demek, o kanlı hezîmet de bir sa'âdetdir.⁶⁵

Sedan zaferi ile Alman prensliklerini bünyesine katan ve koca bir "Alman İmparatorluğu"na dönüşerek Avrupa güç dengelerini kökünden sarsan Prusya, Âkif'in nazarında, Osmanlı-İslâm dünyasına bir referans noktası olarak gösterilmektedir. Zira birlik ve ilerlemesini din ve vatan duygusunun uyumuna borçlu olan Prusya'da sanat, eğitim ve edebiyat dinamik bir biçimde hedefe doğru yürümektedir. Jena-Auerstadt mağlubiyeti ise ulusun kaynaşmasına daha da vesile olmuştur.⁶⁶ Bunun aksine Osmanlılar ise aynı sırada tuttuğu savaşlardan bir türlü ders çıkarmamıştır. Müslümanlar için en büyük zillet kavmiyetçiliktir. Mehmet Âkif, Arap'la Türk'ü birbirinden ayırmaya çalışan İngiliz'in sonraki hedefini düşmanın ağızından naklederek dikkatleri tahrik eder:

Donanmamızla verip, sonra, Şark'ı velleveye,
Birinci hamlede bayrak diker Çanakkale'ye;
İkinci hamleye Dârü'l-Hilâfe! der çekeriz!⁶⁷

Mehmet Âkif'in büyük önem izafe ettiği ve Müslümanlar açısından bir bakıma tarihin şafağı mahiyetindeki Çanakkale Muharebeleri devam ederken Britanya askerî kuvvetlerinin müdafî müstahkemleri zorladığı günlerin hatırasını da taşıyan "Berlin Hatıraları"nda şairin hiç görmediği cephenin ateşli tasvirleri de yer almaktadır. Şaire göre İslâm'ın son kalesi Çanakkale'de müdafaa edilmektedir. Eğer Çanakkale geçilirse İslâm'ın sembolleri de yerle bir olacaktır. İslâm'ı yok oluşun eşiğinden ancak Çanakkale alabilecektir:

Muazzam ordumuzun en muazzam evlâdı,
Ki pâk alınları İslâm için son istihkâm.
Hudâ rızası için ey mücâhidîn-i kirâm!
Sebâtı kesmeyiniz, çünkü, sâde sizde ümîd;
Dönerseniz ebediyyen söner gider Tevhîd,
Harîm-i Hak yıkılır savletiyle evhâmın.⁶⁸

Çanakkale müdafileri en mukaddes bir vazife olarak hilâfetin muhafazasını uhdelere almışlardır. Bu itibarla Çanakkale'de en ufak bir ricata dahi tahammül yoktur. Dolayısıyla

65 Mehmet Âkif Ersoy, *Hâtıralar*, s. 78.

66 Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 312. Ayrıca "Berlin Hatıraları"na ilişkin bk. *Age.*, s. 311-314.

67 Mehmet Âkif Ersoy, *Hâtıralar*, s. 80.

68 *Age.*, s. 81-82.

Çanakkale'den müjdeli haberler beklenmektedir. 18 Mart 1915 tarihinde gelen deniz zaferi ise İslâm'ın güneşinin batmayacağına delâlet etmektedir. Yukarıdaki fikirlerinin hülâsasını "Berlin Hatıraları"nın son mısraları olarak sunan Mehmet Âkif'in "Berlin: 5 Mart 1331" notunu düştüğü şiirini Çanakkale deniz zaferiyle aynı gün tamamlaması da tesadüf değildir. Belki de Berlin'deki son gününde bir şekilde Çanakkale deniz zaferinden haberdar olduğunu anladığımız Mehmet Âkif, aynı yılın ikinci devresinde Arabistan çöllerinde kaleme alıp da neşretmediği "Çanakkale Şehitlerine" epiğini müjdeleyen yüksek heyecanlı mısralar vücuda getirir. Âkif'in, savaş edebiyatı sahasında telakki etmediğini gördüğümüz "Çanakkale Şehitlerine" destanının aksine; bu parçalar kelimenin tam anlamıyla çarpıcı bir savaş edebiyatı mahsulüdür:

Enin içinde vatan... Kıymayın şu mazlûma,

Hudâ rızâsı için ric'at etmeyin!..

– Korkma!

Cehennem olsa gelen, göğsümüzde söndürürüz;

Bu yol ki Hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz!

Düşer mi tek taşı, sandın, harîm-i nâmûsun?

Meğer ki harbe giren son nefer şehîd olsun.

Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırsa;

Denizler ordu, bulutlar donanma yağdırsa;

(...)

Değil mi sînede birdir vuran yürek... Yılmaz!

Cihan yıkılsa, emin ol, bu cebhe sarsılmaz!

(...)

Şu karşımızdaki mahşer de öyle haşr olacak.

Yakında kurtulacaktır bu cebhe...

– Kurtulacak?..

Demek yıkılmayacak kible-gâh-ı âmâlim...⁶⁹

Çanakkale'den gelen müspet haber karşısında şairin ruh hâli bir anda değişir. Gerçi "Kurtulacak?" derken soru işaretini ihmal etmese de "Berlin Hatıraları"nın son kısmı ümit

69 Age., s. 83-84. Mehmet Âkif, "Berlin Hatıraları"nın Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel tanıdığı ve mühimmat temini göreviyle Berlin'de bulunduğu için tesadüfen karşılaştığı dostu subay Ömer Lütfi Bey'e ithaf etmiştir. Berlin'de iken sık sık sohbet eden ikiliden Âkif'in Çanakkale'nin askeri vaziyetine dair sorduğu sorulara Ömer Lütfi Bey'in karamsar cevaplar vermesi karşısında Mehmet Âkif de bir taraftan müteessir olurken diğer taraftan ümidin yitirilmemesi hususunda inatçı davranmaktadır. Bk. Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 88-90.

zerk eder mahiyettedir. Zaten kamuoyunu müşterek istikamette birleştirmenin bir yolu da ümit beslemekten geçmektedir. Öte taraftan “İstiklâl Marşı”nı müjdeleyen “Korkma!” nidasının ilk yükseldiği nokta da burasıdır. Yukarıdaki pasajı Mehmet Âkif'in Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin diğer mısralarından ayrı bir yere koymak mümkündür. Böylesine güçlü bir pasaj hiç şüphesiz Çanakkale deniz zaferi üzerine gelen anlık bir ihsas ve galeyan ile yazılmıştır. Ne var ki Mehmet Âkif'in Birinci Dünya Savaşı devresi şiirlerinde savaşın aktüel akislerini bulmak pek mümkün değildir. Zihni Balkan hezimetinde takılı kalmış intibai veren Âkif, *Sebilürreşad* mecmuasının yazgısıyla birlikte, İttihad-ı İslâm ideallerinin çöllerden gelen isyan haberleriyle safha safha çökmesinin moral bozukluğunu yaşamaktadır. Bizce bu vaziyet onun Birinci Dünya Savaşı verimlerinin neden kısıtlı kaldığını izah eden son parametredir.

Mehmet Âkif'in diğer savaş şairlerinden farkı savaşın en şiddetli anında dahi medeniyet, din, toplum ve insana dair mütalaalarından vazgeçmemesidir. O, harbin günlük vakalarından ziyade maziden ve hâlden aldığı ilhamla geleceğe atıfta bulunmaktadır. Ufkunun harikulâde genişliğiyle pek çok noktadan savaş atmosferinin dışına taşarak merceğini “istikbalin ne şekilde inşa edileceği” konusunda entelektüel hassasiyet gerektiren taraflara tutmaktadır.

3. Millî Mücadele

3.1. Savaş Propagandası

Millî Mücadele'nin 1919 senesinde bilfiil başlaması Mehmet Âkif için bir başka dönemeçtir. Son İslâm ülkesinin mandaterlik tekliflerine maruz kaldığı bir dönemde buna hiddetle itiraz eden Âkif, Millî Mücadele'nin başlangıcı esnasında İstanbul'da devrin İslâm akademisi mahiyetindeki Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de başkâtiplik vazifesindedir. Millî hassasiyetinin bir aksülâmeli olarak derhal millî kuvvetlerin toplandığı Balıkesir'e geçen Âkif, gözünü budaktan sakınmayacaktır. Hâlihazırda Millî Mücadele'ye müzaheretini dışa vuran Mehmet Âkif hakkında artık İstanbul'daki Akademi'nin yaklaşımı pek de müspet değildir. Balıkesir'deki Kuvayı Milliye çabalarını takdir eden Mehmet Âkif, Balıkesir Zağanos Paşa Camii'nde 23 Ocak 1920 tarihinde bir vaaz verecektir.⁷⁰

Mehmet Âkif, Zağanos Paşa Camii mevzesine şiirlerinden parçalar okuyarak başlar. Âkif'e göre hâlde hangi milletin mahkemesine koşsanız adalet uyarınca değil de pazınının kuvveti nispetince muameleye tâbi tutulursunuz. Bu nedenle medeniyet hissine iltica etmeyi düşünenlerin sonu hüsrandır. Nitekim Müslümanlar gözlerini açtığında diğer milletleri göklerde uçarken görmüşlerdir. Tayyareler gelip çöldeki masumların tepesine ateş yağdırmaktadır. Memleketimizde Bandırma'dan İstanbul'a kadar ancak adamakıllı vapur işletmek mümkünken Avrupalı milletlerse açık denizde New York'tan dalıp Hamburg'dan çıkmakta; Berlin'den kalkıp Trabzon'a konmaktadır. Batı medeniyetinin muazzam gelişmesinin altında yatan sebep ittihatır.

70 M. Orhan Okay – M. Ertuğrul Düzdağ, “Mehmed Akif Ersoy”, s. 433-434.

Artık bütün işler şirketler, cemiyetler ve milletler vasıtasıyla icra edilmektedir. Fabrikalar, demiryolları, vapurlar, limanlar, hastaneler, camiler, mektepler, ticaretler, toplar, tüfekler ve bilumum cephaneler hep müşterek mesainin mahsulüdür. Hâlbuki Müslümanların acze düşme sebeplerinden en önemlisi kolayca yeis ve ümitsizliğe kapılmalarıdır. Zira çocukluğundan beri her Osmanlı ferdi Avrupa'nın ne denli medenî ve müterakki olduğundan bahisle yetiştirilip fena günlerin geleceği telkinine maruz kalmıştır. Kendisini çabaya sevk edecek telkinler ise hemen hiç görülmemiştir. Böylece kalplere ümitsizlik mayası aşılacaktır. Bu noktada yapılması gereken şey gençlere Avrupalılar ile aramızdaki farkı kapatmaya yönelik bir program sunmaktır. Bin üç yüz sene evvel inmiş ayetlerin nüzul sebebi geçerliliğini korumaktadır. Bu yüzden her bir Müslüman firkacılık ve kavimcilik eksenli fikirlerinden vazgeçmelidir. Artık vatani müdafaa etme safhası gelip çatmıştır. Zaten bugün memleketin aleyhindeki cereyanlar müspet bir hâl alıyorsa bunun bütün sebebi vatani müdafaa istikametinde atılan adımlarla İslâm âleminin Millî Mücadele lehindeki nidalarıdır. Artık düşman namus ve şeref ocaklarının kapısına dayanmıştır. Namert saldırı karşısında çocuk, kadın, erkek, yaşlı herkesin silâha sarılması mucip ve *farzı ayndır*. Bir zamanlar Rumeli'yi bir uçtan bir uca fetheden gazilerin ahfadı sıfatıyla Karesi ahalisi Anadolu'da başlayan mücadelenin öncülüğü unvanına nail olmuştur. Bu büyük gayret inşallah zafere dek sürecektir.⁷¹

Balıkesir'deki faaliyetlerinin ardından İstanbul'a dönen Mehmet Âkif'in merkezinde yer aldığı *Sebilürreşad* mahfili işgalci kuvvetlerin taziyikine ve sansürüne maruz kalır. Bu durumun ortaya çıkışında Mehmet Âkif'in Hindistanlı muharrir ve düşünce adamı Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvay'ın İngilizlere hücum edip Anadolu hareketini müdafaa eden yazılarını tercüme etmesinin ve bu eserlerin basılarak Anadolu'ya gönderilmesinin tesiri vardır. Bu muhataralı işi uhdesine alan mahfil ise *Sebilürreşad* mecmuasıdır. Mehmet Âkif'in damadı Ömer Rıza'nın tercümeleri geceleri Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılarak büyük bir fedakârlık örneği sergilenmektedir. Aynı mahfil Anadolu postası vazifesi görmekte ve Millî Mücadele'ye katılanların ailelerine yazdıkları mektuplar özel kuryelerle tevzi edilirken Ankara neşriyatından çıkan gazeteler de elden ele dağıtılmaktadır.⁷²

Mehmet Âkif, daha sonra, Ankaradaki Temsil Heyeti'nin daveti üzerine bu kez Anadolu'ya geçmeye karar verecektir. Nitekim 24 Nisan 1920'de Ankara'ya ulaşır. Mehmet Âkif'in muteber bir İslâm münevveri sıfatıyla Millî Mücadele'ye bilfiil iştiraki, kamuoyunda istiklâl mücadelesinin yeni bir İttihatçı teşebbüsü olduğuna dair şüpheleri bertaraf eder.⁷³ Ankara'ya müsaadesiz geçişi sebebiyle Dârü'l-Hikme'deki yüksek maaşlı vazifesinden azledilen Mehmet Âkif, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın teklifiyle Burdur Mebusu da seçilecektir.⁷⁴ Mehmet Âkif'in Ankara'ya geçişi, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Millî Mücadele'nin lider

71 Mehmed Âkif, *Düzyazılar*, s. 439-451.

72 Caner Arabacı, "Millî Mücadelede Akif", *Hakikat Adamı Mehmet Akif'e Armağan*, ed. Mehmet Bayyigit, Konya Nisan 2011, s. 62.

73 M. Orhan Okay – M. Ertuğrul Düzdağ, "Mehmed Âkif Ersoy", s. 434.

74 Agm., s. 434.

kadrosunca büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Mehmet Âkif'in saygın İslâm münevveri sıfatıyla Millî Mücadele'ye iştiraki derhal halka duyurulmaya çalışılır. "İlhamât-ı şâirânesinin menba-ı asili bilhassa hâkimiyet-i diniye ve gayret-i vataniyyesinde olan güzide İslâm Şairi"⁷⁵ olarak nitelenen Âkif, Ankara Hacıbayram Camii'nde bir vaaz verecek ve Millî Mücadele'yi bütün gücüyle destekleyecektir. Ne var ki bu sırada Eşref Edip'in Kastamonu'da bulunması dolayısıyla Hacıbayram vaazını kaydedecek kimse bulunmadığından bu vaazın muhtevasına dair *Sebilürreşad*'da bir metin çıkmamıştır. Burdur mebusu seçilip Büyük Millet Meclisi'nin bir azası olarak irşat ve nasihat heyetlerine katılmayı ihmal etmeyen Mehmet Âkif, Ankaradan sonra Eskişehir, Burdur, Afyon, Antalya mıntıklarına İrşat Heyeti üyesi sıfatıyla giderek vaazlar vermeyi sürdürür. Buralarda Millî Mücadele'nin cihat veçhesine vurgu yapar. Millî Mücadele boyunca henüz buluş çağındaki oğlu Emin'i yanından ayırmayan Mehmet Âkif'in vaazlarına dair evladının izlenimleri dikkat çekicidir:

Mehmet Âkif Millî Mücadele'nin muazzam bir cihat olduğuna halkı o kadar yakından ikna etmişti ki; bu vadide öyle mahirane bir üslûp, öyle candan bir ahenk kullandı ki, Anadolu'nun birçok vilâyetlerinde, kazalarında hattâ nahiyelerinde, camilerde, medreselerde, meydanlarda insan kütlelerine karşı hitap etti. O çok samimî konuşuyor. Doğruyu söylüyordu. Sözleri herkesin üzerinde çok derin tesir ediyor. Onu bir kere dinleyen ve eli silâh tutabilen bütün erkekler ailesiyle vedalaşiyor, evini, karısını, çocuklarını Allah'a emanet ederek cepheye koşuyordu.⁷⁶

Mehmet Âkif, bilhassa bir önceki yılın sonlarında (26 Eylül-4 Ekim 1919 ve 22 Ekim-4 Kasım 1919) Konya dolaylarında patlayan Bozkır isyanlarının ardından tekrar kaynayan mıntıklarda dolaşarak ikna faaliyetlerinde bulunmaktadır. Zira bu dönemde Ankara Hükûmeti asilere irşat ve nasihat heyetleri göndermekte; şayet asiler bu heyetlerin nasihatlerine kulak vermezlerse ikinci metot olarak askerî kuvvet sevk etmektedir.⁷⁷ Bu esnada işgalci devletlerin Damat Ferit Hükûmeti eliyle İstanbul'da verdirdiği Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah fetvasıyla Ankara Hükûmeti aleyhindeki teşebbüsü karşısında,⁷⁸ her ne kadar Ankara Müftüsü Rıfat Efendi'nin karşı fetvası gelmişse de Düzce, Bolu, Adapazarı, Geyve, Konya, Yozgat, Zile ve

75 Söz konusu haber Millî Mücadele'nin yayın organı mahiyetindeki *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 28 Nisan 1920 tarihli nüshasında çıkmıştır. Bk. Hasan Babacan, "Mehmet Akif'in Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerindeki Dini ve Siyasi Propaganda Faaliyetleri", s. 310-311.

76 Emin Âkif Ersoy, *Babam Mehmet Âkif*, der. Yusuf Turan Günaydın, 4. bs., Kurtuba Kitap, İstanbul 2017, s. 51. Babası Mehmet Âkif'i mihvere alan hatıratında Emin Âkif Ersoy, Mehmet Âkif'in hitabetine dair şu ilâveyi yapmaktadır: "Fazla bağırıldığı zaman sertleşen gür sesi ile konuşuyor. Çok heyecanlı olduğu bütün hareketlerinden belli oluyordu. İzmir havalisinden sızan kara haberleri vatandaşlarımıza yapılan işkence ve hakaretleri, mülevves çizmeler altında çiğnenen tarihî ve ilâhî mabetlerimizi öyle yanık bir dille ifade ediyor. Bu fecayiî yükler acısı avakıbını öyle acı bir dille tarif ediyordu ki: Ben de dinleyiciler arasında sıkışmışım." Bk. Age., s. 51.

77 Yaşar Semiz, "Millî Mücadele ve Mehmet Âkif", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, (2000), s. 412.

78 1920 yılının ilk aylarında İstanbul'da Şeyhülislâmlık mevkiinde bulunan Haydarizade İbrahim Efendi Millî Mücadele'ye müzahirdir. Ancak İstanbul'daki hükûmetin tazyikiyle istifa edince yerine geçen Dürrizade Abdullah Efendi, 11 Nisan 1920'de millî hareket aleyhine fetva verir. Eşref Edip'in naklettiğine göre Mehmet Âkif ve kendisi Anadolu'ya geçmezden evvel Dürrizade'yi Millî Mücadele aleyhinde herhangi bir işe girişmemesi hususunda ikaz etmişlerdir. Bk. Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 110.

Beypazarı derinden kaynamaktadır. Mehmet Âkif de bu noktada devreye girecektir. Zaten Millî Mücadele'nin başından beri Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin İrşat Heyeti üyesi olarak faaliyet gösteren Mehmet Âkif, Meclisin 27 Nisan 1920 tarihli içtımasında kurulan “Encümen-i İrşat ve Heyet-i Nasiha”ya seçilen beş azadan biri olur. Heyetin vazifesi kamuoyunda çatlak seslerin çıktığı yöreleri dolaşarak halkı ikna etmektir. Böylece Mehmet Âkif'in Millî Mücadele mürşitliği vazifesi de resmîleşmektedir. Ne var ki bazı yörelerde aldığı yanıtlardan müteessir olacaktır.⁷⁹ Henüz Millî Mücadele'nin halka yeterince benimsetilemediği kanısına kapılır. Nitekim Millî Mücadele istikametinde yekvücut bir kamuoyu teşkili ve zihni kuvvetlerin birleştirilmesi hususunda büyük eksiklikler vardır. İşte Mehmet Âkif de bu noktada Millî Mücadele'nin *vaiizliği* ve *mürşitliği* mesuliyetini tamamıyla uhdesine alır.

Kaynayan yörelerdeki faaliyetlerinin hemen akabinde Ankara'ya dönen Mehmet Âkif, bu kez propaganda faaliyetleri için Kastamonu'ya gönderilir. Yol üzerinde 15 Ekim 1920 tarihinde Çankırı Ulu Camii'nde bir vaaz vermeyi ihmal etmez. Bu mevizede kâfirlerin köleliğini reddederek hürriyet adına cihat açan Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında bir araya gelmenin ehemmiyetini vurgular.⁸⁰

Millî Mücadele vaizi Mehmet Âkif, 19 Ekim 1920'de bu kez Kastamonu'ya geçer. Bununla beraber Mehmet Âkif'in Kastamonu'ya intikali tesadüfi değildir. Zira daha evvel fiilen başlamış bulunan İstanbul'un işgali hareketi 16 Mart 1920'de resmîleşmiştir. Bu dönemde Mehmet Âkif, Eşref Edip'e artık İstanbul'da barınmanın imkânsızlığından yakılarak halkı tenvir gayesiyle Ankara'ya geçerken dostuna da *Sebilürreşad* klişelerini alarak peşinden gelmesini söyler. Eşref Edip de Mehmet Âkif'in talimatına uyarak deniz yoluyla Kastamonu'ya geçince Ankara'daki Âkif'i bilgilendirir.⁸¹ Bunun üzerine 19 Ekim 1920'de şehre ulaşan Âkif Bey, paramiliter gençlik örgütü Kastamonu Gençler Mahfili mensuplarınca karşılanır.⁸² Daha sonra *Sebilürreşad*'ın Kastamonu'da çıkarttığı 464 numaralı⁸³ ve 25 Teşrinisani 1336 (25 Kasım 1920) tarihli ilk nüshasında Mehmet Âkif'in Kastamonu Nasrullah Camii'nde 19 Kasım 1920 Cuma günü verdiği vaazın metni de yer almaktadır. Mehmet Âkif, İstiklâl Harbi boyunca pek çok vaaz vermekle birlikte Nasrullah Camii'ndeki mevizesi celâdet ve tecessümüyle en dikkat çekici olanıdır.

Mehmet Âkif, Nasrullah Camii mevizesine canavar bir medeniyete dönüşmüş Avrupa'nın mahiyetini gözler önüne sererek başlar. Âkif'e göre Avrupalıların sözleriyle özlerinin bir olmadığı gözden kaçırılmıştır. Avrupalıların Müslümanlara karşı da katı bir kını vardır. Dinsiz gözüküp vicdan hürriyetini vurgulayarak Doğuluları taassupla itham etseler de hakikatte

79 Erdoğan Kul, “Mehmet Âkif'in Millî Mücadele Çizgisindeki Eylemleri ve Millî Mücadele Duyarlılığının Şiirlerine Yansımaları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, IX/1, (2016), s. 79-80.

80 Agm., s. 80.

81 Abdullah Uçman, “Mehmet Âkif'in Millî Mücadele Yıllarındaki Mev'izeleri”, *Millî Kültür (Mehmet Âkif Ersoy Özel Sayısı)*, 55, (Aralık 1986), s. 53-54.

82 Yaşar Semiz, “Millî Mücadele ve Mehmet Akif”, s. 417. Mehmet Âkif'in Kastamonu günleri aynı yılın 25 Aralığına dek sürecektir.

83 *Sebilürreşad*'ın 465 ve 466 numaralı nüshaları da Kastamonu'da basılacaktır. Dergi 467. sayıdan itibaren Ankara'ya dönecektir.

dünyada tek mutaassıp millet Avrupalıdır; hattâ Avrupalılardan daha mutaassıbı varsa o da Amerikalıdır. Bu noktada Prusya seyahatinden bir anekdotu yer veren Mehmet Âkif, Alman Meclisi'ndeki Katolik vekillerin Prusya'nın Türk ve Müslüman Osmanlılarla ittifak akdetmesi karşısında kıyamet kopardıklarını belirtir. Avrupalıların Müslümanlara yönelik önyargılarına dramatik bir örnek de yine aynı savaş dönemine (1917) aittir. Kayser, İstanbul'a geldiği vakit tüm Müslümanlar Halife'nin müttefiki sıfatıyla büyük hürmet göstermiş ve İstanbul camilerinin minareleri kandillerle süslenmiştir. Hâlbuki Filistin Cephesi bozulup da Kudüs İngilizlerin eline geçince bir kısım Almanlarla Alman'dan başka bir şey olmayan Avusturyalılar, mukaddes şehrin dindaşlarının eline geçmesi dolayısıyla şenlikler tertipleyerek evlerini elektrik fenerleriyle donatmışlardır. Âkif'e göre Avrupalılar ve Amerikalılar doğuştan başlayarak evlâdının kulaklarına dinî ve millî telkinlerde bulunmakta ve resim, şiir, roman, gazete vasıtasıyla sürekli dinî ve millî hisleri ihya etmektedirler. Bundan dolayı Batıların Doğuluları sevme ihtimali yoktur. Âkif'in düşüncesine göre Osmanlı Müslümanlarının bir zamanlar üç büyük kıtaya hâkimiyet salması, Akdeniz ile Karadeniz'i göl hâline dönüştürmesi ve Viyana önlerinde konuşularak Hint denizlerinde seyrişer etmesi hep İslâm'ın kaynaştırıcı harcı sayesinde. Öyle ki İslâm sayesinde Boşnak Slavlığı, Arnavut Latinliği ve Pomak Bulgarlığı aynı çatı altında kendi kavmiyetlerini bir kenara atarak toplanabilmiştir. Ne var ki Avrupalılarca ekilen fitne ve fesat tohumları filizlenip dallanmaya başlayınca İslâm'ın ittihat rabitaları gevşemeye başlar. Düşmanların kaleyi içten fethetmeye koyulduğunu ifade eden Âkif, bağımsız ve azade Müslümanların bugün yalnızca Asya'daki küçük bir kara parçasına mahkûm kılındığından yakınmaktadır. Âkif'e göre Havran, Yemen, Şam, Kürt, Arnavut meseleleri hep bu istikamette tahrik edilmiştir. Şimdiki zamanda ise Adapazarı, Düzce, Yozgat, Bozkır, Biga, Gönen ve Konya isyanları hep o "melun düşman"ın işidir. Artık aklı başa devşirme vakti gelmiştir. Zira şimdiye dek kaptırılan memleketlerin Müslüman ahali hep kalan topraklara göç edebilmişlerdir. Fakat bu kez de akıbet felâket olursa artık çekilecek yer kalmamıştır. Mehmet Âkif, çizdiği dehşet verici tabloyla dinleyicileri sarsarken aynı zamanda Sevr'in nasıl bir idam fermanı olduğu üzerinde ısrarla durmaktadır. Anadolu'yu gezerek kamuoyunu yoklayan Mehmet Âkif, okumuş tabakanın yüzeysel de olsa Sevr'e dair bir kanaate sahip olduklarını fakat avam tabakasının mevzunun vahametinden tamamen bihaber bulduklarını tespit etmiştir. Avutucu rüyalar karşısında ikazda bulunan Mehmet Âkif, Sevr'in neticesinde elde avuçta hiçbir şey kalmayacağını bildirir. Birinci Dünya Savaşı'nda yorgun düşmüş İngilizler, Sevr sayesinde düşük maliyetle yüksek kâr peşinde koştuklarından bir taraftan Ermeni ve Rum çetelerini teçhiz ederken öte taraftan Türkleri, Müslümanları birbirine kırdırarak iç karışıklıkları tahrik etmektedirler. Mamafih düşmanın Anadolu içlerinde kışkırttığı isyanlar sayesinde Yunan ordusu ilerleme imkânı bulmuştur. Âkif'e göre İngilizlerin Osmanlı Devleti karşısında azimkâr bir tahrip politikası yürütmesinin bir diğer sebebi de dünyada kalan son müstakil İslâm ülkesinin diğer Müslümanlara âdeta kötü örnek teşkil etmesidir. Bu noktadan itibaren bir anda hitabın dozajını yükselten Mehmet Âkif, Türklerden istenenin filan vilâyet veya sancak olmadığını bizatihi "başımız, boynumuz, hayatımız, saltanatımız, devletimiz, hilâfetimiz, dinimiz ve imanımız" olduğunu beyan eder. Birinci Dünya Savaşı'ndan hatırı sayılır tahribat ve

zayıflatılan emperyal devletler hâlihazırda evvelâ Yunan ordusu ve ikinci olarak iç isyanlar yoluyla Osmanlı ülkesine el uzatmaktadır. İkincisi olmasa ilkinin kıymeti yoktur. Âkif'e göre bir zamanlar on beş milyon Müslüman'ın yaşadığı mamur Endülüs'te artık tek bir Müslüman'ın dahi yaşamadığı ve etrafa çan kulelerinden teslis velleleleri yayıldığı hatırlanırsa İslâm'ın son sığınağını savunmak zarureti daha iyi anlaşılır.⁸⁴

Sebilürreşad'ın Nasrullah Camii mevzesine yer verdiği nüshasının sonunda ise bir rica pasajı yer almaktadır. Bu pasajda *Sebilürreşad*'ın Anadolu'da çıkan ilk nüshasından örneklerin kaymakam, vali ve müftülere yeterince gönderildiği ifade edilmekte ve Mehmet Âkif'in mevzesinin gerek diğer matbuat organlarıncı basılması gerekse de cami gibi içtima yerlerinde yüksek sesle okunması istenmektedir. Çünkü böylesi bir vazife dinî vecibe hükmündedir.⁸⁵ Nitekim vecibeye riayet eden idarî, dinî ve askerî erkândan kişilerin Mehmet Âkif'in bu mevzesinin bastırılarak geniş kitlelere ulaştırılmasına mesai harcadığı görülecektir. İlk aksülâmel de El-Cezire Cephesi Kumandanı Nihat Paşa'nın çektiği telgraftır. *Sebilürreşad* mecmuasının 17 Şubat 1337 (1921) tarihli 468. sayısında yayımlanan telgrafta mevze metninin Elazığ, Diyarbakır, Bitlis ve Van vilâyetlerinde dağıtılmak üzere teksir edildiği belirtilmekte ve askeri manen takviye eden yönüne vurgu yapılmaktadır.⁸⁶

Büyük Millet Meclisi'nin İrşat Encümeni'nde yer alan Mehmet Âkif'in Nasrullah Camii mevzesi kitapçıklar hâlinde dağıtılarak aslî gaye olan kamuoyunun birliği ve halkın da Millî Mücadele çatısı altında toplanması hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda kuşkusuz Mehmet Âkif'ten daha muteber ve mutemet bir şahsiyet bulmak da kolay değildir.

Mehmet Âkif Kastamonu'da *Açıksöz* gazetesinde de yazılar yazarak fikirlerini yayma gayretini ihmal etmez. Halkı ikaz ederek Millî Mücadele'ye desteğe çağırır. Adeta cehalet, bilgisizlik, şuursuzluk ve tembelleğe savaş açmıştır. Mehmet Âkif'in *Açıksöz* gazetesindeki yazıları millî birlik üzerine inşa edilmektedir.⁸⁷

Nasrullah Camii mevzesinin akabinde Kastamonu kazalarında da vaazlar veren Mehmet Âkif, İslâm'ın şaşalı çağlarına uzanmakta ve mazi mitosunu harekete geçirmektedir. Millî vaiz Âkif, Kastamonu kazalarında verdiği mevzelerinde, ilk İslâm fütuhâtı ve gazilerin fedakârlığı teması ekseninde anekdotlar zikrederek zihinleri uyandırmaya çalışmakta ve yok oluşun kapıya dayandığını tekrar vurgulamaktadır. Âkif'e göre İslâm'ı yekpare bir akide olarak almayıp yalnızca belli veçhelerini uygulamak da büyük bir hatadır. Nasıl ki namaz kılmakla zekât borcu ödenmezse hacca gitmekle de cihat borcunu ödemek imkânsızdır. Ne var ki Müslümanlar arasında tefrikanın ölçeği ürkütücüdür. Âkif'e göre Müslümanların birbirine karşı duyduğu kayıtsızlıktan ötürü İngiliz finansmanı ve mühimmatıyla mücehhez Yunan çeteleri Aydın ve Bursa'yı yakarak

84 Mehmed Âkif, *Düzyazılar*, s. 452-484.

85 Abdullah Uçman, "Mehmet Âkif'in Millî Mücadele Yıllarındaki Mev'izeleri", s. 55.

86 Telgraf metni için bk. Yaşar Semiz – Osman Akandere, "Millî Mücadele'de Mehmet Akif (Ersoy) Beyin Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/54, (2002), s. 924, 50. dipnot.

87 Abdurrahman Güzel, "İstiklâl Savaşı'nda Mehmed Akif", *Türk Kültürü*, 284, (Aralık 1986), s. 16.

Anadolu'nun göbeğine sokulmaktayken birtakım kendisini bilmezler de “Halife ordusu geliyor.” diye karşılamaya hazırlanmaktadır. Müslümanların bu safdilliliğine harikulâde bir örnek ise Birinci Dünya Savaşı tecrübeleridir. Zira evvelki savaşta İtilâf Devletleri, sömürgelerinden zorla kopartıp getirerek cepheye sürdüğü Müslüman askerlere kendilerinin Halife'yi kurtarmak için savaştıklarına ve Halife'nin dostu olduklarına dair propaganda yürütmüş; bu propaganda başarılı da olmuştur. Velev ki savaşmaya yanaşmayan Müslüman müstemleke askeri çıkar diye önlemini de almışlardır. Zira canını dişine takarak savaşmayan çıkarsa kolonide kalan ailesinin emniyetiyle tehdit edilmektedir. İşte İslâm'ın son nirengi noktası Osmanlı Müslümanları da bu itibarla ülkelerine sahip çıkmakla mükelleftir. Aksi takdirde din, iman, ırz, namus, evlât, ayal namına hiçbir şey kalmayacaktır.⁸⁸

Mevizelerin akabinde Ankara'ya dönen Mehmet Âkif, Eşref Edip'le beraber Mustafa Kemal Paşa ile de bir görüşme gerçekleştirir. Mustafa Kemal Paşa da Mehmet Âkif'in millete manevî gıda olan faaliyetlerini takdir etmektedir.⁸⁹ Millî Mücadele'nin bu devresinde 10-24 Temmuz 1921 tarihlerinde Yunanlıların ileri harekâtı karşısında Meclis'in Kayseri'ye nakli teklif edilmektedir; Mehmet Âkif ise aynı fikirde değildir. Buna göre Eşref Edip, Millî Mücadele'nin mühim bir yayın organı vasfı kazanan, *Sebilürreşad*'ın klişelerini Kayseri'ye götürerek buradan neşriyatı sürdürecektir ve nihai galibiyetin elde edilmesiyle Ankara'ya dönecektir.⁹⁰ Böylece Âkif, *Sebilürreşad* aracılığıyla şecaat zerk eden yazı ve şiirlerini neşretmeyi sürdürmektedir.

1922 senesi Büyük Taarruz'a hazırlıkla geçerken orduya moral maksadıyla Meclis'in 29 Temmuz 1922 tarihli celsesinde bir mebusan heyetinin cepheyi dolaşarak askeri motive etmesi kararlaştırılır. Ali Fuat Paşa riyasetindeki heyette tabii ki Mehmet Âkif de yer almaktadır. Mebusan heyeti o yıl 4 Ağustos'a tekabül eden Kurban Bayramı'nı muharip askerlerle birlikte geçirmek üzere yola koyulur. 2-9 Ağustos 1922 tarihlerinde cepheyi dolaşan Âkif, askerin muntazam duruşu ve cesaretine hayran kalır. Askere cesaret ve heyecan veren nutuklar irat eder.⁹¹

Millî Mücadele'de işlerin iyiye gittiği ve İngiltere başta olmak üzere barış görüşmelerinin başlaması ihtimali karşısında hem pan-İslâmist bir mahfil görünümü arz eden hem de keskin bir İngiliz karşıtı profil çizen *Sebilürreşad* da kısmen kenara itilecektir. Zaten *Sebilürreşad* mecmuası normal bir günlük gazetenin yalnızca bir ayda aldığı nakdî yardımı ancak bütün bir Millî Mücadele boyunca alabilmiştir. Günde 3500 nüsha basan mecmua, bunlardan 3000 tanesini sahibine ve 500'ünü de Hükûmete dağıtmaktadır. Bununla birlikte Meclis'te 7 Ekim 1922 tarihli bütçe tartışmaları sırasında basına verilen nakdî yardımın kesilmesine karar verilir. Böylece daha evvel haftalık yayınlanan *Sebilürreşad* mecmuası da aylık ve iki aylık gecikmelerle çıkmaya başlar.⁹²

88 Mehmed Âkif, *Düzyazılar*, s. 485-529.

89 Caner Arabacı, “Millî Mücadelede Âkif”, s. 77.

90 Kastamonu'dan sonra 467. sayıdan itibaren Ankara'da çıkan *Sebilürreşad*'ın yalnızca 24 Eylül 1921 tarihli 490. sayısı Kayseri'de çıkacaktır. Daha sonra tekrar Ankara'ya dönülür. *Sebilürreşad*'ın Ankara devresi 3 Şubat 1921-22 Nisan 1923'tür. Mecmua bilâhare İstanbul'a taşınacak ve 16 Mayıs 1923'ten 5 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılana dek yayın macerasını sürdürecektir. Bk. Adem Efe, “Sebilürreşad”, s. 252.

91 Yaşar Semiz, “Millî Mücadele ve Mehmet Akif”, s. 464-466.

92 Caner Arabacı, “Millî Mücadelede Âkif”, s. 79-80.

Millî Mücadele'nin müspet şartlarda devam ettiği bir merhalede gelişen bu tavırda propaganda faaliyetini yürüten basın organlarının azımsanmayacak maliyetlerinin tesiri vardır. Propaganda ihtiyacının azaldığı ilk fırsatta basın organları kendi yağlarıyla kavrulmak üzere azat edilmiştir.

Mehmet Âkif'in Millî Mücadele mevzeleri değerlendirilirse sık sık mazi mitosundan istifade ettiği görülmektedir. Gerek Osmanlı tarihi gerekse de İslâm tarihinden seçilmiş şan ve şeref dolu günlerin yâd edildiği maziye dair enstantanelerle kolektif bir özgüven aşılansmaktadır. Safha safha gerileyen Doğu dünyası artık uçurumun eşiğinde durmaktadır. Balkan Harbi mevzelerinde de benzer bir temayı payanda olarak alan Mehmet Âkif'in facia ikazları bu kez bıçağın kemiğe dayandığı anda yükseldiğinden daha da tesirli olmaktadır. Zira Balkan faciasından kaçıp İstanbul'a veya Anadolu'ya göç etmek mümkün olmuştur. Ne var ki bu kez iltica edecek en küçük bir sığınacağın kalmaması dolayısıyla Türkler için izmihlâl tehlikesi ortaya çıkmıştır. İzmihlâl uğramamak için çaba sarf eden güçler ise İngiliz kışkırtmalı iç isyanlarla boğuştuğundan bir türlü Yunan tehlikesini savuşturamamaktadır. Bu itibarla zaferin ve halâsın yolu da millî ittihat ve yekpare bir kamuoyundan geçmektedir. Zira iç isyanlar olmasa Yunan tehlikesi derhal bertaraf edilecektir. Emsal de hazırdır: Anadolu'nun doğusunda elde edilen başarılar isyancı mıntikalara emsal teşkil etmeli ve hizipçilik tuzağına düşmeden Millî Mücadele'nin yürütücüleri desteklenmelidir. Böylece savaş propagandasının mihverine *hizipçilik karşıtlığı* oturmaktadır. Mehmet Âkif, ittifakların değişen tabiatına da temas etmektedir. Osmanlı Devleti'nin sabık müttefiki Prusya İmparatorluğu artık tarihe karıştıktan sonra Almanya'ya dair eleştirel bir tavır takınmak da pekâlâ kolaydır. Bu noktada eski müttefik Prusya'ya tenkitler getiren Mehmet Âkif, Avrupalıların zahiren dost gözükseler de özlerinin bir çeşit Hristiyan medeniyetine müstenit olması sebebiyle hiçbir vakit Müslümanlar lehine harekette bulunmayacaklarına emindir. Avrupa'yı tek bir cephe olarak İslâm'ın karşısına koyan Âkif, Batılı ülkelerin mandaterliğine yanaşan izan dışı tekliflere atıfta bulunarak Müslümanları son bir kıyama davet etmektedir. Trajik Endülüs örneğini serdetmesi de bundandır. Millî Mücadele'nin “ya ihya ya mahvoluş” istikametinde icra edildiği mesajını mevzelerinin derin tabakasına yerleştiren Mehmet Âkif'in Millî Mücadele vazilliği bilhassa *Sebilürreşad* mecmuasının bu mevzeleri basması ve mevzelerin cephedeki asker ile cephe gerisindeki halka yüksek sesle okunup broşürler hâlinde dağıtılmasıyla da Millî Mücadele savaş propagandasının önemli bir cihetidir.

3.2. Savaş Edebiyatı

Mehmet Âkif'in Millî Mücadele esnasında *Sebilürreşad*'da yayınlamaya başladığı ve daha sonra, 1924'te, *Safahat*'ın altıncı kitabı olarak çıkan *Asım*'a da aldığı parçalardan bazıları onun Millî Mücadele yıllarındaki ruh hâlini yansıtmaktadır. Buna göre Balkan Harbi ile Birinci Dünya Savaşı'nda “Türk” lafzından imtina eden şair, artık İslâm'ın son kalesi olarak Anadolu'nun kalması itibarıyla “Türk” kelimesini kullanmaktadır. Ardışık harplerin ardından felâketin eşiğine sürüklenen Müslüman Türkler için geleceğe dair kötümser bir bakışın egemen olduğu sıralarda şair de gazi ataları yâd etmektedir:

Nerde Ertuğrul'u koynunda büyütmüş obalar?

Hani Osman gibi, Orhan gibi gürbüz babalar?

Hani bir şanlı Süleyman Paşa? Bir kanlı Selîm?

Âh, bir Yıldırım olsun göremezsin, ne elim!⁹³

Asım'ın son kısmı mütalâa edildiğinde Mehmet Âkif'in kesintisiz savaşların yarattığı tahribatı ve trajediyi ne denli içli şekilde işlediği görülecektir. Öte taraftan aynı Âkif'in Millî Mücadele sürerken kaleme aldığı manzumelerde muharip ruhu kıracak bir ifadeden çekindiği de anlaşılmaktadır. Yukarıdaki mısraları bir ümitsizliğin mahsulü olarak almak kâfi değildir. Zira gazi atalar kültürüne atıfta bulunmakla çaresizlik muhitinde ihtiyaç duyulan hasbî ve ideal şahsiyetlere birer prototip de sunulmaktadır.

Mehmet Âkif'in Millî Mücadele'ye dair kaleme alıp *Sebilürreşad*'da neşrettiği şiirleri 1933 yılında *Safahat*'ın yedinci ve son kitabı olarak çıkan *Gölgeler*'de yer almaktadır. Âkif "Süleyman Nazif'e" şiirinde millî faaliyetlerinden ötürü Malta'ya sürülen samimî dostu Nazif'in yüz yıllarca beklemeye hazır bir iman tasavvurunu hatalı bulmaktadır. Müslümanların beklemeye değil Haçlılar karşısında özgüvenle mücadeleye ihtiyacı vardır:

Saldırısı da kırk Ehl-i Salib ordusu kol kol,

Dört yüz bu kadar milyon esir olmaz, emîn ol.⁹⁴

15 Nisan 1921 tarihli yukarıdaki "Süleyman Nazif'e" şiirinde Ankara'daki Birinci Meclis'e duyulan itimadın izleri hissedilmektedir. Buna mukabil henüz Millî Mücadele'nin askerî cephesindeki gelişmeler müphemdir. Yine de bıçağın kemiğe dayandığı anda bir halâs ümidi doğmuştur. Düşmanı Haçlı şövalyeleriyle özdeşleştiren Âkif, aynı zamanda kadim bir İslâmî mitosu da diriltmektedir. Hemen sonraki "Bülbül" şiirinde ise aynı mitosu daha da teşrifatla takdim etmektedir:

Hayâlimden geçerken şimdi; fikrim hercümerc oldu,

Selâhaddîn-i Eyyübi'lerin, Fâtih'lerin yurdu.

Ne zillettir ki: Nâkûs inlesin beyninde Osman'ın;

Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!

Ne hicrandır ki: En şevketli bir mâzî serâb olsun;

O kudretler, o satveler harâb olsun, türâb olsun!

Çökük bir kubbe kalsın ma'bedinden Yıldırım Hân'ın;

Şenâatlerle çiğnensin muazzam kabri Orhan'ın!⁹⁵

93 Mehmet Âkif Ersoy, *Asım*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul Ocak 2010 s. 42-43.

94 Mehmet Âkif Ersoy, *Gölgeler*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul Şubat 2011, s. 47.

95 *Age.*, s. 50.

İslâm gazilerinin hatıralarına telmihte bulunan Mehmet Âkif, Haçlı muhasımlara en sert cevabı vermektedir. Şair, 7 Mayıs 1921'de *Sebilürreşad*'da neşrettiği şiirine şu dipnotu düşmüştür: "Bu manzume yazılırken Yunan istilâsı altındaki topraklarımıza, hususiyile Bursa'ya dâir elim haberler geliyordu; tetkikine de imkân yoktu."⁹⁶ Dipnottan da anlaşılacağı üzere müphem bir atmosferin mahsulü olarak "Bülbül" şiiri atalar temiiyle son bir mukavemete çağrıda bulunmaktadır.

Millî Mücadele'nin şüphesiz en etkili şiiri "İstiklâl Marşı"dır. "İstiklâl Marşı"nın tam bir savaş edebiyatı mahsulü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Henüz 1920 senesi sonlarında Maarif Vekâleti'nin tertiplelediği millî marş müsabakası için gönderilmiş 724 şiir arasından finale kalan 6 tanesini münasip bulmayan Maarif Nazırı Hamdullah Suphi Bey, Mehmet Âkif gibi millî mefkûreyi en iyi terennüm edecek bir şairin sırf para mükâfatından ötürü müsabakadan imtina etmesine hayıflanarak şaire telgraf çeker. 2 Şubat 1921 tarihli telgrafta millî bir marşın kamuoyunu seferber edici yönüne temas eden Hamdullah Suphi Bey "memleketi bu müessir telkin ve tehyiç vasıtasından mahrum bırakmamanızı rica ve bu vesile ile en derin hürmet ve muhabbetimi arz ve tekrar eylerim efendim."⁹⁷ demektedir. Nihayet Âkif'in kaleminden çıkan on kıtalık marş 17 Şubat 1921'de hem *Sebilürreşad* hem de *Hâkimiyet-i Milliye*'de baş sayfadan özel çerçeve içerisinde yayınlanır. Sonrasında Maarif Nazırı Hamdullah Suphi Bey tarafından millî marş müsabakası finalisti diğer altı şiirle mukayese suretiyle mebuslara takdim edilen şiir, 12 Mart 1921'de resmen millî marş seçilir.⁹⁸ İstiklâl şiiri müsabakasının finalistlerinden biri olan Mehmet Muhsin, savaş edebiyatı vadisindeki şiirlere ihtiyaç duyulduğunda Mehmet Âkif'in ne denli mühim bir vazifeyi üstlendiğine temas eden bir yazı kaleme almıştır:

Anadolu'yu kavuran zulüm ateşlerine karşı tam on senedir ki anûd ve mühmel bir ebkemiyyet ile sustular ve hâlâ susuyorlar. Bazı âsâr ve dimağlar müstesna olarak hiçbirisi ne şu kıyam-ı milliyî teşci' edecek müheyyic bir kaside-i kin ne de ilahî bir aşk-ı millînin vecd-i ilhamıyla alevler saçacak bir şiir-i intikam, ne de ruhları tutuşturacak müessir bir neşide-i gazab vücuda getiremediler.⁹⁹

Aynı yazının devamındaki tespite göre Mehmet Âkif Bey ve "birkaç şikeste-i ruh şairler ise vatan kâbesinin eşîğine kapanmış ilhamıyla daima bir bedîa-i şiir ve elemle inleyip durmaktadırlar." Dolayısıyla Mehmet Âkif gibi tekellüfsüz söyleyiş ve estetik cihetlerinden son derece mahir şairler çıkarak Millî Mücadele'nin edebiyattaki akislerinin niteliğini de oldukça artırmaktadırlar.¹⁰⁰ Bu meyanda Âkif'in mücessem marşındaki gür ses, külfetsiz söyleyiş, davudî haykırış ve hakikatli duruş Türk savaş edebiyatının zirve mısralarını teşkil etmektedir.

96 Age., s. 51.

97 Söz konusu telgrafın metni için bk. *Millî Mücadele'de Mehmet Akif Ersoy ve İstiklâl Marşı*, haz. Nihan Altınbaş, TBMM Basımevi, Ankara Mart 2015, s. 10.

98 Yaşar Semiz, "Millî Mücadele ve Mehmet Akif", s. 452-456.

99 *Öğüd*, No 557, (16 Kânunusani 1921)'den aktaran Caner Arabacı, "Millî Mücadelede Âkif", s. 79-80.

100 Millî marşın tespiti için başvuran ve finale kalmaları hasebiyle bugün hatırlanan Hüseyin Suad, A. S. (İsim tespit edilemedi. H. U.), Kemaleddin Kâmi, İskender Hâkî, Muhiddin Baha ve Mehmed Muhsin'e ait şiirler de savaş edebiyatı vadisinde kaleme alınmışlardır. Ne var ki bu isimlerin manzumeleri, tüm iyi niyetleri ve vatanperverane ifadelerine

“Kahraman Ordumuza” ithafı “İstiklâl Marşı”nın kabul edildiği ay içerisindeki vakalar ekseriyetle Yunan kuvvetleri lehine cereyan eder. Böyle bir muhitte *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 28 Mart 1921 tarihli nüshasında Mehmet Âkif'in “Berlin Hatıraları” şiirinden pasajlar derç edilmektedir. Çanakkale Muharebeleri'nin devam ettiği ve henüz deniz zaferinin elde edilmediği sırada, pek çokları için bedbin bir atmosferde kaleme alınmış bir şiirin neşri ile açıkça Millî Mücadele'nin de bir Çanakkale zaferine dönüşeceğine beslenen itimat açığa vurulmaktadır; muhariplerdense sebatı kesmemeleri ve mücadeleyi sonuna kadar sürdürmeleri, tekrardan talep edilmektedir.¹⁰¹

Mehmet Âkif'in Millî Mücadele esnasında bir marş güftesi daha kaleme aldığı bilinmektedir. 1921 veya 1922 senesinde yazılan ve *Safahat*'ta yer verilmeyen “Ordunun Duası”nda dinî motifler ile İslâm'la muhtelit Türklük vurgusu öne çıkmaktadır:

Yılmam ölümden, yaradan, askerim;
Orduma “gâzi” dedi Peygamberim.
Bir dileğim var, ölürüm isterim:
Yurduma tek düşman ayak basmasın
Türk eriyiz, silsilemiz kahraman...
Müslümanız, Hakk'a tapan Müslüman.
Putları Allah tanıyanlar, aman,
Mescidimin boynuna çan asmasın.
Millet için etti mi ordum sefer,
Kükremiş arslan kesilir her nefer,
Döktüğü kandan göğe vursun zafer,
Toprağa bir damlası boş akmasın.¹⁰²

Millî Mücadele'nin zaferle sona ermesinden sonra tarihî vazifesini ifa etmiş bulunan Birinci Meclis'in kendisini feshetme kararı üzerine 21 Mart 1923'te Burdur Mebusluğu görevi biten Millî Mücadele vaizi ve şairi Mehmet Âkif Bey de aile efradıyla İstanbul'a dönecek ve millî vazifesini muvaffakiyetle yerine getirmiş olacaktır.

karşın, kifayetsiz kalmaktadır. En aslı millî ihlaslar bakımından Mehmet Âkif'in ihatalı ifadesinin seviyesine diğer isimler çıkamamaktadır. Keza finalist şairler arasında şiiriyet bakımından güçlü örneklerle tesadüf edilmemektedir. Yine Mehmet Âkif gibi diğer şöhretli isimlerin müsabakaya katılma noktasında tereddüt etmelerinde ısmarlama şiir argümanı etrafında cereyan edecek olası tartışmalardan masun kalmaya çalışmaları da rol oynamış olabilir. Bu konuda bk. Saadetin Yıldız, “Harp Edebiyatı Ürünü Olarak İstiklâl Marşı ve Altı Şiir”, *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu 1-3 Kasım 2013*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 575-584.

101 D. Mehmet Doğan, “Çanakkale Edebiyatı ve Mehmed Âkif”, *TYB Akademi 100. Yılında Çanakkale Zaferi/Edebiyatı*, 14, (Mayıs 2015), s. 12.

102 Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, s. 567.

Sonuç

Bilfiil on seneyi aşkın bir mücadele devresinde faaliyette bulunan Mehmet Âkif'in şahsiyeti savaş gibi yıkıcı bir atmosferde çok daha mükemmel şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira "İstiklâl Marşı" şairinin milli kamuoyunu uyandırarak zulüm ve tehlike karşısında aynı istikamette çaba sarf etmeye davet eden savaş edebiyatı ve propagandası istikametindeki faaliyetlerinin derin bir iz bıraktığı bugün daha iyi anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki Mehmet Âkif sıradan bir savaş şairi değildir. Onun savaş edebiyatı mahsullerinde muazzam bir entelektüel hassasiyet vardır. Savaşa yönelik bakış açısı ise tamamen hususîdir. Bu durumu *Safahat*'a almadığı savaş edebiyatı mahsullerinden çıkarmak mümkündür. Yine de Âkif'in başlı başına bir "İstiklâl Marşı" dahi Türk savaş edebiyatının şahikasıdır. Bütün bir hengâmeyle geçen on yılı aşkın zaman zarfında yalnızca "İstiklâl Marşı"nı vücuda getirmiş olsaydı bile Mehmet Âkif'in Türk savaş edebiyatı sahasındaki mevki muazzam olabilirdi. O ise şairliğinin yanı sıra vaizlik, muharrirlik ve mebusluk vazifeleriyle de fedakârlıkta bulunarak millî halâsa uzanan yolun kilometre taşlarından biri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akça, Nesime Ceyhan, “Balkan Savaşı ve Mehmet Akif”, *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi 17-22 Kasım 2011*, I, haz. Orhan Neçare, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 273-286.
- Alagöz, Sabri İbrahim, “Mehmet Akif Ersoy’un ‘Safahat’ında Balkan Savaşları ve Bulgaristan Müslümanlarının Dinsel ve Kimlik Direnişi”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, haz. Mehmet Ersan – Nuri Karakaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 331-335.
- Arabacı, Caner, “Millî Mücadelede Akif”, *Hakikat Adamı Mehmet Âkif’e Armağan*, ed. Mehmet Bayyigit, Konya Nisan 2011, s. 50-91.
- Ayvazoğlu, Beşir, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı*, Kapı Yayınları, İstanbul Mart 2015.
- Babacan, Hasan, “Mehmet Akif’in Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerindeki Dini ve Siyasi Propaganda Faaliyetleri”, *Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Sanatı-Kişiliği-Millî Mücadeledeki Yeri 11-13 Mart 2011*, haz. Mehmet Narlı vd., Balıkesir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Balıkesir 2011, s. 299-316.
- Doğan, D. Mehmet, “Çanakkale Edebiyatı ve Mehmed Âkif”, *TYB Akademi 100. Yılında Çanakkale Zaferi/Edebiyatı*, 14, (Mayıs 2015), s. 11-18.
- _____, “Çanakkale Şehidlerine Şiirin Yazılışı”, *TYB Akademi 100. Yılında Çanakkale Zaferi/Edebiyatı*, 14, (Mayıs 2015), s. 19-28.
- Duman, Harun, “Savaş Edebiyatı Cephe Gerisinin Mücadelesidir”, *Türk Edebiyatı*, 468, (Ekim 2012), s. 4-8.
- Efe, Adem, “Sebilürreşâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, (2009), s. 251-253.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Âsım*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs. Dergâh Yayınları, İstanbul Ocak 2010.
- _____, *Hâtıralar*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul Aralık 2010.
- _____, *Gölgeler*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs., Dergâh Yayınları, Şubat 2011.
- _____, *Hakkın Sesleri*, haz. Fazıl Gökçek, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul Haziran 2011.
- _____, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 8. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 2011.
- Ersoy, Emin Âkif, *Babam Mehmet Âkif*, der. Yusuf Turan Günaydın, 4. bs., Kurtuba Kitap, İstanbul 2017.
- Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, haz. Fahrettin Gün, 2. bs., Beyan Yayınları, İstanbul Şubat 2011.
- Güzel, Abdurrahman, “İstiklâl Savaşı’nda Mehmed Akif”, *Türk Kültürü*, 284, (Aralık 1986), s. 13-20.
- Jowett, Garth S. – Victoria O’Donnel, *Propaganda and Persuasion*, Fifth Edition, Sage Publications, Washington 2012.
- _____, *Propaganda ve İkna*, çev. Rana Kahraman Duru vd., Artes Yayınları, İstanbul Temmuz 2017.
- Kon, Kadir, *Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.
- _____, “Yeni Bilgiler Işığında Mehmed Akif’in (Birinci Dünya Savaşı’nda) Almanya Seyahati”, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayını, İstanbul Ekim 2011, s. 129-146.
- Koroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kul, Erdoğan, “Mehmet Âkif’in Millî Mücadele Çizgisindeki Eylemleri ve Millî Mücadele Duyarlılığının Şiirlerine Yansıması”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, IX/1, (2016), s. 69-97.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmed Akif Hayatı-Seciyesi-Sanatı*, 7. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Mehmed Âkif, *Düzyazılar*, haz. A. Vahap Akbaş, 2. bs., Beyan Yayınları, İstanbul Şubat 2011.

- Milli Mücadele’de Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı*, haz. Nihan Altınbaş, TBMM Basımevi, Ankara Mart 2015.
- Okay, M. Orhan – M. Ertuğrul Düzdağ, “Mehmed Akif Ersoy”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, (2003), s. 432-439.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, I, haz. Kemal Gurulcan vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013.
- Polat, Esmâ, *Eşref Edip Fergan’ın Hayatı Eserleri ve Edebî Kişiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Sarısaman, Sadık, “I. Dünya Savaşı’nda Türk Cephelelerinde Psikolojik Harp”, *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 453-468.
- Sebilürreşâd Mecmuası*, IX, ed. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul Nisan 2017.
- Semiz, Yaşar, “I. Dünya Savaşı’nda Mehmet Âkif”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, (1999), s. 237-267.
- , “Millî Mücadele ve Mehmet Akif”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, (2000), s. 397-471.
- Semiz, Yaşar – Osman Akandere, “Millî Mücadele’de Mehmet Akif (Ersoy) Beyin Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/54, (2002), s. 903-952.
- Sondhaus, Lawrence, “Deniz Gücü ve Deniz Savaşları”, *Dretnot, Tank ve Uçak Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 185-206.
- Taylor, Philip M., *Munitions of the Mind*, Third Edition, Manchester University Press, Manchester 2003.
- Uçman, Abdullah, “Mehmet Âkif’in Millî Mücadele Yıllarındaki Mev’izeleri”, *Millî Kültür (Mehmet Âkif Ersoy Özel Sayısı)*, 55, (Aralık 1986), s. 51-56.
- Uğurcan, Sema, “Mehmet Âkif’in Şiirlerinde Savaş”, *Edebiyatımız I Edebiyat-Tarih İlişkisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul Kasım 2012, s. 113-128.
- Von Ludendorff, Erich, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çıfci – Erhan Çıfci, Dergâh Yayınları, İstanbul Ocak 2017.
- Yıldız, Saadetin, “Harp Edebiyatı Ürünü Olarak İstiklâl Marşı ve Altı Şiir”, *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu 1-3 Kasım 2013*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 575-584.

Elektronik Kaynaklar

- Encyclopedia Britannica, “Battle of Jena”, <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Jena> [Erişim tarihi: 25.04.2018].
- Encyclopedia Britannica, “Lusitania”, <https://www.britannica.com/topic/Lusitania-British-ship> [Erişim tarihi: 25.04.2018].

OSMANLI İSTANBUL'UNDA BİR RUS MİSYONER HASTANESİ: PANGALTI NİKOLAYEV HASTANESİ

A RUSSIAN MISSIONARY HOSPITAL IN ISTANBUL: PANGALTI NIKOLAEV HOSPITAL

Fatih ÜNAL*

Öz

1875'te Nişantaşı Pangaltı'da inşa edilen ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sağlık hizmeti veren Rus Nikolayev Hastanesi, sıkı bir Panslavist olan dönemin Rus elçisi İgnatiyev'in büyük gayretleri, Afon (Aynoroz) Rus Manastırları başta olmak üzere, gönüllü kişi ve kuruluşların maddi destekleriyle kurulmuş olup, İstanbul'un Slav-Ortodoks dünyasında derin izler bıraktı. İstanbul'da yaşayan, yardıma muhtaç Rus ve Ortodoksların ücretsiz tedavi gördüğü hastane; sağlık, din ve eğitim sahasında Rusya'nın, Osmanlı başkentinde Slav kardeşliğine hizmet eden en kapsamlı bir ileri karakolu olarak faaliyet gösterdi. Dönemin imkânlarına göre modern yöntemler kullanılan hastanede İstanbul'da yaşayan Slav-Ortodoks ileri gelenler, Rus elçiliği mensupları ve Rusya'nın davasına inanmış, disiplinli, özverili, inançlı insanlar hizmet verdi. Bu çalışmada hastane ile ilgili verdiğimiz detaylı bilgiler, Moskova Üniversitesi hekimlerinden olup 1890 yılında başhekim olarak İstanbul'a gelen ve uzun yıllar bu hastanede görev yapan, aynı zamanda hastaneye kurumsal bir kimlik kazandıran V. P. Şepotyev'in, hastanenin kuruluşundan itibaren ilk 25 yılını özetlediği *Dvadstipyatiletıye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole* (S. Peterburg 1900) isimli kitapçığından elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rus Nikolayev Hastanesi, Nikolay Çudotvoret's Kilisesi, İgnatiyev, Şepotyev, Afon

Abstract

The Russian Nikolaev Hospital, built in 1875 in Nişantaşı Pangaltı providing health services until the first years of the Republic and left deep traces in the Slavic-Orthodox world of Istanbul. The hospital was constructed with the great efforts of the Russian ambassador Ignatiev who was a strict Pan-slavist, the voluntary persons, and institutions, especially the Aynoroz Russian Monasteries. Nikolaev hospital did not only offered free health assistance to Russian and Orthodox in needs living in Istanbul, it also became the most comprehensive outpost for health, religion, and education serving Russia's Slavic brotherhood in the Ottoman capital. In the Russian Hospital, which used to modern health service methods according to possibility of the period, served the Slavic-Orthodox leaders, members of the Russian embassy, and the disciplined, self-sacrificing, faithful people who believed in the policy of Russia and living in Istanbul. The detailed information given about the hospital in our study is obtained from the book of V. P. Şepotyev, a doctor of Moscow University who came to Istanbul as the chief physician in 1890 and served in this hospital for many years. Şepotyev, who gave the hospital institutional identity, summarized the first 25 years

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu / Türkiye, fatih2unalan@yahoo.com

of the hospital in his work titled *Dvadsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole* (S. Peterburg 1900).

Keywords: Russian Nikolaev Hospital, Nikolay Chudotvorets Church, Ignatiev, Şepotyev, Afon

Giriş

Kırım savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla durdurulan Rusya, Osmanlı toprakları üzerindeki hedeflerinden asla vazgeçmedi. Yayılımcı siyasetine set çeken antlaşmanın kendi lehine tadili için her fırsatı değerlendirdi. Bu arada zaferin sadece cephelerde kazanılamayacağını öğrenerek, bu tarihten itibaren aynen Batılı emperyalist ve sömürgeci devletlerin metotlarına yönelip, İstanbul'da güçlü bir diplomasi yanı sıra kiliseleriyle, ticari faaliyetleriyle, okulları, araştırma merkezleri ve sağlık kuruluşlarıyla etkin bir Rus lobisinin oluşumuna hız verdi. Böylece izleyeceği Osmanlı politikasında bu topraklarda yaşayan Ortodoksların ve Slav menşeli unsurların gönlünü fethetmeyi hedefledi. Propagandaya önem vererek Balkan Slavlarının tek hâmisi ve temsilcisi olma yönünde gayretli adımlar attı. Sırp, Bulgar ve Karadağlılardan oluşan Balkan birliğini kurup, üyelerinin Osmanlı devletine karşı isyanlara girişmesinin hazırlıklarını yaptı. Panslavist düşüncenin sıkı takipçilerini işbaşına getirdi. Bunların başında 1864'te orta elçi, 1867'den itibaren ise büyükelçi olarak İstanbul'da görev yapan, kendisine "Balkanların Çarı", "Moskof Paşa" gibi unvanlar yakıştırılan Nikolay Pavloviç İgnatiyev¹ bulunuyordu. Panslavizmin sahadaki aktif uygulayıcısı olan İgnatiyev, kısa sürede İstanbul'da tüm Ortodoksların hâmisi oldu. Ona göre Rusya, Doğu Hristiyanları için, Balkan Slavları için her şeyi göze almalıydı. Osmanlı bürokratları ile yakın ilişkiler kurmaya son derece önem veren İgnatiyev, Sultan Abdülaziz'e de yakın durarak Slav birliği düşüncesi önündeki engelleri ince bir diplomasi ile aşmaya çalıştı. Balkan Slavları uğruna Osmanlı topraklarındaki tüm krizleri derinleştirdi. Her platformda Doğu Hristiyanlarına zulüm yapıldığı, Balkan Hristiyanlarının baskı ile yönetildiği propagandasını işledi.

Rusya'ya yakın duran, bu yüzden de muhalifleri tarafından "Nedimof"² yakıştırması yapılan Mahmut Nedim Paşa'nın 1871'de sadarete getirilmesiyle Rus büyükelçinin Osmanlı makamları nezdinde nüfuzu daha da arttı. Osmanlı kamuoyunda "sakalını Rusya elçisi İgnatiyev'in eline verdi. Bâb-ı Ali'nin nüfuzu Rusya Sefâreti'ne geçti"³ şeklinde ifade bulan Mahmut Nedim Paşa ile İgnatiyev arasındaki yakın işbirliği devleti büyük felaketin eşiğine sürükledi. İgnatiyev'in ektiği tohumlar 93 Harbi'ne giden yolda Hersek'te başlayıp bütün Balkanlara yayılan isyan ateşiyle kendini gösterdi. Gerek İgnatiyev'in gerekse aynı düşüncelere ve ideallere sahip olarak İgnatiyev'in

1 İgnatiyev'in siyasi faaliyetleri ile ilgili bk. Hasan Demiroğlu – Feyzullah Uyanık, "Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatiyev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876)", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, TTK, Ankara 2014, s. 183-204, 265-277.

2 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 237.

3 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 146.

sıkı bir takipçisi ve şâkirdi olan sonraki Rus büyükelçisi Nelidov'un gayretleriyle bu dönemlerde İstanbul'da Rus elçiliği bünyesinde Hristiyan Ortodoksları, Balkan Slavlarını himâye eden, onlara din, eğitim alanında, sosyal-kültürel ve sağlık alanlarında yardım eden gönüllü kuruluşlar ortaya çıktı. Rus Ortodoks kiliseleri, manastır-hanlar, okullar, araştırma merkezleri, sağlık kurumları açılarak Rusya'nın fiiliyatta da Hristiyan Ortodoksların gerçek koruyucusu olduğu hissettirildi. İlk kuruluşlar elçilik binaları içerisinde açılan kiliselerle din alanında oldu.

İstanbul'da Rus Ortodoks kiliseleri ilk defa 19. asırda ortaya çıkmaya başladı. Bunlardan bazıları Rus elçiliğine ait binalar içerisinde, bazıları ise Afon Rus manastırlarına bağlı olarak Karaköy'de müstakil binalar bünyesinde idi. Asrın sonlarına doğru İstanbul'da toplam yedi Rus Ortodoks kilisesi faaliyet gösteriyordu. Rus elçiliğinin Büyükdere'deki yazlık sarayının ikinci katında *Konstantin-Elena* adını taşıyan ahşap küçük bir kilise 1818'de ibadete açıldı. 1845'te Rus elçiliğinin Pera'da bulunan yeni elçilik binasının üçüncü katında *Nikolay Çudotvoret's Kilisesi* faaliyete geçti. Pangaltı'da Rus hastanesi bünyesinde ayrı bir yapı olarak 1876'da yine aynı adı taşıyan *Nikolay Çudotvoret's Kilisesi* kuruldu. 1894-1898 yılları arasında Mimar V. V. Suslov'un projesine göre 17. asır Moskova stilinde inşa edilen *San-Stefano (Yeşilköy) Kilisesi* Rus zaferinin bir nişânesi olarak faaliyete geçti. O dönemde Rus Afon Manastırları'na bağlı olarak Galata'da faaliyet gösteren, günümüzde "apartman kiliseler" ya da "çatı kiliseler" adıyla bilinen Panteleymonov, İlnsk ve Andreyev manastır hanlarının çatılarında etrafı teras ve galerilerle çevrilmiş soğan başlıklı Rus mimarisi tarzında üç kilise daha bulunuyordu. Galata manastır hanları İstanbul üzerinden Kudüşe giden Rus hacıların konaklaması, ibadet ve iaşelerinin temini için tamamen yardım maksadıyla kurulmuş olup üst katları da kendi dillerinde ibadet etmeleri için kilise olarak tasarlanmıştı. 1880'de kurulmuş olan Panteleymonov manastır hanının en üst katında *Panteleymonov Kilisesi*, hemen onun yanında bulunan İlnsk Manastır hanının en üst katında *İliy Kilisesi*, 1888-1890 tarihlerinde yine Galata'da inşa edilen çok katlı Andreyev manastır hanının üst katında *Andrey Kilisesi* kuruldu.⁴

İstanbul'da faaliyet gösteren kilise ve din merkezli kuruluşlara eğitim-araştırma alanları da dâhil edildi. 1894'te Rus elçiliğine bağlı olarak ünlü Rus Bizantolog Uspenskiy'in müdürlüğünü yaptığı İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü faaliyete geçerek Osmanlı topraklarında arkeolojik araştırmalar, Bizans bilimleri kursları düzenlemeye başladı.⁵ 1896'da Afon Rus manastırlarının desteğiyle İstanbul'da yaşayan yardıma muhtaç Rus çocukları için İstanbul Rus elçiliğine bağlı bir Rus mektebi açıldı. Buradan Rus dili ve Ortodoks kültürüyle yetişecek gençler Osmanlı topraklarında Rus misyonerlik faaliyetlerinin aktif üyeleri olacaktı. Rus elçisi Nelidov'un eşinin büyük gayretleriyle açılan bu okulda çoğunluğu Ortodoks Rumlardan oluşan her yıl yaklaşık 100 öğrenci eğitim görüyordu. Afon Rus Manastırları Kardeşliği'nin girişimiyle 1902'de İstanbul'da

4 M. V. Şkarovskiy, "Russkiye Pravoslavniye Obşini v Turtsii", *Vestnik PSTGU*, Vıpusk II: 1 (30), (2009), s.21-22. Bu manastır-hanlar hakkında bk. A. Koptev, *Vospominaniye o Poezdke v Konstantinopol', Kair i Ierusalim v 1887 Godu*, S. Peterburg 1888, s. 323-325.

5 Rus Arkeoloji Enstitüsü hakkında bk. Fatih Ünal, *Ruslar Bizans'ın Peşinde (İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü 1894-1914)*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2015.

yaşayan Slav çocukları için yatılı bir mektep daha açıldı. Rus elçiliğinin himâyesinde, Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Uspenskiy'in vesayetinde faaliyet gösteren bu okulda 1913-1914 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde 88 öğrenci okuyordu. 1904'te bu defa Yeşilköy'de San-Stefano Kilisesi bünyesinde okullar açıldı.⁶ İnanç alanından, eğitim-bilim alanına kadar hayata geçirilen bu kuruluşların sağlık, din ve eğitim alanında en kapsamlısı Pangaltı Rus Nikolayev Hastanesi idi.

Emperyalist devletlerin sömürge ülkelerdeki en güçlü silahlarından biri gönüllü sağlık hizmetleri sunan yabancı hastanelerdi. Rus hastanesinin kuruluşundan önce İstanbul'da Rum ve Ermeni hastanelerinin dışında birçok yabancı hastane faaliyet göstermekteydi. İlk olarak 18. asırda Fransız sağlık kuruluşları ortaya çıkmış, 19. asırda ise Hollanda, Avusturya-Macaristan, Alman, İtalyan, İngiliz hastaneleri İstanbul'da faaliyete geçmişti.⁷ İstanbul'da bulunan diplomasi çevresinden, ticaret erbabından insanlar ya da geçici sürelerle İstanbul'da ikamet eden az sayıdaki Rusya vatandaşları sağlık hizmetlerini çoğu zaman bu hastanelerde almaktaydı. Rus buharlı gemilerinin faaliyete geçmesiyle birlikte İstanbul'da daimi kalıcı olmasa da Rusya vatandaşlarının sayısında büyük bir artış yaşandı. İstanbul üzerinden Kudüs'e giden Rus hacıları bir müddet İstanbul'da konaklıyor, sağlık sorunları çıktığında ya yeterince tıbbî müdahale alamıyorlar ya da yüksek meblağlar ödeyerek bu hastanelerde tedavi görüyorlardı. Rus gemilerinde çalışan denizciler sık sık sağlık sorunları sebebiyle bu hastanelerin kapısını çalıyordu. Çoğu zaman bu hastanelere Rusça dışında başka dil bilmeyen, sıradan Rus Ortodoksların girebilmesinde birtakım güçlükler de yaşanıyordu. Bu yönüyle Rusya vatandaşları için İstanbul'da bir hastane kurulması, yukarıda bahsettiğimiz Panslavist politikaların Osmanlı topraklarındaki ileri karakollarından biri olmanın dışında bir ihtiyaç halini de almış bulunuyordu.

I. Rus Nikolayev Hastanesi'nin Kuruluşu

İstanbul Rus Nikolayev Hastanesi⁸, şüphesiz dönemin İstanbul Rus elçisi İgnatiyev'in eserlerinden biridir. İgnatiyev daha 1869'da hastane kurma projesini hayata geçirmek istediğinde birtakım engellerle karşılaşmışsa da azimli, sabırlı ve ısrarcı tutumu sonucunda bu engelleri aşmıştır. Bunlardan en önemlisi finansal konularda idi. Birkaç yıl boyunca gerek Rusya'da, gerekse Osmanlı topraklarında gönüllü yardım kampanyaları düzenlenerek elde edilen gelirle önce İstanbul'da Rus elçiliği kanalıyla Beyoğlu Firuz Ağa mahallesinde bir arazi satın alındı. Ancak arazinin hemen yakınında bir cami ve tekke bulunuyor olması ve Müslüman dindar çevrenin, Avrupalı tarzda, içerisinde kilisesi, şapeli, okulu, konaklama mekânları bulunan yabancı bir

6 M. V. Şkarovskiy, "Blagotvoritel'nost' Svyato-Panteleymonova Manastırya", *Russkiy Afon XIX-XX Vekov*, V, Svyataya Gora Afon 2015, s. 717-720.

7 Osmanlı İstanbul'unda yabancı hastaneler hakkında detaylı bilgi için bk. Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010, s. 214-237. İtalyan Hastanesi için ayrıca bk. a. mlf., "Dersaadette İtalyan Hastanesi", *İstanbul'daki İtalyan İzi*, Ed. Burçak Evren, İstanbul 2008, s. 234-243.

8 *Saint Nicolas Rus Hastanesi, İstanbul Rus Nikolayev Hastanesi, Rus Nikol'sk Hastanesi, Gospital Sv. Nikolaya* adıyla da bilinen hastanenin Rusça yaygın karşılığı Русская Николаевская больница в Константинополе (İstanbul Rus Nikolayev Hastanesi) idi.

hastane kompleksinin komşuluğuna pek sıcak bakmayacağı ve bu durumun ileride aşılması güç sorunlar teşkil edeceği düşüncesiyle söz konusu arazinin satılmasına ya da takas edilmesine karar verildi. Zaten mahalle halkı da burada yabancılara ait bir hastane istemediğini ortaya koymuş, hükümet “halkın menfaatine uygun olmadığı” gerekçesiyle karşı çıkmıştı.⁹

İgnatıyev bunun için hükümet makamlarına müracaat etti. Yapılan görüşmeler neticesinde dönemin Hariciye Nazırı Reşit Paşa Osmanlı hükümetinin söz konusu araziye değerinin yaklaşık iki katı olan 5.000 Türk lirası karşılığında hazineye devraldığını ilan etti.¹⁰ İgnatıyev'in Osmanlı devlet adamlarıyla kurduğu yakın ilişkiler neticesinde Ruslar bu alışverişten büyük bir kazançla çıkmış oldu.¹¹ Bu parayla (5.000 Türk Lirası) hiç vakit kaybetmeden öncesine göre daha geniş ve müstahkem, ayrıca Müslüman çevrenin gözlerinden irak bir noktada, Ermeni tüccar Bogos'un eşine ait Pangaltı'daki arazi satın alındı.¹² Ayrıca içerisinde üç katlı ahşap bir bina bulunuyordu. Hastane binası ve müştemilatının inşası için yeni finans kaynakları bulmak üzere İgnatıyev 1873 yılı sonlarında Petersburg'a hareket etti. Çar tarafından 130 bin Frank tahsisat çıkarıldığı gibi, İstanbul üzerinden Afon'a ve Kudüs'e giden Rusya vatandaşı hacılardan ve Boğaz'dan geçen Rus gemilerinden hastane yararına haraç alınması konusunda izin alındı. Ayrıca İstanbul'dan geçen ya da İstanbul limanlarında bulunan Rus savaş gemilerinde görevli mürettebatın yapılması planlanan hastanede sağlık hizmetlerinin ücretsiz karşılanması karşılığında her yıl belirli bir tahsisat yapılması teklifiyle Rusya Denizcilik Bakanlığı'na müracaat edildiye de, Amiral Lesovskiy, bakanlığın bütçesinin sınırlı olduğu gerekçesiyle bu teklifi geri çevirdi. Bunun yanı sıra Moskovada şehir idaresi bünyesinde ayrı bir bağış kampanyası organize edildi.¹³

Hastanenin kuruluş faaliyetlerini yürütmek üzere İstanbul'da elçilik mensupları ve eşlerinden oluşan özel bir komite oluşturuldu. E. B. İgnatıyeva başkanlığında oluşturulan bu komitede elçilik müşavirinin eşi O. D. Nelidova, konsolosun eşi S. P. Hitrova, elçilik hekimi V. K. Karakonovskiy ve elçilik sekreteri K. A. Gubastov bulunuyordu. Hastanenin ilk tüzüğünü hazırlayan bu komiteye hastanenin yönetimi de verildi. İstanbul tüccarlarından Ermeni asıllı Rusya vatandaşı Baltazar Şaburov gerek hastane masraflarının karşılanmasında gerekse bu işlerin Osmanlı hükümeti nezdinde takibinde Rus elçiliği ile birlikte büyük bir rol oynadı.¹⁴

9 V. P. Şepotyev, *Dvadsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinople*, S. Peterburg 1900, s. 6-8; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 232.

10 V. P. Şepotyev, *age.*, s. 6-8

11 Mahmut Nedim Paşa (Nedimof) ile İgnatıyev'in, devleti mali açıdan büyük bir sıkıntıya götüren 1875 yılı bütçe açıklarının ne şekilde kapatılacağına dair karar açıklanmadan ellerindeki tahvilleri satarak büyük bir servet kazandıkları rivayetleri (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40, s. 146-147; Hasan Demiroğlu – Feyzullah Uyanık, “Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatıyev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876)”, s. 202-203) düşünüldüğünde, hastane arazisinin devlet adına değerinden oldukça yüksek bir meblağa satın alınması karşılıklı kirli çıkar ilişkilerini ortaya koymaktadır.

12 Mart 1924 yılında bu arsanın hukuki durumuna dair Beyoğlu Umur-ı Tasarrufiye Müdürlüğü'ne yaptırılan tahkikat neticesinde Teşvikiye Mahallesi, Mekteb-i Harbiye Sokağında olan bu arsanın Osmanlı tebaasından Ermeni tüccar Hacı Bogos'un zevcesi Eftin'in uhdesinde olduğu ve Rus Büyükelçiliği'ne onun tarafından devredildiği anlaşılmıştır; *BOA, HR. İM*, 96/45, Lef 4, 24 Mart 1340/23 Mart 1924.

13 V. P. Şepotyev, *Dvadsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinople*, s. 8-9.

14 *Age.*, s. 9-10.

Hastanenin ve hastane kilisesinin temel atma törenleri 4 Nisan 1874'te yapıldı. Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra, arsa içerisindeki üç katlı ahşap binada geçici olarak hastane hizmetleri verilmeye başlandı. Büyük prenses Aleksandra Petrovna hastaneyi himâyesine alarak Rusya'dan hastane kıyafetleri, gömlekler, battaniyeler, mutfak malzemeleri gönderdi. Yine onun talimatı üzerine hastanede görev yapmak üzere Petersburg'da bulunan Pokrovsk Cemiyeti'nden gönüllü rahibe-hemşireler İstanbul'a gönderildi.¹⁵ Pokrovsk Cemiyeti Rus Kızılhaç'ından bağımsız olarak dünya Ortodokslarına sağlık hizmeti götüren dini karakterli bir kuruluş idi. Burada Ortodoks din, kültür ve ahlâkıyla disiplinli bir biçimde yetişen hemşireler savaş esnasında cephelerde dahi vazifelendirilmekteydi. İstanbul Rus Nikolayev Hastanesi'nde hizmet etmek üzere İstanbul'a gönderilen ilk rahibe-hemşireler kısa bir süre önce Osmanlıya karşı Balkanlarda savaşıyan isyancı Sırp ve Karadağlıların yardımına gönderilen 19 hemşire arasından seçilmişlerdi. Bu hemşireler İstanbul'a 1 ya da 3 yıllığına gönderilmekteydi.¹⁶ 1880-1881'de görevde olan rahibe-hemşirelerin isimlerinin; Başrahibe Sör İrene, yardımcı rahibeler Paraskevi, Melania, Henia ve Vera olduğu biliniyor.¹⁷

Hastane¹⁸ kompleksinin inşası ve sağlık faaliyetlerinin yürütülmesi için kuruluş aşamasında bağış kampanyaları hızlandırıldı. Afon Rus-Ortodoks manastırları bu dönemde gerek Rusya'da gerekse daha başka ülkelerde, yeni kiliselerin yapımında ya da tamirinde, Ortodoks dini mekteplerin açılmasında gönüllü yardım kuruluşlarının başında geliyordu. Bu manastırlar İstanbul Rus hastanesinin ve kilisesinin yapımında yine önemli ekonomik katkılar sundular. Hastanenin kuruluşunda ve ilerleyen yıllarda en fazla bağış yapan kişi ve kurumlar şunlardı:

Tablo 1. *Hastaneye En Fazla Bağış Yapanlar ve Miktarları*

Yılı	Kimliği	Miktarı/Birimi
1869	İstanbul'da yaşayan Rusya vatandaşı Antoniadis	18.759 Frank
1874	Rus tüccar Suşkin	1.000 Ruble ¹⁸
1878	Rus tüccar Plotnikov	4.000 Ruble
1881	Afon Rus Andreyevsk Manastırı	500 Türk Lirası
1881	Emekli Yarbay Kotelnitskiy	5.000 Ruble
1882	Afon Rus Panteleymon Manastırı	100 Türk Lirası
1882	Afon İliy Manastırı	500 Ruble
1883	Afon Rus Panteleymon Manastırı	150 Türk Lirası
1883	Rusya vatandaşı Odessalı Hadji Magomet Hüsseyin Kerim Oğlu (Hacı Muhammet Hüseyin Kerimoğlu)	200 Türk Lirası
1885	Afon İliy Manastırı	500 Ruble
1888	Tüccar A. S. Kostelnikova	1.119 Ruble

15 Age., s. 10.

16 "Pokrovskaya Obşına Sestyor Miloserdıya", www.omophor.ru [Erişim tarihi: 05.02.2018].

17 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 232; a. mlf., "Rus Hastanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 6, İstanbul 1994, s. 370.

18 1 Türk Lirası yaklaşık 8 Ruble 50 Kapık, 1 Kuruş ise 8 Kapık değerinde idi.

1890	Rusya vatandaşı Yusufaki Dimitriadi	1.356 Türk Lirası
1897	Rusya vatandaşı Zaharov	564 Türk Lirası
1897	Afon Andreyevsk Manastırı Rahibi İnnokenti (Sibiryakov)	500 Ruble

Kaynak: V. P. Şepotyeve, *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole*, s. 11.

Hastanenin yeni binasının açılış töreni, Rus elçiliği ve konsolosluğu mensupları yanı sıra Yunan, Sırp, Romen ve Karadağ diplomatik temsilcileri ile bazı hekimlerin katılımıyla 6 Aralık 1875'te gerçekleştirildi. Ardından daimi gelir kaynakları temini için girişimlerde bulunuldu. Temmuz 1876'da yayınlanan bir kanunla Boğazdan geçen Rus ticaret gemilerinden ve Osmanlı topraklarına giren Rusya vatandaşlarından belirli bir miktar haraç alınması kararlaştırıldı. Yine aynı yıl Ocak ayından itibaren Osmanlı imparatorluğu hudutları dâhilinde vazifeli konsoloslar aracılığıyla alınan bu kararlar hayata geçirildi.¹⁹

Hastanenin kuruluşundan itibaren 1890 yılına kadar tıp/sağlık kısmının yöneticiliğini Rus elçiliği hekimi V. K. Karakonovsk yaptı. Yardımcılığını sırasıyla Lyubert, Tomaşev ve uzun bir süre İgnatoviç yürüttü. İstanbul Rus elçisi Nelidov döneminde hastane idaresinde bazı düzenlemeler yapıldı. Başhekimlik ihdas edildi. Moskova Üniversitesi Terapi Hastanesi Kliniği'nden V. P. Şepotyeve bu göreve getirilerek uzun süre hastanenin başhekimliğini yaptı.²⁰

2. Hastanenin Mevkii

İstanbul Rus hastanesi o dönemde şehrin merkezden uzak, تنها ve az meskûn mahallerinden biri olan Pangaltı'da idi. Burada seyrek evler ve işlenen tarlalar arasında geniş ve boş araziler bulunuyordu. Rus hastanesinin bulunduğu mevki şehrin daha meskûn kısımlarında yer alan diğer yabancı hastanelerle mukayese edildiğinde en iyisi sayılıyordu. Hastane ana binasının pencerelerinden denize kadar uzanan geniş bir yeşil vadi, onun ötesinde Boğaz, Asya sahilleri, Marmara denizi, Kız kulesi ve daha ileride ufukta Prens adaları görünüyordu. Vadinin eğimi boyunca bağlar, bahçeler, sık yeşilliklerin derinliklerinde ise kestane ağaçları serpiliyordu. Pera istikametinde biri muharebe eğitimi, diğeri biniş eğitimi için olmak üzere oldukça geniş iki askerî eğitim alanından oluşan Harbiye bulunuyordu. Daha ileride ise ağaçlarla kaplı, mezar taşları sağa sola savrulmuş ve uzun süredir ölü gömülmesine izin verilmeyen eski bir Ermeni mezarlığı uzanıyordu. Hastanenin kuzeydoğu tarafı kısa bir süre önce yapılaşmaya gidilmiş olan Nişantaşı'yla sınırlıydı. Bu dönemde Nişantaşı bazı yabancı tüccarların, gayrimüslim seçkin tabakanın ve üst düzey Osmanlı devlet adamlarının yaşadığı bir muhit idi. Devlet adamları burada bir kısmı kendilerine, bir kısmı da devlete ait bahçeli müstakil konaklarda yaşıyordu. Nişantaşı'nın ötesinde ise tarlalar ve bahçeler olabildiğince uzanıyordu.²¹

19 V. P. Şepotyeve, *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole*, s. 11.

20 *Age.*, s. 12.

21 *Age.*, s. 14-15. Hastane, Nişantaşı'nda Mektep Sokağı (sonraki Dershane Sokağı) ile Teşvikiye Caddesi (sonraki Vali Konağı Caddesi)'nin kesiştiği noktada idi.

1887'de hac ziyareti için Kudüs istikametine yola çıkan ve bir müddet İstanbul'da konaklayan Koptev, Rus hastanesini ve kilisesini ziyaret eder ve gözlemlerini şöyle anlatır:

Atlı demir yolu boyunca Pera'nın sonunda en muhkem noktada kurulmuş olan Rus Hastanesi'ne gittik. Hastane eski elçi Graf İgnatıyev tarafından yaptırılmış olup yazlık ve kışlık iki ayrı binadan oluşuyor. Avlunun ortasında küçük bir bahçesi bulunuyor. Kilise de dâhil bütün binalar duvarla çevrili. Hasta odaları yüksek, havadar ve hastaların rahat ve huzuru için gerekli diğer tüm donanımlara sahip. Her katta özel banyo ve son derece temiz bir mutfak bulunuyor.²²

Koptev'den birkaç yıl sonra İstanbul'a gelen Rus gazeteci yazar Lender, hastane ve kilise hakkında şu değerlendirmeleri yapar:

İstanbul Rus hastanesi yetkililerinden biri bana 'burada gördüğünüz Rus Sokağı'mız büyük zorluklarla kuruldu. Hükümet bize özel imkânlar sunmuyor. Buraya gelen Rus vatandaşlarının pasaportlarından elde edilen konsolosluk bağışlarıyla ve Rus gemileriyle boğazdan geçenlerin ödediği haraçla ayakta duruyoruz' dedi. İstanbul'un Rus Sokağı çok zengin değil. Ancak kendine ait bir arazisi var. Bu arazi Türk hükümetinden 5.000 Türk Lirasına satın alınmış. Küçük kilisesi harika resimlerle tezyin edilmiş. Kilisenin yanında kilise görevlileri için iki katlı bir ev, az ötesinde bahçede bir papaz evi inşa edilmiş. Ben kilise bahçesine çıktım. Taş duvarın yukarısında yüksekte köşeli kameryeden komşu sokaklara ve bahçelere geniş bir manzara açıldı. Biraz ileride aşağıda ise zarif Pera'nın Avrupai insan sürüsünün ve Galata'nın kirli ticaretinin dumanı yükseliyordu.²³

3. Hastane Kompleksi

Hastanenin arazisi, yapıları, binaların mimari özellikleri, iç ve dış donanımları hakkında başhekim Şepotıyev detaylı bilgiler verir. Bu bilgilere göre Rus hastanesinin bahçesiyle birlikte tüm diğer müstamlatının kapladığı alan 3.834 metre kare (1.800 kv. sajen) idi.²⁴ 1899 yılına gelindiğinde bu alanda 11 müstakil yapı, avlu ve bahçe yer alıyordu. Beşgen bir şekil arz eden tüm arazinin bir tarafı komşu bir araziyle diğer dört tarafı ise sokaklarla çevriliydi. Müstakil yapılar; hastane binası, dispanser ile iki hekim dairesinin bulunduğu bir yapı, hastane bekçileri için tahsis edilen bir ev, bir kilise, rahibelerin konakladığı bir ev, papazın dairesiyle birlikte bir

22 A. Koptev, *Vospominaniye o Poedzke v Konstantinopol', Kair i Ierusalim v 1887 Godu*, s. 322-323.

23 N. N. Lender, *Putnik. Po Evrope i Vostoku*, S. Peterburg 1908, s. 129.

24 Hastane, biri 1883'te ve diğeri 1887'de olmak üzere hemen yanı başındaki arazileri de alarak genişlemiş bulunuyordu. Bk. Oya Dağlar Macar, "Rus Hastanesi", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık, Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul 2010, s. 634. Ayrıca sorunlu bir kısmı daha söz konusuydu. 1924'te yapılan bir tahkikatta yandaki bir arsanın daha 1874'te hastaneye ilave olunmak üzere Rusya Sefareti adına kaydedildiği, ancak Ermeni milletinden Onnik'in eşine kayıtlı olduğunun ortaya çıktığı bilinmektedir (*BOA, HR. İM*, 96/45, Lef 2, 23 Mart 1924); 1890'larda başhekim Şepotıyev'in, hastaneyi ziyarete gelen gazeteci yazar Lender'e, hastanenin bitişiğindeki bir arazinin satın alınarak hastaneye eklenmesi arzusunun dile getirdiği, ancak o zaman için bu arzusunun gerçekleşmediği de biliniyor. Bk. N. N. Lender, *Putnik. Po Evrope i Vostoku*, s. 123.

şapel, odunluk, çamaşırılık, Türk hamamı ve 1892'de Rus elçisi Nelidov'un girişimiyle hastane bünyesinde inşa edilen ahşap Rus okulundan oluşuyordu. Yerel halkın çocuklarına ücretsiz Rus dili eğitimi veren bu okulun öğrencilerinin hemen tamamı Rum idi.²⁵

Hastane ana binası taşla örülmüş üç katlı bir yapı idi. Her katta uzunlamasına koridor bulunuyordu. Bu üç koridor sonunda birbirine zıt simetrik biçimde yapılmış taş merdivenle koridorlar birbirine bağlanıyordu. Hastane, literatürdeki adıyla "pavyon sistemi"nde kurulmuş idi. Bütün pavyonlarda ışık tepeden buzlu camdan süzülerek yeraltı ölü galerilerine ulaşıyordu. Bu sistemde Berlin'in *Städtisches Krankenhaus am Urban* hastanesi örnek alınmıştı. Pavyondan galeriye merdivenle indirilen ölü hiçbir hasta görmeksizin morga taşınabiliyordu. Zira ölen hastanın diğerleri üzerinde olumsuz psikolojik tesirleri son derece önemli görülüyordu.²⁶

Şepotiyev'in verdiği bilgilere göre hastanedeki bütün yataklar demirden imal edilmiş tel örgülüydü. Hastanedeki her bir yatağın yedek yatağı, çarşafı ile hasta kıyafetleri mevcuttu. Her bir yatak için beş adet yatak çarşafı, battaniye kılıfı ve yastık yüzü, iki adet yatak, yazlık ve kışlık olmak üzere iki battaniye, yedi adet gömlek, yedi adet iç çamaşırı ve çorap, altı adet mendil, dört adet havlu ve el peçetesi, yazlık ve kışlık olmak üzere iki bornoz ve bir çift deri ayakkabı bulunuyordu. Geniş koridorun sonunda üzeri muşambayla kaplı uzunca bir yemek masası yer alıyordu. Yatağa mahkûm zayıf hastalar istisna tüm hastalar öğle ve akşam yemeklerini burada yiyordu. Hastane binasının her üç katı elektrikli zil tesisatıyla birbirine bağlıydı. Başhekimin dairesinden de hastaneye bir hat çekilmişti. Hastanede her daim nöbetçi hemşire bulunuyordu. Yine üçüncü katta yer alan nöbetçi hemşire odasından yemekhaneye bir iletişim hattı çekilmişti. Hastanede zayıf hastaları taşımak için, birisi koltuk biçiminde, diğeri yatış pozisyonunda gergin keten bezinden mamul iki sedye bulunuyordu.²⁷

Hastanenin su ihtiyacı Terkos ve Taksim'den gelen suların rezerve edildiği su haznelerinden karşılanıyordu. Gerek hastane ve diğer müştemilatın suyu gerekse bahçenin sulaması buradan yapılıyordu. Hastanenin bütün katlarına su tesisatı çekili idi. Katlara ulaşan su her katta kurulu büyük cam rezervlerde filtreleniyordu. Hastanenin giriş katında yer alan termosifon sayesinde katlara sıcak su ulaştırma imkânı da vardı. Bahçe sulamasında ise, mahzenden havuza pompalanan sular buradan bütün bahçeye kanallar vasıtasıyla ulaşıyordu. Hastanenin atık suları ise yeraltına döşeli borularla şehrin ana halterlerine bağlanıyordu.²⁸ Hastanenin tuvaletleri ferah, aydınlık ve havalandırma bakımından oldukça iyi durumda idi. Birisi o dönemde bütün Batı Avrupada yaygın olan ahşaptan oturmali, diğeri ise çömelerek ve zemin üzerinde kolayca doğrulabilen Türk tipi iki türde tuvalet mevcuttu. Hastanenin ısınması sobalarla sağlanıyordu. Yazın sıcak havalarda ise havalandırma doğal yöntemlerle yapılıyordu. Hastane binasının ana girişinin tam karşısında

25 V. P. Şepotiyev, *Dvadsatipyatiletie Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole*, s. 16-17.

26 *Age.*, s. 17.

27 *Age.*, s. 19.

28 *Age.*, s. 16, 23-24.

bahçeye bir çıkışı bulunuyordu. Yazın tüm kapılar, pencereler sonuna kadar açılarak binanın her tarafına temiz hava ulaşması sağlanıyordu.

Hastanede koridorların ve hasta koğuşlarının duvarları koyu kahverengi renkte yağlı boya ile boyalıydı. Hastanenin birinci katında eczane, laboratuvar, hemşireler için ortak bir yemek masası, bayan hizmetçiler için bir oda, banyo ve bir adet hasta odası bulunuyordu. İkinci katta hekimlerin odaları, kütüphane, hemşire odası, tedavi ve diğer giderler için günlüğü 5 Frank olan ücretli hastalara mahsus dört özel oda, ameliyathane ve bir banyo bulunuyordu. Üçüncü katta ise ücretsiz yatış yapan yardıma muhtaç hastalar için ortak koğuş yer alıyordu. Bunun dışında beş adet ortak koğuş vardı ve ücret ödeme imkânına sahip hastalar için ortak koğuşlar da günlük 2 Frank idi. Bunlardan birisi kadınlar için olup yedi hasta kapasiteli idi. Diğer dört koğuş ise erkek hastalara mahsus olup, 12, 8, 4 ve 2 hasta kapasiteli idi. Toplam 40 yataklı hastanede yataklardan 7 tanesi kadınlara mahsus idi. 4 yatak günlüğü 5 Frank ödeyen hastalara mahsus olup özel odalarda bulunuyordu. 8 yatak zührevi hastalıklara ayrılmıştı. Bu hastaların çoğunluğunu Rus gemilerinde çalışan mürettebat oluşturuyordu. Kış aylarında yatan hasta sayısı artıyordu. Toplam 40 yataktan 26'sı kışın dolu, 14 tanesi ise bazı zamanlar boş kalabiliyordu.²⁹

Ameliyathanenin duvarları ve tavanı beyaz yağlı boya ile boyalı, zemin tümüyle açık renk akçağaç döşeli idi. Ameliyat masası Budapeşte'de özel olarak hazırlanmıştı. Cerrahi malzemenin muhafaza edildiği cam çekmeceli dolap Berlin'den getirilmişti. Daha küçük bir dolapta ise sterilizasyon araçları ve pansuman aletleri yer alıyordu. Hastane eczanesindeki ilaçlar Paris'te *Louis Amour Fabrikası*'nda özel olarak hazırlatılan cam kutularda muhafaza ediliyordu.³⁰

Hastane binasının üçüncü katının üzerinde geniş bir çardak bulunuyordu. Onun üzerinde çatıyla eşit mesafede yer alan küçük bir asfalt teras mevcuttu. Terasa dikilen uzun bir direkte Pazar ve bayram günlerinde beyaz zemin üzerinde kıvılcık haçlı üç renkli Rus bayrağı dalgalandırılıyordu. Bina, kapalı bir koridorla mutfığa bağlanıyordu. Mutfakta tam orta yerde demir dökümden büyük bir ocak, ekmek ve börek pişirmek için ayrıca bir Rus sobası bulunuyordu. Mutfığın zemini gri ve siyah dama taşından çimento parke kaplama idi. Mutfığın hemen yanında erzak deposu bulunuyordu. Hastanenin ikinci katından asfalt terasa bir çıkış bulunuyordu. Teras yatak hastalarının açık havada hasır yataklarda temiz hava alması için kullanılıyordu.³¹

Hastanenin çamaşırhanesi iki katlı büyük taş yapı bir bina idi. 1898'de inşa edilmiş olan bu binanın aşağı katı çamaşır yıkama işlerine, üst katı ise kurulama ve ütü işlerine ayrılmıştı. Tüm bu işlemler için her türlü araç-gereç donanımı mevcuttu ve oldukça titiz, temizlik bakımından ise son derece özenli hareket ediliyordu. Çamaşır ilk önce beton havuzda, ardından bakır bir kazanda yıkıyor, daha sonra ise sıcak suyla son bir yıkama yapılarak işlem tamamlanıyordu. Yazın sıcak mevsimlerde çamaşır açık havada kurutuluyor ve bazı küçük parçalar ütüleniyordu.³²

29 Age., s. 22-23.

30 Age., s. 25.

31 Age., s. 21.

32 Age., s. 18.

Ayakta tedavi gören hastalara hizmet veren dispanser hastanede görev yapan iki hekimin dairesinin bulunduğu müstakil bir yapının alt katında idi. Hemen her gün sabahdan itibaren hasta kabulüne başlayan ve günde ortalama 40-60 civarında, bazı günlerde ise 100'ün üzerinde hasta kabul eden dispanser bölümü bu yoğunluğa göre mekân itibarıyla biraz dar idi.³³

Hastanenin yiyecek-içeceklerinin bir kısmı Rusya'dan, bir kısmı ise İstanbul'dan temin ediliyordu. Rusya'dan yılda iki ya da üç kez un, yağ, şeker, tahıl ürünleri gibi stoklanabilen tür ve miktarda gıdalar getirtiliyordu. Et, süt, meyve, sebze, ekmek gibi diğer gıdalar İstanbul'daki tüccarlar tarafından günlük olarak hastaneye getiriliyordu. Tüccarlar tarafından getirilen bu gıdalar deftere kaydediliyor ve her ayın ilk günü ödemeleri yapılıyordu. Odesa istikâmetine gümrüksüz Boğazdan geçen yardım donanmasına ait gemilerden alınan çaylar kutular içinde Çin'den geliyordu. Natural yerli şarap İstanbul'da büyük şişelerde ya da fiçılarda satın alındığında oldukça ucuza mal ediliyordu. Çamaşırhane binasına bitişik bulunan kümeste yetiştirilen tavuklar yıl boyunca yetecek tavuk ve yumurta ihtiyacını karşılıyordu. Bu tarihlerde İstanbul'da kümes hayvanlarının pahalı olduğu biliniyor. Hastanede yemek işlerinde porsiyon sistemi uygulanıyordu. Birinci porsiyon öğleyin etli çorba, akşam sade çorbadan oluşuyordu. Pirinç, patates, ırmık, arpa, tel şehriye olmak üzere hastalara her gün farklı bir çorba veriliyordu. İkinci porsiyon öğleyin etli çorba, etli yemek, akşam ise sade çorba yanı sıra pirinç ya da lapa (ırmık), puding, komposto, kisel³⁴ gibi ilave yiyecekler veriliyordu. Porsiyonlarda ekmek bulunuyordu. Hekimlerin önerisi üzerine bazı hastalara porsiyonlar dışında süt, yumurta gibi gıdalar da veriliyordu. Bütün hastalara günde iki defa; sabah saat 7'de ve öğleden sonra saat 3'te çay veriliyordu. Bazı hastalar sütlü çay tercih ediyordu. Ekmek yemesine müsaade edilen bazı hastalar ise ekmekle çay içiyordu. Yine hekimlerin müsaadesi üzerine hastalar şarap, konyak ve kahve içebiliyordu.³⁵

4. Hastanenin Yönetimi

1890'lı yıllarda hastanenin tahakkuk işleri, bütçesi, gelir-gider işleri vazifesi Rus elçiliği tarafından General konsolos A. E. Lagovskiy'e havale edilmişti. Hastanenin tıbbi hizmetlerinin yöneticiliğini ise bu dönemde başhekim olarak görev yapan Şepotjev yürütüyordu. Başhekim yardımcısı L. İ. İgnatoviç idi. Hastanenin cerrahi kısmına 1890 yılından itibaren Alman Hastanesi Cerrahi Bölümü yöneticisi Doktor Kamburoğlu nezaret ediyordu.³⁶

Hastanede biri başhemşire olmak üzere toplam altı hemşire görev yapıyordu. Bu hemşireler Petersburg Pokrovsk Cemiyeti tarafından hastane hizmetleri için özel olarak vazifelendirilmekteydi. Hastanenin iç düzeni, hizmetler, mutfak ekonomisi, çamaşırhane ve diğer hizmetler Başhemşire A. A. Şişkin tarafından idare ediliyordu. Geri kalan beş hemşireden biri

33 Age., s. 22.

34 kisel, meyve suyu ya da süt gibi içeceklerin nişasta ile kaynatılarak elde edilen bir içecek türü.

35 V. P. Şepotjev, *Dvadsatipyatiletie Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinople*, s. 32-33.

36 Age., s. 30. Hastanede farklı zamanlarda başka hekimlerin de görev yaptığı biliniyor. Dr. Pleskov, Dr. Hadumoğlu, Dr. Gabrielidis, Dr. Elefteriadis bunlardan bazılarıdır. Bk. Nuran Yıldırım, "Rus Hastanesi", s. 370.

eczacı idi ve gerek hastanede yatılı tedavi gören hastalara, gerekse ayakta tedavi gören hastalara ilaç hazırlamakla vazifeliydi. Diğer dört hemşire sırasıyla hasta nöbeti tutuyordu. Bazen hasta yoğunluğuna göre aynı anda iki hemşirenin birlikte nöbet tuttuğu da oluyordu. Hemşireler nöbet saatleri dışında dikiş işleriyle de uğraşıyordu. Zira hastalar için gerekli tüm çamaşırlar, kıyafetler, yatak takımları ve diğer dikiş işleri hastanede hazırlanıyordu. Hastanenin daimi hizmetlerinde toplam 10 kişi bulunuyordu. Bunlar; üç hademe, iki bayan hizmetçi, terzi, aşçı, aşçı yardımcısı, çamaşırhane ocakçısı ve bir de kilise bekçisinden oluşuyordu. Kendi özel evlerinde kalan iki çamaşırcı yıllık belirli bir maaş karşılığında çamaşırhane görev yapıyordu.³⁷

Tablo 2. *Hastane Çalışanlarının 1899 Yılı Maaş Tablosu*

Sayı	Görev	Maaş (Yıllık/Aylık)	Konaklama
1	Başhekim	300 Türk Lirası (Yıllık)	Lojman
1	Başhekim Yardımcısı	120 Türk Lirası (Yıllık)	Lojman
1	Başhemşire	2 Türk Lirası (Aylık)	
5	Hemşire	1,5 Türk Lirası (Aylık)	
1	Terzi	3 Türk Lirası (Aylık)	
2	Çamaşırcı ve Yardımcısı	3 Türk Lirası (Aylık)	
1	Ocakçı	3 Türk Lirası (Aylık)	
1	Aşçı	3 Türk Lirası (Aylık)	
1	Bahçıvan	2 Türk Lirası (Aylık)	
1	Baş hizmetli	2 Türk Lirası (Aylık)	
1	Aşçı Yardımcısı	1,5 Türk Lirası (Aylık)	
4	Hizmetli	1,25 Türk Lirası (Aylık)	

Kaynak: V. P. Şepotyeve, *Dvadsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsi v Konstantinopole*, s. 30-31.

5. Hasta Sayısı ve Hasta Profilleri

Hastane her ne kadar milliyet ve inanç farkı gözetilmeksizin tüm hastalara açık görülse de, hastaların milliyetlerine bakıldığında kuruluşunun politik arka planında yer alan Panslavizm düşüncesinin ve Ortodoks kardeşliğinin tatbik edildiği ve bir hayli sonuç verdiği görülmektedir. Nitekim yatan hasta verileri Ruslardan sonra ilk sıralarda Karadağlıların, Bulgarların, yerel unsurlardan da Rumların olduğunu ortaya koymaktadır. Hastanenin kuruluşundan itibaren ilk yıllarına ait yatan ya da ayakta tedavi gören hasta verileri bilinmiyor. Hastane 1877-1878 Türk-Rus Harbi (93 Harbi) yıllarında faaliyetlerine ara vermiş ve bu dönemde, hastalar ve savaş yaralıları ile ilgili uluslararası cemiyetin yönetimi altında bulunmuştur. Bu yüzden ancak savaş sonrası hastane raporlarına yansıyan veriler sağlıklı takip edilebilmektedir. Bu verilere bakıldığında ilk 10 yıla (1881-1890) göre ikinci 10 yılda (1891-1898) tedavi gören hasta sayısında belirli bir artış olduğu görülmektedir. Hastaların çoğunluğunu, ailelerini memleketlerinde bırakıp İstanbul'a çalışmaya

37 V. P. Şepotyeve, *age.*, s. 30-31.

gelen Bulgaristanlı, Karadağlı işçiler ile yine ailesiz olarak geçici bir süreliğine İstanbul'da bulunan Rus deniz kuvvetlerine mensup askerler ve Rus Ticaret kumpanyasına³⁸ ait gemilerde ya da Rus bandırası altında seyrüsefer eden yelkenli gemilerde çalışan Ruslar oluşturuyordu. Bu yüzden kadın hasta oranı oldukça düşük olup %10 civarında idi. Milliyetleri itibariyle hastaların neredeyse tamamı Slav unsurlar ile yerli Rum ve Ermenilerden oluşuyordu. Bunlar içerisinde Ruslar çoğunlukta idi.³⁹ Az sayıda da olsa Türk ve Yahudi hastaların tedavi edildiği görülmektedir.

1892'de hastane toplam 9.096 hasta kabul etmiştir. Bu tarihte yataklı tedavi gören 354 hastanın 337'si ücretsiz, 17'si ücretli tedavi edilmiştir. Bu hastaların sadece 25'i kadındı. Hastalarda en sık, periyodik ateş, tifüs, influenza (İspanyol nezlesi), kronik sıtma, akut ve kronik bronşit ile akciğer tüberkülozu vakaları müşahede edilmiştir. Aynı yıl toplam 38 cerrahî müdahale yapılmıştır.⁴⁰

Tablo 3. Milliyetleri İtibariyle Yıllara Göre Hasta Sayıları

Yıl	Rus	Karadağlı	Bulgar	Sırp	Rum	Ermeni	Türk	Yahudi	Diğer Milliyet	Genel Toplam
1881	108	55	60	4	30	18	4	3	8	285
1882	85	53	55	3	21	9	2	4	1	233
1883	104	60	84	5	23	14	3	0	-	299
1884	79	52	62	10	37	10	3	5	-	258
1885	70	48	52	7	28	29	4	3	-	241
1886	55	50	48	4	22	11	2	8	-	200
1887	79	49	54	4	27	26	4	6	-	249
1888	101	62	85	5	45	13	4	8	-	323
1889	106	71	75	9	55	10	4	7	-	337
1890	71	98	70	3	16	15	2	1	3	279
1891	94	76	88	6	16	13	3	6	10	312
1892	75	104	124	12	16	11	2	5	5	354
1893	116	146	116	1	18	22	1	3	9	433
1894	94	96	77	4	29	28	2	4	9	344
1895	90	94	96	7	22	18	4	3	4	338
1896	133	60	77	16	19	22	2	3	7	345
1897	130	89	98	9	17	15	7	-	8	368
1898	114	70	98	9	23	7	2	5	10	329

Kaynak: V. P. Şepotyev, *Dvadstipyatiletije Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinople*, s. 34-36.

1892 ve 1893 yıllarında grip salgınının yaygınlaşması dolayısıyla bu tarihlerde hasta sayısında belirli bir artış yaşanmıştır. Yine bu tarihlerde Ortadoğu'da koleranın yaygınlaşmasına paralel

38 Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası için bk. Mesut Karakulak, *Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (ROPİT) ve Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri (1856-1914)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017; a. mlf., "Buharlı Çağında İstanbul'da Bir Rus Vapur Kumpanyası", *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Gece Yayınları, Ankara 2017, s. 657-676.

39 V. P. Şepotyev, *Dvadstipyatiletije Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinople*, s. 34-36.

40 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 232.

olarak hacca giden Rusların sayısında görülen azalma hastanede tedavi gören Rus hasta sayısında da belli bir azalmaya sebep olmuştur. Rus ticaret ve nakliye kumpanyası gemilerinin hareketliliğinin yoğunlaşmasına bağlı olarak 1897'de hasta sayısında artış yaşandığı görülmektedir. 1891 yılından itibaren hastaneye müracaat eden her hastanın mesleki bilgileri de kaydedilmiştir. 1891-1898 yıllarına ait verilere göre hastaların mesleki durumları aşağıdaki tabloda görülmektedir:

Tablo 4. 1891-1898 Yıllarına Ait Verilere Göre Hastaların Mesleki Durumları

Mesleği	Hasta Sayısı (1891-1898)
Yevmiyeli çalışan işçiler ⁴¹	648
Tayfalar, makinistler, ocakçılar, gemi hizmetlileri	395
Bağ-bahçe işlerinde çalışanlar	371
Hizmetliler (kadın-erkek)	329
Tüccarlar ve perakendeciler	263
Rahipler ve manastır hizmetlileri	193
Zanaatçılar	185
Öğrenciler (kız-erkek)	123
Eğitilmiş-kültürlü hastalar	92
Ev işleriyle uğraşan kadınlar	87
Rus hac yolcuları (kadın-erkek)	79
Balıkçılar	44
Mesleği tespit edilemeyenler	12
Rus askeri	1
Türk polis hizmetleri	1

Kaynak: V. P. Şepotiyev, *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole*, s. 38.

Hastaneye hemen her tür vakıadan hasta kabul ediliyordu. 1890'ların sonuna kadar kolera, çiçek, difteri gibi enfeksiyonel bulaşıcı hastalıklara mahsus bir özel bölüm yoktu. Kolera hastaları kabul edilmiyordu.⁴² Hastaneye başvuran işçi sınıfından hastaların büyük bir kısmında karınzarı tifosu, nöbet, iltihap, romatizma gibi hastalıklar görülmüştür. Yine önemli bir kısmı verem hastaları idi. Bronşit, bağırsak hastalıkları, yazın ve sonbaharda ise dizanteri hastalıkları sık görülüyordu. Afon'dan Rus Afon manastırlarından Rus hastanesine tedaviye gelen hastaların çoğu genel nevrasteni hastası idi. Rus Ticaret Kumpanyası'nın İstanbul ofisi tarafından gönderilen hastalar arasında incinme ve yaralanma vakaları çoğunlukta idi. Ağır nöbet hastaları daha çok Anadolu'dan; İzmit çevresi ve Anadolu demiryolları güzergâhı boyunca sıtmanın yaygın olduğu bölgelerden geliyordu.⁴³

41 Gemilerde, demiryollarında, taş işlerinde ve San-Stefan (Yeşilköy) Rus mabedi inşasında çalışanlar.

42 Hastanenin başhekimisi Şepotiyev 1893'te İstanbul'da kolera salgını olduğu sırada, hacca gitmek üzere İstanbul'da bulunan ve Panteleymon Manastırı'nda kalan koleraya yakalanmış bir Rus köylü kadını Rus Elçiliği'nin bu konudaki talimatına aldırmaksızın hastaneye kabul etmiştir. Ancak hasta kadın sadece 12 saat yaşayabilmiştir.

43 V. P. Şepotiyev, *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole*, s. 38-40.

Yatılı hastalar için kartlı sistem uygulanıyordu. Burada hastalığı, hastanın adı, yaşı, mesleği, milliyeti, inancı, hastaneye giriş tarihi, hastalığın seyri ve nihayet hastanede geçirdiği tedavi süresi kayıtlı idi. Ölüm ve otopsi halinde bu dosyaya veriler kaydediliyordu.

Nikolayev Hastanesi bünyesindeki dispansere başvuran hasta sayısı 1891-1894 arasında yıllık 9 bine ulaşmıştır. 1895'ten itibaren yıllık 10 bine, 1897'de ise 8.727 hastaya ulaşmıştır. Dispanser hastaları da çeşitli milliyetlere mensup idi. Rumlar, Ermeniler, Türkler ve İstanbul'un daimi sakinleri ilk sırada yer alıyordu. Muayene ve ilaç tedavisi için 1898 yılında dispansere başvuran hasta sayısı toplam 10.453 kişi idi. Bu rakamın 5.408'ini Rumlar, 1.568'ini Ermeniler, 1.803'ünü ise Türkler oluşturuyordu. 1.679 hasta ise Rus, Bulgar, Karadağlı, Sırp, levanten ve diğerleri teşkil ediyordu. Dispanser ücretleri minimum düzeyde idi. Muayene ve ilaç için 1 kuruş (8 Kapık/Kopek) alınıyordu. Hastalar sırayla kabul ediliyor ve her bir hasta için maksimum bir saat süre veriliyordu.⁴⁴

İstanbul Rus hastanesi tedavi ve ilaç masraflarıyla birlikte günlük ücretsiz hasta kabul eden şehirdeki tek hastane idi. Bu bakımdan şehrin çok uzak noktalarından; Asya yakasından, Üsküdar'dan ve daha ötelere hastalar sıklıkla müracaat ediyordu. İhtiyaç sahibi hastaların giderlerinin karşılanması için 1890 yılında hastanede bağış kasası oluşturuldu. Üyeler tarafından aylık düzenli aidat uygulaması getirildi. Üyelerin hemen tamamı elçilik ve konsolosluk çalışanlarından oluşan gönüllülerdi. Bağış kutusunun maksadı, hastane tüzüğüne de belirtildiği üzere, fakir ve yardıma muhtaç hastalara, hastaneden taburcu edildikleri sırada, sağlığına kavuşup çalışmaya başlayana kadar destek olmaktı. Ayrıca Rus hastanesinde tedavi gören hasta yakınlarına yardım etmek, hastaneden taburcu olup memleketine dönmeyi arzu eden, ancak yol masraflarını karşılayamayacak durumda bulunan vatandaşlara destek olmak da amaçlar arasındaydı. Bağış kasasının yönetimi başhekimin ve hastane kilisesinin denetiminde idi.⁴⁵

Başhekim Şepotyev'in göreve başladığı 1890 yılından önce hastane hakkında Rus kamuoyunda bazı olumsuz görüşler, şikâyetler söz konusu idi. Bu durum Rus matbuatına da yansımıştı. Hastaneye kabulde ağır bürokratik formalitelerin uygulanması, yardıma muhtaç hastaların hastane imkânlarından faydalanmalarının zor oluşu, hastaneden istifade eden hastaların çoğunluğunu gayriruslar ve başka inançtan insanların teşkil etmesi, Rusların hastaneye kabul edilmemesi gibi haberler gazetelerde okunuyordu. 1887'de hac ziyareti esnasında İstanbul'da bir müddet kalan ve hastaneyi ziyaret eden Koptev edindiği izlenimlerle bir noktada bu iddialara cevap niteliğinde söz konusu şikâyetlerin asılsız olduğuna vurgu yapar. İzlenimlerini şöyle yansıtır:

Dikkat çekilen şikâyetlerin doğruluğu şüphelidir. Bu hastaneyi ziyaret ettiğim sırada orada toplam 6 hasta buldum. Onlardan beş tanesi Rus Ortodoks, bir tanesi ise Rum idi. Her ne kadar arada sırada hastaneye yabancıları veya diğer inançtan olanları kabul ediyorlarsa da bu durum ancak boş yerin çok olması halinde mümkündür. Hastane

44 Age., s. 40-41.

45 Age., s. 42-43.

maddi kazanç sağlama maksadıyla değil sadece insani yardım maksadıyla hizmet veriyor. İstanbul Rus konsolosluğunun, elçimiz ve onun eşinin dâimi olarak yakın denetimi ve gözetimi altındadır. Bu durumun hastanede tertip ve düzenin hüküm sürmesinin ve gerekli adaletin sağlanmasının en sağlam garantisi olduğunu düşünüyorum. Bu meyanda şunu belirtmem lazım ki Kutsal topraklara ve Afon'a giden sıradan Rus hacı-lar Afon kiliseleri⁴⁶ bünyesinde konaklıyorlar, hastalandıkları zaman hastaneye gitmek yerine hastalığı bizzat kilisede geleneksel usullerle tedavi etmeyi yeğliyorlar. Hastalık ilerleyip güçlerinin tükendiği son noktada hastaneye götürüyorlar.⁴⁷

Rus hükümeti ve İstanbul Rus elçiliği söz konusu şikâyetleri de bertaraf etmek maksadıyla hastanede daha sıkı bir denetim ve düzgün bir sistem getirmeye özen göstermiştir. 1890'da başhekimliğin ihdası hastanenin idari ve sağlık hizmetlerinin taksimi ve deneyimli biri olarak Şepotyev'in hastanenin başına getirilmesi bu yönde atılan önemli adımlar olmuştur.

Son derece idealist ve vatanperver olan Şepotyev'in hayali büyüktü. Gazeteci yazar Lender'in ifadesiyle "Rusya'nın Boğaz'daki ideallerinin sadık hizmetkârı olan" Şepotyev'in planlarına Rus hükümeti dahi yetişemiyordu. Hastanenin hemen yanındaki arazinin satın alınarak hastane kompleksine ilave edilmesi için gösterdiği çabalar akim kalmıştı. Rus konsolosluğu bu sıralarda Prens adalarından Büyük Ada'da deniz kıyısına kadar uzanan harika bir yazlık mekân almış bulunuyordu. Dünya sağlık çevrelerince iklimin sağlık üzerindeki etkisine son derece önem verilmeye başlandığı bu sıralarda Şepotyev burada hastanenin yazlık birimlerinin inşa edilerek ihtiyaç duyan hastaların deniz banyosu ile tedavi edilmesi imkânlarının oluşturulması için çabalamış, ancak bu arzusu da gerçekleşmemiştir. Bu konuda Rus elçiliğine yaptığı müracaatlar, elçiliğin Osmanlı makamları ile yazışmaları kâğıt üzerinde sonuç vermiş ise de hayata geçirilememiştir.⁴⁸

Bu teşebbüs Osmanlı belgelerinden takip edilebilmektedir. Şöyle ki, 1897'de, nekâhat döneminde olan hastaların tebdil-i hava olmaları için Rusya Sefareti tarafından Büyük Ada'da bir tesis açılması konusunda Bâb-ı Âli'ye bir başvuru yapılmıştır. İlgili kurumların yaptığı incelemeler neticesinde Büyük Ada'da köy içinde elverişli yer olmadığı, köy dışındaki alanların mesire yeri olduğu, adaların hastaneden olumsuz etkileneceği gibi gerekçeler gösterilerek bunun uygun olmadığına karar verilmiştir. Oysa bir süre önce Büyük Ada'da Yunan tebaasından Petro adında birine ait olup içerisinde hanesi, bağı, müstemilatı bulunan bir arazi Rus hastanesine tahsis edilmek üzere Rus konsolosu tarafından satın alınmış olduğundan elçilik ve hastane yönetimi bu konuda ısrarcı davranıyordu. Büyük Ada'da yapılmak istenenin hastane olmayıp nekâhat dönemindeki hastalar için yazlık bir mekân olarak kullanılacağını, adalara zarar vermeyeceğini yineliyordu. Neticede Şurayı Devlet Mülkiye Dairesi 1 Aralık 1897 tarihli kararıyla vergiye tabi

46 İstanbul'da Galata'da bulunan kiliseler Fener'e değil de Afon'a bağlı bulunduğu için *Afon Kiliseleri* adıyla anılıyor.

47 A. Koptev, *Vospominaniye o Poezdke v Konstantinopol', Kair i Ierusalim v 1887 Godu*, s. 322-323.

48 N. N. Lender, *Putnik. Po Evrope i Vostoku*, s. 123.

olmak şartıyla söz konusu nekâhathânenin yapılmasına izin vermiş⁴⁹ ise de ilerleyen yıllarda Büyük Ada'daki söz konusu arazinin sorunları devam etmiştir.⁵⁰

6. Hastane Kilisesi: Çudotvoret's Nikolay Kilisesi

Rus hastanesinin en gözde mekânı, çeşitli meyve ağaçları ve güllerle bezeli bahçesi idi. Bahçenin tam orta yerinde İstanbul'daki yegâne Rus kilisesi olan Nikolay Çudotvoret's Kilisesi (Aya Nikola) bulunuyordu. İhlamlar, kestaneler, zeytin ağaçları, defne, dut, nar, ayva, armut, şeftali, kayısı ağaçları arasında çakıl serili patika yolların uzandığı bahçede Mayıs başlarında mor salkımlar, kestaneler açıyor, sonra güller ve ateş kızılı renkleriyle nar ağaçları etrafı süslüyor, Haziranda ise zakkumlar çiçek açıyordu. Meyve ağaçlarının ve çiçeklerin ortasındaki bu kilise, kompleksin ilk yapılarından biri idi.⁵¹ Kilise Bizans stilinde beş başlı idi. Rus Afon Panteleymon Manastırı Ekümeni Başpapaz Makari ve yoldaşlarının desteği, dönemin Rus elçisi İgnatiyev'in gayretleriyle inşa edilen kilisenin açılışı 15 Haziran 1876'da Rum Metropolit İoakim tarafından gerçekleştirildi.⁵²

1887'de İstanbul üzerinden Kudüs'e hac ziyareti için yola çıkan Koptev İstanbul'da bulunduğu sırada Rus hastanesi ve kilisesini de ziyaret etmiş, bazı gözlemlerde bulunmuştur. Kilisenin en dikkat çekici özelliği, muhteşem ikonaları ve son derece temiz oluşudur. Bizans stilinde inşa edilmiş olan kilise, görünüş itibarıyla Rusya'daki kasaba kiliselerini andırmaktadır.⁵³

19. asrın sonlarında İstanbul'da faaliyet gösteren Rus kiliseleri içerisinde Hristiyanların Paskalya gibi büyük dini törenlerinin, dini bayramlarının kutlandığı iki kiliseden birisi Rus Hastanesi Kilisesi, diğeri Pera'daki Rus Elçilik Kilisesi idi. Bu törenlerin en muhteşemi şüphesiz Rus Elçilik Kilisesi'ndeki törenler idi. İstanbul'da Rus elçilik mensupları bu törenlere aileleriyle birlikte katılır, göz kamaştırıcı sahneler yaşanır. Rus hastane kilisesindeki paskalya yortusu buna göre daha sade geçerdi. 1890'da İstanbul'a gelen gazeteci yazar N. N. Lender hastane kilisesi hakkında şu bilgileri verir:

Bu küçük kilise Pankaldi (Pangaltı)'nin en yüksek mevkiinde, baharın hoş kokulu bahçesi içerisinde bulunuyor. Burada her daim yeşil servilerin olduğu yollar uzanıyor, orada özenli bir elle planlanmış, gül ağaçları ve sümbüller ekili zarif bir çiçeklik bulunuyor. Pera'nın, sokaklarda hüküm süren gürültü ve patırtısının ardından kendinizi bu pastoral köşede tam anlamıyla sükûnetin ve güzelliğin masalsi hükümranlığında hissediyorsunuz. Küçük tek katlı kilise özellikle aydınlık ve kullanışlı. Burada sıradan hacırlar ve Rus yataklı hasta grubu bir araya geliyor. Denizciler gemide kullandıkları işaret

49 Oya Dağlar Macar, "Rus Hastanesi", s. 635; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 233.

50 BOA, MV, 97/4, 7 Şubat 1314/19 Şubat 1899; BOA, DH. MKT, 2177/20, 17 Şubat 1314/1 Mart 1899.

51 V. P. Şepotyev, *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsi v Konstantinople*, s. 26.

52 M. V. Şkarovskiy, "Blagotvoritel'nost' Svyato-Panteleymonova Manastırya", s. 698-699.

53 A. Koptev, *Vospominaniye o Poezdke v Konstantinopol', Kair i İerusalim v 1887 Godu*, s. 322-323.

fişeklerini yanlarında getiriyorlar ve ibadetin ardından törenle ateşliyorlar. Bahçeden erken sabahın ürkek ışıkları renkli pencerelere vuruyor, açık kapılardan ılık, ferahlatıcı bahar kokuları esiyor. Servilerin hışırtıları, kuşların cıvıltıları duyuluyor.⁵⁴

Lender'in geldiği dönemde kilisenin papazı İoann Govyadovsk idi. Daha önce papaz yardımcısı olarak Viyana Rus Kilisesi'nde görev yapmış, ardından Rus hastanesi kilisesine papaz tayin edilmişti. Burada rengârenk çiçekler ve türlü meyve ağaçlarıyla çevrili hastane bahçesinde müstakil bir yapı olarak yer alan papaz evinde ikamet ediyordu. Lender burada geçirdiği Paskalya bayramlarını hayatındaki en derin anılardan biri olarak hafızasına kaydetmiştir. Notlarında İstanbul'da Müslümanlar tarafından kutlanan Ramazan ve Kurban bayramlarının şatafatından bahsederken, Hristiyanların Paskalyasının da İslam'ın başkentinde hiç de bunlardan geri kalmadığını, görkemli kutlamaların, göz kamaştırıcı sahnelerin yaşandığını dile getirir.⁵⁵

Ruslar için İstanbul'da kendi dillerinde, dini ibadetleri yerine getirebilmek aynı zamanda büyük bir mutluluk ve gurur kaynağıdır. Osmanlı payitahtında Rus kilisesinin varlığı, Rusya'nın Doğu'daki Ortodoks-Slav dünyasına ve düşmanlarına verdiği en önemli mesajdır. Bu mesajı Lender şu sözlerle ifade eder:

Çargrad'da sizi uzaklardaki Rusya'ya götüren Rusça duaları dinlemek manevi olarak ne kadar mutlu ediyor! Bu Rus kilisesi, bu İslam'ın başkentinde güzel Rus sokağı, Rusya'nın Doğu'daki meselesinin tüm önemini kavrayan insanlar tarafından kurulmuştur! Onlar ne Türk engelinden ne de günümüz Çargrad'ında derinden hissedilen Avrupa'nın ileri karakollarının yan bakışlarından korkmuşlardır.⁵⁶

Kilise haç planlı bir yapı olup merkezinde dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin tamburunda sivri kemerli dar pencereler yer alır. Çan kulesinin bulunduğu kanatta merdivenli bir giriş bulunur. Çan kulesi kare planlıdır. Çatıdan yükselen bölümünde dairesel pencereler yer alır. Pencerelerin üzerinden geçen bir silmeyle çan kulesi iki parçaya ayrılmıştır. Üstteki bölümde dikdörtgen açıklıklar bulunur. Çan kulesi dilimli bir kubbeyle örtülüdür.⁵⁷

1897-1899 yılları arasında mabet iç ve dış tadilatından geçirilmiştir. Kilisenin iç kısmının duvarları yağlı boya ile boyalı idi. Yine altar ve merkezi kubbedeki ikona tasvirleri yağlı boya idi. İkonostas 4 kat olup, altın yıldız ve ikona tasvirleri işçiliği Moskova üslubu idi. Altarın zemini kırmızı çuhayla, mabedin diğer kısımlarının zemini muşamba (linolyum) ile kaplı idi. Kış mevsiminde kilise iki adet çini soba ile ısıtılıyordu. Peron ve ana girişin merdivenleri ve yine yan merdivenler mermer idi. Peronda kiliseye doğrudan eklenmiş geniş ahşap bir hol bulunuyordu. Üç kapısı

54 N. N. Lender, *Putnik. Po Evrope i Vostoku*, s. 127-128. Lender'in İstanbul, Mısır, Suriye ve Filistin'i içine alan bir başka seyahat notları için bk. *Bosfor i Konstantinopol'; Anatoliyskoye Poberej'ye-Po Russkomu Yugu*, S. Peterburg 1892.

55 *Age.*, s. 125-127.

56 *Age.*, s. 128.

57 Leyla Çapan, *19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yabancı Misyonlar Tarafından Yapılmış Hastahane Binaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 90.

vardı ve kapılar yazın her daim açık olduğundan rüzgâra ve hava sirkülasyonuna açıktı. Altarın duvarının kavisinde Çar kapısının tam olarak karşısında Petersburg ressamlarından Knoh'a özel siparişle yaptırılmış olan cam üzerine resmedilmiş Hz. İsa ikonası yer alıyordu. Haçlar, ikonalar, mumluklar ve diğer kilise objeleriyle tefriş edilmiş olan kilisenin dış cephesi, gri renk yağlı boya ile boyalıydı ve açık gri renk kolonlar ve rölyeflerle süslü idi. Çatısı ve kubbesi yeşil yağlı boya ile boyalı olan kilisenin yukarıda zikredilen restorasyon döneminde 4 bin Ruble üzerinde bir masraf yapılmıştı. Bu paranın neredeyse tümü yapılan bağışlardan karşılanmıştı.⁵⁸

Kilisenin hemen yanında Afon Panteleymonov manastırı tarafından kilisede görev yapan rahipler için bir ev inşa edilmişti. Üç rahip bu evde ikamet ediyordu. Rus elçiliği kilisesi başrahip yardımcılığı görevi ile hastane kilisesi rahipliği vazifesi tek elde toplanmış olup bu göreve 1897 tarihinden itibaren rahip S. İ. Orlov tayin edilmiştir. Hastane kilisesinde haftanın Pazar günlerinde ve dini bayramlarda dini ayinler gerçekleştiriliyordu. Bu ayinler Rusya'da olduğu gibi bütün çanların çalınmasıyla başlıyordu. Yerel Rum kiliselerinden farklı ritim ve sayıda armonik çan sesleri yerel halk tarafından oldukça dikkat çekici bulunduğu için bazen insanlar sırf çanları dinlemeye geliyordu. İstanbul'da yaşayan Ruslar, Rumlar, Bulgarlar, Sırp ve Karadağlılar kilisenin müdavimleri idi. Rus hastanesine yakın mesafede bulunan yerel Sırp okulu öğrencileri ve *Pangaltı Notre Dame de Sion* Katolik pansiyonunda kalan Bulgar, Sırp Ortodoks öğrencileri ibadetlerini burada yapıyordu. Ortodoks Slav unsurlar dini bayramlarda ibadetlerini, dualarını kendi anlayabilecekleri dilde duyabilmek için İstanbul'un uzak noktalarından büyük bir heyecan ve coşkuyla Rus kilisesinin yolunu tutuyordu.⁵⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde söz konusu kilisede Rus elçiliği kilisesinden Başrahip Nikolay Ostroumov görev yapıyordu. Kilise korosunda ise Galata Panteleymonovsk manastır hanından genellikle üç rahip bulunuyordu. Balkan savaşlarına kadar periyodik olarak kilisede Ruslar (Rus vatandaşları) görev yaptılar. Bu arada Ağustos 1911'de Ekümen Mikail, İstanbul Rus elçisi Mihail Nikolayeviç Girs'in ricası üzerine Nikolayev Hastanesi ve kilisesinin dini hizmetlerinin yerine getirilmesi için İeromonah Kirik (Maksimov)'i vazifelendirdi. 6 Mayıs 1912'de Girs, Kirik'in Panteleymonovsk Manastırı'na dönüşü üzerine Ekümen'e yazdığı mektupta hastane ve kilise hizmetlerinden dolayı şükranlarını sundu.⁶⁰

7. Rus Hastanesi'nin Akıbeti

Balkan Savaşı yıllarında, doktor, hemşire ve hasta bakıcılardan oluşan bir Rus Kızılhaç heyeti İstanbul'a gelerek yaralıların tedavisi için Rus hastanesinde göreve başladı. Rus kızılhaçı hastanede bir de tahaffuzhane kurarak hem asker hem de sivillere sağlık hizmeti vermeye devam etti. Yoksullar yine ücretsiz muayene edildi ve ilaçlarını ücretsiz temin ettiler.⁶¹ Bu

58 V. P. Şepotyev, *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinople*, s. 26-27.

59 *Age.*, s. 28-29.

60 M. V. Şkarovskiy, "Blagotvoritel'nost' Svyato-Panteleymonova Manastırya", s. 698-699.

61 Oya Dağlar Macar, "Rus Hastanesi", s. 636.

dönemde hastanenin sağlık kadrosu genişledi. 1912'de hastane Dr. İgnatoviç ve Müdire Madam Catherine Bousse yönetiminde idi. Bu sırada savaş hali dolayısıyla yatak kapasitesi de 45'e çıkmış bulunuyordu. Balkan Savaşının ilerleyen döneminde Rus hastanesindeki hastalar Rus bayrağı çekilen Bulgar hastanesine nakledilerek burası cepheden dönen yaralı Osmanlı askerlerine tahsis edildi.⁶² Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Birinci Dünya Savaşında karşı karşıya gelmesi İstanbul'daki Rus kuruluşlarının da akıbetini tayin etti. Yeşilköy Rus Kilisesi mektepleriyle birlikte ortadan kaldırıldı. 1833'ten beri Selvi Burnu'nda dikili duran Moskof Anıtı imha edildi. Sakızağacı'nda faaliyet gösteren Rus Arkeoloji Enstitüsü kapatılarak çalışanları sınır dışı edildi. Savaş halinden hastane de nasibini aldı.

Birinci Dünya Savaşında hastane binası *Pangaltı Askerî Hastanesi* adıyla Çanakkale'den tahliye edilen hasta ve yaralıların bakımı için kullanıldı. Bu sırada hastanede görevli doktorlar arasında Dr. Yüzbaşı Tevfik İsmail Bey de bulunuyordu. Yine bu dönemde Haydar Paşa Askerî Hastanesi laboratuvarı da Pangaltı Askerî Hastanesi'ne taşınmış, başına da Mahmut Sabit Bey getirilmişti. Hilali Ahmer Cemiyeti ve Osmanlı Kadınlar Cemiyeti tarafından yatan hastalar için giyim-kuşam ve daha başka yardım malzemeleri gönderildiği gibi bazı kadınlar hastanede gönüllü sağlık hizmetleri sunmuşlardır.⁶³

Birinci Dünya Savaşının sona erdiği yıllarda her iki devlet (Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı) içerde ve dışarda büyük badirelerle karşı karşıya idi. Rusya'da Ekim İhtilalinin mağduru asker-sivil on binlerce mülteci Osmanlı topraklarına sığındı. 1919'da ve esas olarak 1920'de Odessa'dan, Novorossiysk'ten, Kırım'dan gemilerle kitleler halinde Türkiye'ye ilticalar yaşandı. Açlık, susuzluk, hastalık ve daha birçok imkânsızlıklarla mücadele halinde Türk topraklarına akın eden mülteciler başta Gelibolu olmak üzere Limni'ye, Marmara adalarına ve Boğaz'ın çeşitli noktalarına yerleştirildi. Türkiye'de "Beyaz Ruslar" olarak adlandırılan Rus mültecilerin içlerinde aristokratları, yüksek devlet memurları, asker emeklileri, din adamları, burjuvazi sınıfları, sanatkârlar, yazarlar ve sıradan insanlara kadar birçok kesimden insan İstanbul'da en fazla uyum sağlayabileceği bir semt olarak Galata'ya yerleşti. Kısa sürede burada açtıkları restoranlar, barlar, kafeler, kulüpler, mağazalarla Galata'da, Beyoğlu'nda yeni bir Rus yaşam alanı oluştu. İstanbul'da mevcut Rus kuruluşların yanı sıra uluslararası yardım kuruluşlarının da desteğiyle mülteciler için yeniden okullar, yurtlar, sağlık ocakları, ibadethaneler ve daha birçok hizmet kuruluşu açıldı.⁶⁴

Savaş yıllarında *Pangaltı Askerî Hastanesi* adıyla hizmet veren hastane kapatıldı ve savaşın bitimiyle yeniden *Gospital Sv. Nikolaya* adıyla Ruslar tarafından hizmet vermeye başladı. Bu dönemde Rus Kızılhaçı mülteci Rusların barınma, iâşe gibi birçok sorunu yanı sıra sağlık sorunları için de önemli misyon üstlendi. Rus hastanesinin idaresini eline aldı. Hastane giderleri Rus Kızılhaçı ve merkezi Paris'te bulunan komite tarafından birtakım bağışlarla karşılandı. Doktor N. P. Omolçenko başta olmak üzere hekim kadrosu genişletildi. Yatak kapasitesi 145'e

62 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 233.

63 Oya Dağlar Macar, "Rus Hastanesi", s. 637.

64 Beyaz Rusların İstanbul macerasının ayrıntıları için bk. S. N. Uturgauri, *Beliye Ruskiye na Bosfore 1919-1929*, Moskva 2013.

ulaştı ki, bu sayı bir süre sonra 230'a ulaşacaktır. 25 yataklı bir tecrit koğuşu oluşturulduğu gibi tam donanımlı bir de ambulansı bulunuyordu.⁶⁵ Bu sırada hastanede terapi, cerrahi, sinir hastalıkları, kadın hastalıkları ve bulaşıcı hastalıklar bölümleri bulunuyordu. Ayrıca diş ve röntgen birimleri kurulmuştu. Hastane bünyesinde kilise, kütüphane, hamam ve çamaşırhane faaliyet halindeydi. Tıp personeli 5 doktor ve 16 hemşireden oluşuyordu. Hastaların tedavi ve yeme-içme giderleri dâhil günlük ödedikleri ücret 80 kuruş gibi minimal düzeyde idi. Doktorlar aylık 80 Türk lirası, hemşireler 14 Türk lirası, hasta bakıcılar ise 8 Türk lirası maaş alıyordu. Hastane bünyesindeki dispanserde uzman doktorlar tarafından eskisi gibi ayakta tedavi gören hastalara hizmet veriliyordu. Her gün hasta kabul eden dispansere günde yaklaşık 200 hasta müracaat ediyordu. Büyük bir çoğunluğu zaten yardıma muhtaç hastalar olduğu için hastalardan yalnızca 10 kuruş ücret alınıyordu. Dispanserde vazifeli hekimler aylık en fazla 60 lira, hemşireler 14, hastabakıcılar ise 8 lira maaş alıyordu.⁶⁶ Nisan 1920'den Temmuz 1923'e kadar geçen sürede Rus hastanesinde 4.573 kişi tedavi görmüştür. Hastaneye 1922'den 1924'e kadar 79 bin hasta kabul edilmiş, dispanserde ise 152.763 hasta muayene edilmiştir.⁶⁷

1923 yılında hükümetin İstanbul'daki yabancı hastanelerin kapatılması yönünde aldığı karar Rus hastanesini ciddi manada endişelendirmiştir. 1923 yılı sonlarında halen hizmet verdiği bilinen hastanenin ne zaman kapatıldığı tam olarak bilinmemektedir. Yabancı hastanelerin varlığının tartışıldığı bu dönemde, Mart 1924'te yapılan bir müracaat üzerine Rus hastanesinin arazisi, sınırları, tapu kayıtları incelemeye tabi tutuldu. Rus Elçiliği hükümetten hastane ile yanındaki kilise ve diğer mülklerin tapusunu talep etti. İstanbul vilayeti yaptığı tahkikata istinaden 23 Mart 1924 tarihinde Hariciye Nezareti'ne; bu arsalar üzerine yapılan hastane, kilise ve diğer binaların Rus hükümetine ait olduğu anlaşıldığından Rus emlakine teslim edildiğini bildirmiştir.⁶⁸ Hastane arazisinde yer alan yapıların 1925 yılında halen ayakta olduğu bilinmekte ise de ne zaman yıkıldığı konusu meçhuldür. Hastane hakkında uzunca bir aradan sonra 1935 yılında emlak kulislerine yansıyan bir habere göre "Nişantaşı'nda bulunan eski Rus hastanesinin arsadan müfrez 11 parçadan ceman 4081 metre murabbar" arsanın, sahibi olan Adapazarı Türk Ticaret Bankası İstanbul Şubesi tarafından açık artırma ile satılacağı haberi yer alıyordu.⁶⁹

Sonuç

Kırım Harbinde Batılı büyük devletlerin tutumu dolayısıyla yalnızlaşan Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde hayallerini gerçekleştirebileceği yegâne müttefiki Balkan Slavları idi. Rusya; Karadağlılar, Bulgarlar, Sırp ve Osmanlı topraklarındaki tüm Ortodokslar üzerinden kuracağı

65 Oya Dağlar Macar, "Rus Hastanesi", s. 638.

66 S. N. Uturgauri, *Belye Ruskiye na Bosfore 1919-1929*, s. 152-153.

67 Oya Dağlar Macar, "Rus Hastanesi", s.638.

68 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 234.

69 Abdullah Kutalmış Mızrak, "Eski Rus Hastanesi", *Akşam Gazetesi*, 26 Temmuz 1935, emlakkulisi.com [Erişim tarihi: 25.01.2018].

baskılarla Paris Antlaşması'nı Rusya lehine revize etmek istiyordu. Slav-Ortodoks kardeşliğinin oluşumu, güçlü bir politik ittifakın temelleri, diplomatik arenada ve sahada dini, kültürel ve sosyal teşebbüslerle sağlanabilirdi. Panslavist fikirlerin sıkı takipçisi olan İgnatiyev'in ve ardından Nelidov'un Rusya'nın İstanbul misyonunda vazifelendirilmeleriyle bu yönde büyük adımlar atıldı. Bu teşebbüslerin ilk ve en kapsamlı olanı İstanbul Rus Nikolayev Hastanesi'nin kuruluşu oldu. 19. asrın sonlarında içlerinde resmi statüde bulunanlar da dâhil İstanbul'da daimi olarak ikamet eden Rusya vatandaşlarının toplam nüfusunun 1.000'i geçmediği⁷⁰ düşünülürse, hastanenin sağlık hizmetleri dışında bir misyoner kuruluşu olduğu, asıl maksadının Slav-Ortodoks kardeşliğinin manevi temellerini atmaya hizmet ettiği anlaşılır. Hastane, sağlık hizmetleri dışında İstanbul'daki tüm Slav Ortodoksları Rusça ibadet ve dua yapılan bir mabet olarak bir araya getiren kilisesi, dini eğitimin yanı sıra Rusça eğitim de veren okulu, Rus-Ortodoks ihtiyaç sahiplerine sunduğu maddi desteklerle Ortodokslar için İslam'ın başkentinde adeta bir sığınma limanı özelliği taşıdı. Bulunduğu mekânı bir "Rus Sokağı"na, bir "Rus lobisi"ne dönüştüren hastane, verdiği hizmetlerle halka Rusya'nın dünya Slavlarının tek hâmisi ve kurtarıcısı olduğunu hissettirdiği gibi, Galata'nın en muhkem noktasından dalgalanan Rus bayrağı ve çan sesleriyle gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse İstanbul'daki Avrupalı rakiplerine adeta meydan okudu.

Dönemin modern imkânlarıyla hizmet veren hastanenin sağlık ve idari personeli Rusya'nın davasına inanmış, disiplinli, özverili elemanlardan oluşuyordu. İstanbul Rus elçilerinin daimi denetim ve kontrolü altında idi. Gönüllü kişi ve kuruluşların büyük destek verdiği hastanede Rus elçilik çalışanları, eşleri, Rusya'dan gönderilen rahibe-hemşireler büyük bir özveriyle çalıştılar. Gönüllü bir kuruluş hüviyeti taşıyan hastanede hastaların büyük bir kısmı ücretsiz tedavi gördüler. İmkânı olan hastalardan ise minimal düzeyde ücret alındı. Hemen her türden hastaların yatılı ya da ayakta tedavi gördüğü hastanenin Ruslardan sonra en çok müdavimleri Karadağlılar ve Bulgarlar idi. Rumlar ve Ermenileri Sırlar takip ediyordu. Kurulduğu dönemden itibaren hizmetlerine, hasta profillerine bakıldığında hastanenin kuruluş amaçlarını yeterince yerine getirdiği söylenebilir.

70 N. N. Lender, *Putnik. Po Evrope i Vostoku*, s. 127.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, HR. İM. 96/45, Lef 2, Lef 4

BOA, MV. 97/4

BOA, DH. MKT. 2177/20

Diğer Kaynaklar

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.

Çapan, Leyla, *19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yabancı Misyonlar Tarafından Yapılmış Hastahane Binaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

Demiroğlu, Hasan – Feyzullah Uyanık, “Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatyev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876)”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, TTK, Ankara 2014, s. 183-204, 265-277.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Karakulak, Mesut, *Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (ROPİT) ve Osmanlı-Rus Ticari İlişkiler (1856-1914)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

Karakulak, Mesut, “Buharlı Çağında İstanbul'da Bir Rus Vapur Kumpanyası”, *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Gece Yayınları, Ankara 2017, s. 657-676.

Koptev, A., *Vospominaniye o Poezdke v Konstantinopol', Kair i Ierusalim v 1887 Godu*, S. Peterburg 1888.

Lender, N. N., *Putnik. Po Evrope i Vostoku*, S. Peterburg 1908.

_____, *Bosfor i Konstantinopol'; Anatoliyskoye Poberej'ye-Po Russkomu Yugu*, S. Peterburg 1892.

Macar, Oya Dağlar, “Rus Hastanesi”, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık, Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul 2010, s. 631-643.

Şepoteyev, V. P., *Dvadtsatipyatiletiye Russkoy Nikolayevskoy Bol'nitsı v Konstantinopole*, S. Peterburg 1900.

Şkarovskiy, M. V., “Blagotvoritel'nost' Svyato-Panteleymonova Manastırıya”, *Russkiy Afon XIX-XX vekov*, V, Svyataya Gora Afon 2015, s. 697-758.

_____, “Russkiye Pravoslavniye Obşını v Turtsii”, *Vestnik PSTGU*, Vıpusk II:1 (30), (2009), s. 21-34.

Uturgauri, S. N., *Belye Russkiye na Bosfore 1919-1929*, Moskva 2013.

Ünal, Fatih, *Ruslar Bizans'ın Peşinde (İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü 1894-1914)*, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010.

_____, “Rus Hastanesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 6, İstanbul 1994, s. 370.

_____, “Dersaadette İtalyan Hastanesi”, *İstanbul'daki İtalyan İzi*, Ed. Burçak Evren, İstanbul 2008, s. 234-243.

Elektronik Kaynaklar

“Pokrovskaya Obşına Sestyor Miloserdıya”, www.omophor.ru [Erişim tarihi: 05.02.2018].

Abdullah Kutalmış Mızrak, “Eski Rus Hastanesi”, *Akşam Gazetesi*, 26 Temmuz 1935, emlakkulisi.com [Erişim tarihi: 25.01.2018].

<http://www.eskiistanbul.net/452/1905-senesinde-rus-sapeli-ve-hastanesi-pangalti-sebah-amp-joaillier-fotografi> [Erişim Tarihi: 05.02.2018].

EK

Ek 1. Pangaltı Rus Hastanesi kompleksi

Kaynak: <http://www.eskiistanbul.net/452/1905-senesinde-rus-sapeli-ve-hastanesi-pangalti-sebah-amp-joaillier-fotograf/> [Erişim Tarihi: 05.02.2018].

BİR DİL ALT DİZGESİ OLARAK SÖZ DİZİMİ VE BİRİMLERİ*

SYNTAX AS A SUBSYSTEM OF LANGUAGE AND ITS UNITS

Özlem DENİZ YILMAZ**

Öz

Grekçe *syntaxis* (söz dizimi), “kuruluş, düzen” anlamına gelir ve ilk defa bu terim, M.Ö. 3. yy’da Stoikler tarafından anlatımların mantıksal içeriğiyle ilgili olarak kullanılır. Ancak söz dizimi kategorilerine, daha, erken Grek düşünürleri (Protagoras, Platon, Aristoteles vb., sonraları Stoikler) ilgi duyar ve bu düşünürler tarafından sözün mantıksal çözümlemesi yapılır. İlk söz dizimsel çalışmalar, (1) bildirişim amaçlarına göre anlatımların sınıflandırılması, (2) tümcenin ana/temel parçalara ayrılması, (3) birleşik söz dizimsel kuruluşların parçaları arasındaki bağıntıların belirlenmesi alanlarında yapılır.

Geleneksel dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında ise söz dizimi, temel olarak üç anlamda kullanılır: 1) Konusu, tümce ve öbek olan dil bilgisi/dil bilimi dalı; 2) Farklı kelime türlerinin söz alanında işlevi özellikleri üzerine öğreti; 3) Öbek tipleri ve öbek ve tümce kuruluş modelleri topluluğu.

Görüldüğü üzere, hem erken söz dizimsel çalışmalar, hem de geleneksel söz dizimi, *dil* değil, *söz* olgularını, özellikle de *tümceleri* inceler, yani *söz* alanıyla uğraşır. Oysa çağdaş dil bilimi açısından *söz dizimi*, her bir bireyin zihninde nesnel olarak bulunan, monemlerden/dilsel göstergelerden oluşan *dil dizgesinin bir alt dizgesidir*. Dolayısıyla bu çalışmada tartışılan, bir dil dizgesi bileşeni olan söz diziminin dağarcık/envanter ve yapı/strüktürel birimlerinin ne olduğu meselesidir. *Anlatım*, *tümce*, *öbek* gibi birimler, bu makalede dil (içi) değil, söz alanına ait oluşumlar olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada söz diziminin dağarcık birimlerinin, *söz dizimsel sözcük birimleri*; strüktürel birimlerinin ise *yapılar* olduğu tezi işlenmektedir. *Söz dizimsel sözcük birimleri*, söz alanındaki tek göstergeli/parçalı veya konuşucu tarafından tek bir gösterge/kelime gibi algılanan oluşumların zihindeki imgeleri/tasarımları; *yapılar* ise, söz düzeyindeki öbeklerin zihni eş değerleridir.

Anahtar Kelimeler: dil, söz, dizim/sentagma, söz dizimi, anlatım, tümce, söz dizimsel sözcük birimi/sentaktik leksem, yapı

Abstract

Syntaxis in classical Greek means “construction, order” and this term was used for the first time by Stoics (3rd century in B.C.) in relation to the logical content of expressions. However, interest existed in the categories of syntax, in early Greek thinkers (Protagoras, Plato, Aristotle, etc., later Stoics), and the logical analysis of the speech was first undertaken by them. The first studies of a syntactic took place in the following

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SOS-A-211009-0326 proje numarası ile desteklenmiş olan bilimsel/sanatsal araştırma projesinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7998-131X

areas: 1) Classification of expressions according to communication purposes; 2) Division of the sentence into main parts; 3) Determination of relations between parts of compounded syntactic constructions.

In traditional grammar and linguistics studies, the syntax is basically used in three ways: 1) Branch of linguistics with its subject being the sentence and phrase/word-combination; 2) The doctrine of the features of functioning in speech of word classes (parts of speech); 3) Phrase types, and phrase and sentence construction models.

As is evident, both early syntactic studies and traditional syntax examine occurrences of *speech*, not *language*, especially *sentences*. In terms of contemporary linguistics, however, *the syntax* is a *subsystem of language system* consisting of monemes/linguistic signs, objectively found in the mind of each individual. Therefore, this study discusses what the inventory and structural units of the syntax, which is a language system component. In this article, the units such as *expression*, *sentence*, *phrase*, etc. are accepted as formations of speech, not of language. The following hypothesis is put forward in this study: The inventory units of the syntax, are *syntactic lexemes*; and that these structural units are *constructions*. *Syntactic lexemes* are images in the mind of a person of a sign or signs in speech, perceived as one whole/a word by speaker; *constructions* are mental equivalents of phrases in speech.

Keywords: language, speech, syntagm, syntax, expression, sentence, syntactic lexeme, construction

Dil, bir bildirişim (haberleşme) topluluğunun her bir üyesinin zihninde nesnel olarak var olan, temel işlevi bildirişimi sağlamak olan, en küçük iki taraflı anlamlı birim olan monemlerden [F. de Saussure'de "(dilsel) göstergeler"den] ve monemleri kullanma kurallarından oluşan bir dizgedir.¹ *Dil* (bireysel *dil dizgesi*), soyut düşünce imgelerinden oluşur ve bildirişenin (verici/konuşucu veya alıcı/dinleyicinin), düşünce değişimi/alışverişi, yani düşünce içeriğini iletmek amacıyla maddi söz/söylev göstergelerini (imlerini, işaretlerini) kullanma yetisini içerir.² Bu bakımdan dilin maddiliğinden de ancak söz alanındaki oluşumlar göz önünde bulundurulursa belki söz edilebilir. Söylenenden anlaşılacağı üzere, *dil*, gerçekleşmeden (realizasyondan) bağımsız olandır, gerçekleşmesi zorunlu olmayandır, yani gücüdür (virtüeldir).³ Diğer bir deyişle onun yazılı söz (yazı) veya sözlü söz (konuşma) vb. şeklinde gerçekleşmesi, ikincil bir olaydır (Bu yüzden literatürde rastlanan "yazılı dil", "sözlü dil" kavram ve terimleri de dil bilimsel açıdan gerçeği yansıtmaz.).

İ. A. Boduen de Kurtene (J. Baudouin de Courtenay)⁴, daha sonra F. de Saussure'ün⁵ çalışmalarında en belirgin şekilde işlenmeye başlanan "dil – söz" kavramları ayrımı açısından bilim adamlarının, dil kavramından farklı olarak söz kavramının içeriği konusunda görüş birliğinde oldukları görülür. Dilin konusu (objesi), birimleri ve sınırları üzerinde tartışmalar

1 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004, s. 21; Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 24.

2 Bk. Gennadiy P. Mel'nikov, *Sistemologiya i yazıkoviye aspekti kibernetiki*, "Sovetskoye radio", Moskva 1978, s. 218-354.

3 Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, 3. bs., Multilingual Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 43.

4 İvan A. Boduen de Kurtene, *İzbranniye trudı po obşçemu yazıkoznaniyu*, Tom II, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva 1963, s. 67-95.

5 Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, s. 43-45, 49-51, 122, 240.

süredursun sözden oy birliğine varılmışçasına bildirişim amacıyla kullanılan, herhangi bir düşünce içeriğini, yani bilgiyi temsil etme işlevi gören bir gösterge, kombinasyon ya da çizgisel göstergeler dizisi anlaşılır.⁶ Demek ki söz kavramı, herhangi bir düşünce içeriğinin, herhangi bir bilginin temsilcisi niteliğinde kullanılan *fiziki oluşum* olarak yorumlanan “gösterge (im, işaret)” kavramıyla sıkı sıkıya ilişkilidir⁷ ve bu yüzden söz, bildirişim ediminin *maddi bileşeni* sayılır⁸. Yine aynı şekilde dilin, sözden hareketle, sözü kullanma yoluyla edinildiği⁹ görüşünde de bilim adamları hemfikirdir. Ancak geleneksel dil bilgisi ve dil bilimi terminolojisinde “dil” ve “söz”ün farklı olaylar olduğu olgusunun sıkça göz ardı edildiği, bu yüzden de aynı terimin (ör. ses birimi, kelime/sözcük, şekil/biçim, gösterge, ek, biçimlendirici vb.), hem dil, hem de söz birimi anlamına geldiği veya kavramların yorumunda bir yönüyle dili, diğer yönüyle sözü betimleyen çelişkilere düşüldüğü görülür.¹⁰ Bu durum, söz dizimi bahis konusu olduğunda da böyledir. Örneğin, “tümce” terimi, birçok çalışmada, hem dil, hem de söz alanına ait birim olarak kullanılır.

Dizim (sentagma), (1) “söz konusu *bağlamda* ve söz konusu sahnede bir kavram ileten ve bir kelime, kelime grubu ve bütün bir tümceden oluşabilen intonasyonel-anlamsal birlik”¹¹; (2) “belirli bir bağıntı tipiyle birleşmiş (ör. belirtme) iki (veya daha fazla) dil biriminin ... ardışıklığı”dır¹². Söz konusu terimin birinci anlamda kullanılışına şunlar örnek verilebilir: *bilgi, kitap, sevgi* (Dizim, bir kelimedden ibarettir.); *ana dili, saat kulesi, yaz yağmuru* (Dizim, bir kelime grubundan oluşur.); *imambayıldı, külbastı, unutmabeni* (çiçek adı) [Dizim, bir tümce modelinde olan kalıplaşmış (leksemleşmiş) oluşumdur.] vb. Bu teriminin ikinci anlamda kullanılışı ise, F. de Saussure'e dayanır.¹³ Saussure'e göre dizim, “her zaman, ardışık iki ya da daha çok sayıda birimden oluşur”¹⁴. Örnek vermek gerekirse, *ev+ce(k), ev+ci, ev+cik, ev+cil* (iki morftan oluşan dizim); *ev+ci+lik, ev+imiz+de+ki* (birden fazla morftan oluşan dizim); *ahşap ev, babamın evi, baba evi, bizim ev, eski ev, doğduğum ev, eve doğru, Ev kâgirdi* (iki göstergeden oluşan dizim); *Evimize birkaç yoldan gidilebilirdi* (AÇ, F, 21), *Köşeyi döner dönmez beynimden vurulmuşa döndüm, evimizin yarısının yerinde yellere esiyordu* (AÇ, F, 14) (birden fazla göstergeden oluşan dizim) vb. Yukarıdan anlaşılacağı üzere dizim kavramı, “... yalnız sözcükler için değil, sözcük öbekleri, her uzunlukta ve her türden karmaşık birimler (bileşik sözcükler, türevler, tümce üyeleri, tam tümceler) için de geçerli ...”dir¹⁵. Demek ki Saussure'e göre dizim incelemesi ile söz dizimi incelemesi aynı

6 Viktor G. Guzev, “Opit razrabotki teoriteçeskix osnov opisaniya tyurkskogo funktsional'nogo sintaksisa”, *Vostokovedeniye: Filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktor Viktor G. Guzev, Vıp. 27, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, Sank-Peterburg 2006, s. 41.

7 Agm., s. 41.

8 Krş. Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, s. 36-48.

9 Age., s. 43.

10 Viktor G. Guzev, “Opit razrabotki teoriteçeskix osnov opisaniya tyurkskogo funktsional'nogo sintaksisa”, s. 42.

11 N. D. Svetozarova, “Sintagma”, *Yazıkoznaniye. Bol'şoy entsiklopedičeskiy slovar'*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bol'şaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskva 2000, s. 447.

12 Agm., s. 447.

13 Bk. Agm., s. 447.

14 Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, s. 181. Ayrıca bk. s. 199.

15 Age., s. 183.

şey değildir. Dolayısıyla söylenenlerden şu sonuç çıkarılmalıdır: Söz dizimi incelemesi, dizim incelemesinin ancak bir bölümünü oluşturur.¹⁶

Grekçe *syntaxis* (söz dizimi), “kuruluş, düzen” anlamına gelir ve ilk defa bu terim, M.Ö. 3. yy’da Stoikler tarafından anlatımların mantıksal içerikleriyle ilgili olarak kullanılır.¹⁷ Ancak söz dizimi kategorilerine, daha, erken Grek düşünürleri (Protagoras, Platon, Aristoteles vb., sonraları Stoikler) ilgi duyar ve bu düşünürler tarafından sözün mantıksal çözümlemesi yapılır.¹⁸ Erken söz dizimsel görüşler, söz birimlerinin özelliklerine dayanır. İlk söz dizimsel çalışmalar ise şu alanlarda yapılır: 1) Bildirişim amaçlarına göre anlatımların sınıflandırılması; 2) Tümcenin ana/temel parçalara ayrılması; 3) Birleşik söz dizimsel kuruluşların parçaları arasındaki bağıntıların belirlenmesi.¹⁹ Ancak özel bir söz dizimsel terminoloji bulunmaz ve kullanılan kavram ve terimler mantıksal, söz dizimsel ve şekil bilimsel nitelermelerin ayrımsızlığına yansır.²⁰

Geleneksel dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında ise söz dizimi, temel olarak üç anlamda kullanılır: 1) Konusu, hem sözün esas birimi niteliğinde işleyen tümce²¹, hem de tümcenin bir bileşeni niteliğinde işleyen öbek olan dil bilimi veya dil bilgisi dalı [“Tümce (büyük) söz dizimi” ve “öbek (küçük) söz dizimi” olarak adlandırılır.]; 2) Farklı kelime türlerinin söz alanında işleyiş özellikleri üzerine öğretici veya bu özellikleri inceleyen bilim dalı (“Fiil söz dizimi” ve “ad/adlık söz dizimi” olarak isimlendirilir.); 3) Öbek tipleri ve öbek ve tümce kuruluş modelleri topluluğu.²² Görüldüğü üzere söz dizimi denince genellikle, ya belirli/somut dillerin söz birimlerini kurmak için karakteristik araç ve kurallar ya da sözü oluşturma, yaratma süreçlerini, yani tümce içinde kelimelerin uyumluluğu ve sıralanış düzeni ile metnin parçası olarak anlatımın ve dilin özerk birimi olarak tümcenin genel özelliklerini inceleyen dil bilgisi kısmı anlaşılır.²³ Yukarıda aktarılanlardan anlaşılacağı üzere, geleneksel söz dizimi, dil değil, söz olgularını, özellikle de tümceleri inceler, yani söz alanıyla uğraşır. Üstelik “fiil söz dizimi” ve “ad/adlık söz dizimi” gibi kavram ve terimler, söz diziminin şekil biliminden ayrımsızlığına işaret eder.

Oysa çağdaş dil bilimi açısından *söz dizimi*, bu çalışmada da yorumlanacağı üzere, her bir bireyin zihninde nesnel olarak bulunan, soyut imgelerden ibaret bir “bilme” olan *dil dizgesinin bir parçası, bir bileşeni, bir alt dizgesidir. Söz dizimi*, ses bilimi, şekil bilimsel ses bilimi, şekil bilimi ve sözcük bilimi (leksem bilimi) gibi, dil dizgesinin en büyük alt dizgelerinden biridir. Bu

16 Age., s. 181, 196-199.

17 N. D. Arutyunova, “Sintaksis”, *Yazıkoznaniye. Bolşoy entsiklopedičeskiy slovar*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskva 2000, s. 448, 449.

18 Agm., s. 449.

19 Agm., s. 449.

20 Agm., s. 449.

21 Birçok çalışmada ise tümce, belirtildiği gibi, bir bilim dalı olarak ele alınan söz diziminin merkezi kavramı sayılmış, bu yüzden de söz dizimi “tümce öğretisi/teorisi” şeklinde tarif edilmiştir (Viktor G. Guzev, “Opıt razrabotki teoritečeskiy osnov opisaniya tyurkskogo funktsional’nogo sintaksisa”, s. 42).

22 O’lga S. Axmanova, *Slovar’ lingvističeskiy terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel’stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva 1969, s. 409.

23 N. D. Arutyunova, “Sintaksis”, s. 448.

bakımdan söz diziminin konusunu da, dilden söze geçişi sağlayan soyut *dil* düzenekleri, sonlu sayıdaki söz dizimsel dil biriminden sonsuz denebilecek sayıda söz oluşumunu kurma yöntemleri oluşturmalıdır.²⁴ Diğer bir deyişle *söz dizimi*, bir dilin *söz dizimsel model* ve *programlarını* içeren, o dilin sözünü oluşturma süreçlerini, onu yaratma araç ve kurallarını belirleyen *dil alt dizgesidir*.

Geleneksel dil bilimindeki *anlatım* (*ifâde*) kavramı, bizce tıpkı *tümce* gibi, insan zihninde yer alan bir dizge olan *dile* değil, onun gerçekleşmesi olan *söz* alanına ait bir birimdir. *Anlatım*, sözün temel bildirişim birimi; konuşan tarafından yaratılıp dinleyen tarafından kavranan maddi bir oluşum²⁵; konuşan açısından bir bütünlük sayılabilecek bir fikir, bir bilgi ileten bir gösterge (kelime veya kelime şekli) veya göstergeler zincirinden (kelimeler ve/veya kelime şekilleri öbeğinden) oluşan *söz birimidir*²⁶: *Aferin!*, *Eyvah!*, *Hayret!*, *Neysel!*, *Uçak!*, *Öğrenciyim*, *Bak(in)!*, *Geldik*, *Rüzgârgülü!*, *Dört gözle bekliyorum* (Son ikisi hariç, örnek verilen anlatımlar, bir kelime veya kelime şekli olan birer göstergeden ibarettir. Durağan öbek olan son iki anlatım ise, tıpkı diğerleri gibi, bir kelime gibi işleyen birer gösterge olarak yorumlanmalıdır.); *bakkal kız, yaz havası, Hava güzel, Ben öğrenciyim, Bu gece hep beraber yemek yiyeceğiz* (RNG, MT, 204), *Öyledir o zavallı!* (SF, K/KA, 43-44), *Son nefesimi vereli çok oldu, kalbim çoktan durdu, ama alçak katilim hariç kimse başıma gelenleri bilmiyor* (OP, BAK, 9) (Anlatımlar, birer göstergeler zinciridir.) vb. Demek ki *anlatım*, kelime, kelime şekli, tümce olmayan veya olan öbek olabilen her türlü söz oluşumudur. Bizce *anlatım* kavramını söz kavramından ayıran özellik, *anlatımın* “bir bütünlük olan fikir” dile getirmesidir. *Söz* ise bağlamdan bağımsız olarak dilin gerçekleşmesidir.

Tümce kavramını tartışabilmek için ise *mantıksal özne* (*sü(b)je*), *mantıksal yüklem* (*predika*), *yargı* (*hüküm*) ve *bitimli* (*finit*) *şekil* kavramlarına ihtiyaç vardır.

Mantıksal özne, üzerine bildirilen, hakkında söz söylenen, söz konusu edilen nesne/varlık imgesi²⁷; “fikrin konusunu yansıtan yargı parçası”dır²⁸. *Mantıksal yüklem*, bilgi içeren imge; yargının mantıksal öznesi üzerine ileri sürülen (doğrulan veya yadsınan) bir şey, bir bilgi, bir iddiadır²⁹. *Yargı*, biri, fikrin konusu olan “mantıksal özne”; diğeri, mantıksal özne hakkında bir bilgi, bir iddia, bir bildiri olan “mantıksal yüklem” olmak üzere iki bileşenden oluşan düşünce biçimi³⁰; “nesne ve olaylar, onların nitelik ve bağıntıları hakkında bir şeyi doğrulayan veya yadsıyan ve, ya gerçek, ya da yalan dile getirme özelliğine sahip düşünce biçimi”dir³¹. *Yargı*

24 Agm., s. 448.

25 Viktor G. Guzev, “Opıt razrabotki teorieçeskix osnov opisaniya tyurkskogo funktsional'nogo sintaksisa”, s. 44.

26 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz Yılmaz, “İşlevsel Türkçe Söz Diziminin Bazı Sav ve Kavramları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 2008 / II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 126.

27 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 71.

28 Nikolay İ. Kondakov, *Logičeskiy slovar'-spravočnik*, Vtoroye, ispravlennoye i dopolnennoye, izdaniye, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1976, s. 574.

29 Age., s. 473; Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 60.

30 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, age., s. 79; Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, s. 30.

31 Nikolay İ. Kondakov, *Logičeskiy slovar'-spravočnik*, s. 574.

bileşenleri olan mantıksal özne (mö) ve mantıksal yüklem (my), dillerde, ya her bir bileşeni temsil eden (1) sözcük birim(ler)i [leksem(ler)]³² veya (2) bitimsiz (infinif) kelime şekil(ler)i ya da (3) özel bir morfolojik şekilce karşılanabilir:

1. *Mehmet* (mö) / *öğrenci* (my); *Özlem* (mö) / *Özgür ve Özden'in kardeşi* (my); *Bu* (mö) / *güzel* (my); *Hava* (mö) / *nasıl?* (my); *Uzunlar* (mö) / *arkada* (my); *Yedi* (mö) / *beşten büyük* (my) vb. (Mantıksal özne ve mantıksal yüklem, sözcük birim(ler)ince temsil ediliyor.).

2. *Bildiğim* (mö) / (*dün geldiği*) (my) (Mantıksal özne ve mantıksal yüklem, bitimsiz kelime şeklinde iletiliyor.); *Kış dönemindeki soğuk günleri atlattıktan sonra ilkyaz evresine ulaşmak* (mö) / *ne güzel*³³ (my) (Mantıksal özne, birleşiminde bitimsiz kelime şekli bulunan bir öbek; mantıksal yüklem ise, sözcük birimlerince bildiriliyor.) vb.

3. *Öğrenciyim; Güzeldin; Arkadadır; Geldik* vb. (Mantıksal özne yüklemlik ekleri/şahıs ekleri, mantıksal yüklem ise gövde tarafından temsil ediliyor.)

Bitimli şekil, yargıyı, yukarıda verilen “3” numaralı örneklerde olduğu gibi, şekil bilimsel yolla ileten ad/adlık veya fiil şeklidir.³⁴

“En yaygın görüşe göre *tümce*, özne ve yüklem, yani iki merkeze, iki ana öğeye sahip yargısal söz dizimsel oluşumdur.”³⁵ Ancak söz konusu tanım, tümcenin, hem tek bir öğeden/bileşenden, yani yüklem bileşeninden oluşabileceğini (ör. *Öğrenciyim; Geldik; Dört gözle bekliyorum* vb.) göz ardı ettiği, hem de yargısal (predikatif) öbek [ör. *Hava güzel; Kapısı açık; Öğretmen gelince (ders başlar)* (*öğretmen gelince* kelime grubu, yan tümce değil, yargısal öbektir.); *Yedi beşten büyük* vb.] ile tümce [ör. *Hava güzeldir (/ güzeldi / güzel olacak); Kapısı açıktır (/ açıktı / açık olacak); Öğretmen geldi miydi (ders başlar)* (*öğretmen geldi miydi* kısmı, yan tümcedir.); *Yedi beşten büyüktür* vb.] kavramları arasındaki farkı yansıtmadığı için doğru değildir. Bizce *tümce*, bitimli kelime şekli olan veya bitimli kelime şekli veya şekilleri esasında kurulan bir anlatım ya da anlatım parçasıdır.³⁶ Diğer bir deyişle *tümce*, yargı şeklindeki bir düşünceyi şekil bilimsel yolla, yani bitimli şekil aracılığıyla dile getiren bir *anlatım türüdür*. Aynı düşünceye, örneğin V. Hatiboğlu'nda şu şekilde rastlanır: “Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir

32 *Sözcük birimi* terim ve kavramı için bk. *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 124-125; Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 55; Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, s. 26.

33 Örnek şu eserden alınmıştır: *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, s. 125.

34 *Bitimli şekil* kavramı için bk. Viktor G. Guzev, “O razgraniçeniı ponyatiy “finitnaya forma” i “liçnaya forma””, *Vostokovedeniye*, Otvetstvenniye redaktori V. G. Guzev, O. B. Frolova, Vıpusk 18, Sank-Peterburg 1993, s. 36-42; a. mlE., “Bitimli (Finit) Şekillerin Türk Gramerindeki Yeri”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 189-194; Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 18-19. Ayrıca bk. Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, s. 37-38.

35 Viktor G. Guzev, “Opit razrabotki teoritçeşekix osnov opisanıya tyurkskogo funktsional'nogo sintaksisa”, s. 43.

36 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 74; Viktor G. Guzev – Özlem Deniz Yılmaz, “İşlevsel Türkçe Söz Diziminin Bazı Sav ve Kavramları Üzerine”, s. 132. Krş. Eduard Sepir, *İzbrannıye trudi po yazıkoznaniyu i kul'turologii*, Per. s ang. A. M. Suxotina (ispravlenıny i dopolnennıy A. Ye. Kibrikom), Obşçaya redaktsiya i vstıpiteľ'naya stat'ya A. Ye. Kibrika, 2-ye izdaniye, İzdatel'skaya grıppa “Progress”, Moskva 2001, s. 51.

eyleme veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce ... denir.”³⁷. Ancak bu ifâdeyi bızce şöyle düzeltmek gerekir: Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir ad/adlık veya eyleme/fiile ya da çekimli bir ad/adlık veya eylemle/fiille birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce denir. Söylenenler doğrultusunda yukarıda örnek verilen anlatımlardan şunlar birer tümcedir: *Arkadadır; Bak(ın)!*; *Ben öğrenciyim; Bu gece hep beraber yemek yiyeceğiz; Dört gözle bekliyorum; Geldik; Güzeldin; Hava güzeldir (/ güzeldi / güzel olacak); Kapısı açıktır (/ açıktı / açık olacak); Öğrenciyim; Öğretmen geldi miydi ...; Öyledir o zavallı!; Son nefesimi vereli çok oldu, kalbim çoktan durdu, ama alçak katilim hariç kimse başıma gelenleri bilmiyor; Yedi beşten büyüktür.*

Görüldüğü üzere tümceler, tıpkı anlatımlar gibi, sayı ve çeşitçe fazladır. Sonsuz denebilecek sayıdaki oluşumların ise, genelleme ve soyutlamalardan ibaret, sınırlı, ideal ve zihni bir düzenek olan dil dizgesinde karşılığının bulunması olası değildir.³⁸ Bu bakımdan, hem anlatım, hem de tümce, dil birimi, diğer bir deyişle söz dizimi birimi değil, söz alanına ait birimlerdir. Üstelik tümce, sözün esas bildirişim birimi olan anlatımların da yalnızca bir türüdür. Başka bir deyişle tümce kavramı, anlatımların bütün türlerini kapsamaz, ancak anlatım türleri arasında mütevazı bir yer tutar. Dolayısıyla dilin bir bileşeni olan söz dizimini “cümle bilgisi”, “tümce bilgisi” vb. olarak adlandırmak doğru değildir. Bunun nedeni, yukarıda söylendiği gibi, tümce/cümle terimlerinin, (1) dil değil, söz birimlerini temsil etmesi³⁹, (2) üstelik de bütün söz oluşumlarını (ör. *Aferin!, Eyvah!, Hayret!, Neyse!, Uçak!, Rüzgârgülü!; bakkal kız, cam bardak, odanın kapısı, poyrazın dinişi, yaz havası, söylemek ihtiyacı, hikaye dinleme tutkusu, büyük oda, kurumuş ağaç, güler yüz, söz dinlemez çocuk, çalışan kadın, kapısı açık oda, kapısını açtığım oda, görülecek kadın, okuyacağım yer, viran olası hane, Görüldüğü üzere ..., Ben eve varınca ..., Öğretmen gelince ..., Hava güzel vb.) değil, sadece belirli bir anlatım türünü dile getirmesidir.*

Öbek ise, bir söz birimi; birden fazla göstergeden oluşan, ad/adlık ya da fiil bitimli ve/veya bitimsiz kelime şekil(ler)i esasında kurulan *anlatım türü*dür. Öbekler yargı dile getirebileceği gibi, getirmeye de bilir. Yargıyı şekil bilimsel yolla ileten öbekler, bu çalışmada, “tümce”, sözcük birimsel (leksik) yolla dile getirenler ise “yargısal (predikatif) öbek” olarak adlandırılmaktadır. Yargı iletmeyen öbekler ise Türkiye Türkolojisinde genellikle “kelime grupları” olarak isimlendirilir. Öbekler söz sürecini oluşturan işlemlerin niteliği bakımından ele alınacak olursa, *devingen* (*serbest, kalıplaşmamış, dinamik*) ve *durağan* (*kalıplaşmış, statik*) olarak iki türe ayrılır. *Devingen öbek*, konuşan tarafından gerçekleştirilen seçme ve kombinasyon edimlerinin bir ürünü iken, *durağan öbek*, değildir.⁴⁰ Durağan öbekte konuşan, onu meydana getiren kısımlardan bu öbeği kurmayıp bir bütün halinde hafızasından çıkarır⁴¹, yani onu dil kullanımını sırasında oluşturmaz,

37 Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 99.

38 Viktor G. Guzev, “Opit razrabotki teoriteçeskix osnov opisaniya tyurkskogo funktsional'nogo sintaksisa”, s. 46.

39 Bk. Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, s. 183.

40 Vladimir M. Pavlov, “K voprosu o predmete sintaksisa”, *Teoritıçeskiye problemi yazıkoznaniya. Sbornik statey k 140-letiyu kafedrı obşçego yazıkoznaniya filologıçeskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, Glavny redaktor L. A. Verbitskaya, Filologıçeskıy fakul'tet, Sankt-Peterburg 2004, s. 255.

41 Agm., s. 253.

yapmaz⁴². Diğer bir deyişle durağan öbekte "... söz dinamiği belirli bir tür "hazır" sözcük biriminin seçilmesi, yeniden canlandırılması ile sınırlıdır"⁴³. Oysa devingen öbek, konuşan tarafından kelime ve/veya kelime şekillerinin seçilmesi ve kombine edilmesiyle ortaya çıkan bir üründür ve dolayısıyla bu tür bir öbeğin öğeleri ihtiyaca göre başka öğelerle değiştirilebilir⁴⁴.

Dilin bir parçası, bir bileşeni olarak yorumladığımız söz dizimi söz konusu olduğunda, kanaatimizce, öncelikle yapılması gereken, söz oluşumlarını, özellikle de bir anlatım türü olan tümceleri belirlemek değil, anlatımların dildeki karşılıkları olan dağarcık (envanter) ve yapı (strüktürel) birimlerini tespit etmek olmalıdır. Bu birimleri tespit edebilmek için ise sözden hareket etmek, yani söz oluşumlarını gözlemlemek yerinde olur. Çünkü bildirişen herhangi bir söz oluşumunu kurabilmek için onun dildeki karşılığı olan soyut modele sahip olmalı ve bu modele göre onu kurmuş olmalıdır.⁴⁵ Dolayısıyla bir dilin sözünde gözlemlenen oluşumlar, o dilin söz dizimi modellerini de belirleme olanağı verecektir.

Yazılı veya sözlü bir sözde ise, hem bir kelime, kelime şekli veya kelime gibi işleyen durağan, hem de devingen öbeklerin bulunduğu görülür. Örnek:

"*Karşımızdaki evde yangın çıktı.* [Anlatım, bir öbektir.] *Yangını ilk görüşüm.* [öbek] *Şaştım.* [Anlatım, kelime şeklidir.] *Korktum.* [kelime şekli] *Büyük babam, yangın bize atlamasın diye pencereden Kuran'ı tuttu karşıdaki alevlere.* [öbek] *Yangın söndü.* [öbek] *Kuran gücüyle, hatta itfaiye gücüyle de değil.* [öbek] *Ama yaktığı evi kül ederek söndü kendiliğinden.* [öbek] *Ve ben bir saat sonra ilk şiirimi yazdım.* [öbek] *Yangın...* [Anlatım, bir kelimedenden ibarettir.]" *Nâzım Hikmet, ilk yazdığı şiiri böyle anlatır.* [öbek] *Doğrudur!* [kelime şekli] *Yangın bir çocuğu şair yapacak kadar derinden etkileyebilir.* [öbek] (AÇ, F, 13).

Abayı yakmış; Etekleri zil çalıyor; Zehir zıkkım olsun! [Anlatımlar, kelime gibi işleyen, kelime statüsüne sahip durağan öbektir.]

Görüldüğü üzere, söz, söz dizimi açısından yalnız öbeklerden, diğer bir deyişle yargı bildiren veya bildirmeyen kelime gruplarından ibaret değildir. Sözde tek bir göstergeden meydana gelen oluşumlar da bulunmaktadır. İşte bizce bir bütünlük olan fikri dile getiren tek öğeli/göstergeli (*Yangın!*, *Doğrudur*, *Şaştım*, *Korktum*) veya tek bir gösterge gibi algılanan, yani kelime veya kelime şekliyle aynı statüye sahip durağan (*Abayı yakmış*, *Etekleri zil çalıyor*, *Zehir zıkkım olsun!*) söz birimlerinin dildeki karşılığı olan soyutlamalar, söz diziminin dağarcık birimlerini; sözdeki tümce dahil her tür öbeğin (Yukarıdaki örneklerden "*Yangın*, *Doğrudur*, *Bilmem*, *Şaştım*, *Korktum*" ve "*Abayı yakmış*, *Etekleri zil çalıyor*, *Zehir zıkkım olsun!*"un dışındaki anlatımlar buna örnek verilebilir.) dildeki karşılığı olan modeller ise, söz diziminin yapı birimlerini oluşturur.⁴⁶

42 Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, 1. bs., Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 21.

43 Vladimir M. Pavlov, "K voprosu o predmete sintaksisa", s. 255.

44 Bk. Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, s. 21.

45 Bk. Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, s. 184.

46 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 69.

Vurgulamak gerekirse, söz diziminin dağarcık birimleri, İ. A. Boduen de Kurtene'nin "sentagma"⁴⁷ olarak adlandırdığı bağımsız kelime, kelime şekli ve söz dizimsel açıdan daha fazla bölünemeyen birimlerin (birkaç kelimedenden oluşan sabit ifâdeler, değişmez birlikler), yani kelime gibi işleyen kalıplaşmış/statik ifâde, durağan var oluş durumu edinmiş öbeklerin (deyim, atasözü vb.) dildeki karşılığı olan *söz dizimsel sözcük birimleri/sentaktik leksemeler* (kısaca *sözcük birimleri*); yapı (strüktürel) birimleri ise, *sıralama* (*kopulatif*), *yargısal* (*predikatif*) ve *tamlama* (*atributif*) olmak üzere üç ana türü bulunan sözdeki öbeklerin dildeki karşılığı olan soyut *yapı modelleri*, kısaca *yapılardır*.⁴⁸ Bu düşünceden hareketle bildirişim işlevi üstlenen en küçük söz dizimsel birimlerin, özellikle de tümcelerin cismen temsil edildiği, bir yanılısamadır.⁴⁹ Bu görüşün kaynağı, anlaşılacağı üzere, yazılı söz ürünleridir. A. M. Peşkovskiy'in dediği gibi, "... burada (gramerde. – V. P.) zaman içinde akan unsurlar söz konusudur. Hem kelime, hem de öbek cisimsizdir, yaşarlar, akarlar, söylenirler, düşünülürler, bunlar ise, olaylardır, nesnelere değil"⁵⁰. V. M. Pavlov'un da belirttiği gibi, A. M. Peşkovskiy haklı olarak kelime ve öbeklerin, öncelikle de tümcelerin süreç karakteri üzerinde durur, üstelik bu, yazıda sözüm ona nesneleştirilmiş temsili içeren, uzam çizgileri edinen sözü, hem üretme/kurma, hem de algılama sırasında gerçekleşen bir süreçtir.⁵¹ Gerçekten de, hem bir bütünlük olan düşünce ileten kelime, kelime şekli ve kelime gibi işleyen durağan oluşumlar, hem de devingen öbekler, onların dil içi karşılıkları olan, sırasıyla *söz dizimsel sözcük birimleri* ve (taşıyıcıları topluluğundan soyutlanmış, hem de eş zamanlı olarak onlarda cisim bulmuş) *yapı modelleri*, yani Pavlov'un tabiriyle *söz dizimsel şekiller*⁵² göz önünde bulundurulduğunda, maddi şeylerdir.⁵³ Başka bir deyişle tek ögeli veya söz dizimsel açıdan tek bir birim gibi algılanan söz dizimsel birimler olan *söz dizimsel sözcük birimleri* ve sözdeki devingen öbeklerin dildeki karşılığı olan *yapı modelleri/söz dizimsel şekiller*, "maddi" işaretlere sahip göstergeler değil, sözdeki gösterge ve genellikle de gösterge öbeklerinin insan hafızasında bulunan *oluşturulma programları-kurallarıdır*.⁵⁴ Bütün dil düzeneğinin, dil kuruluşunun insan belleğinde bulunduğu ve fizyolojik temele sahip olduğu düşünülürse, dilin söz dizimsel birimlerinin de maddiliğini tartışmaya gerek kalmaz.⁵⁵ Söz dizimsel birimlerin, tıpkı diğer dil birimleri (ses birimi, monem, sözcük birimi, biçim birimi vb.) gibi, dil statüsüne sahip olduğunun tanınması ise, onların dil belleği içeriğine ait olduğunun kabul edilmesi demektir.⁵⁶

47 İvan A. Boduen de Kurtene, *İzbranniye trudı po obşçemu yazıkoznaniyu*, s. 183. Ayrıca bk. a. mlf., *Vvedeniye v yazıkovedeniye. S prilojeniyem: Sbornik zadaç po "Vvedeniye v yazıkovedeniye"*, Vstupitel'naya stat'ya V. M. Alpatova, İzdaniye 7-ye, KRASAND, Moskva 2010, s. 50-52, 53, 198.

48 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 69-70; Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, "İşlevsel Türkçe Söz Diziminin Bazı Sav ve Kavramları Üzerine", s. 128-129.

49 Vladimir M. Pavlov, "K voprosu o predmete sintaksisa", s. 249.

50 Aktaran Vladimir M. Pavlov, agm., s. 249.

51 Agm., s. 249.

52 Agm., s. 250.

53 Agm., s. 249-250.

54 Agm., s. 250.

55 Agm., s. 250.

56 Agm., s. 250.

Öbeklerin, özellikle tamlama öbeklerinin kuruluşu gözlemlendiğinde bunların dilden dile, hiç olmazsa dil ailesinden dil ailesine farklılık gösterdiği görülür. Bu da dillerde türlü türlü kurallar, kural grupları ya da diğer bir deyişle alt dizgeler⁵⁷ olduğu anlamına gelir. “Kuralları – ya da başka bir deyişle yapısal özellikleri – olmayan bir dizge yoktur.”⁵⁸ Dolayısıyla dilin söz dizimi alt dizgesinde de sözdeki anlatımların kurulabilmesi için belirli kurallar bulunmalıdır. İşte, bizce, bir dil alt dizgesi olan söz diziminin bileşenlerinden/alt dizgelerinden biri de, “sözcük birimlerinin yapılar da çizgisel sıralanış kuralları” alt dizgesidir. Bunların yanında söz dizimi, sözcük birimlerinin yapılar da üstlendiği görevlerden, yani “yapı bileşenleri”ni (geleneksel terimle “tümce öğeleri”ni) belirlemeden de sorumlu olmalıdır.

Sonuç olarak bir dil alt dizgesi olarak *söz dizimi*, (1) sözdeki kelime, kelime şekli ve kelime gibi işleyen durağan öbeklerin dil içi karşılığı olan ve bu alt dizgenin dağarcık, yani inşaat malzemesi işlevi gören birimleri olan (*söz dizimsel*) *sözcük birimlerinin*, (2) devingen öbeklerin dil içi eş değerleri olan soyut modellerin/programların, yani *yapıların*, (3) *sözcük birimlerinin yapılar da çizgisel biçimde sıralanış kurallarının* ve (IV) *yapı bileşenlerinin* soyut imgelerini/tasarımlarını içeren dil alt dizgesidir.⁵⁹ Söz diziminin dağarcık birimleri, *söz dizimsel sözcük birimleri* (kısaca *sözcük birimleri*); strüktürel birimleri ise *yapı modelleri*, yani *yapılar*dır.

TARANAN ESER ADLARI KISALTMALARI

AÇ, F	: Çokona, Ari, <i>Fener</i> , 1. bs., Heyamola Yayınları, İstanbul 2009.
RNG, MT	: Güntekin, Reşat Nuri, <i>Miskinler Tekkesi</i> , 3. bs., İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.
SF, K/KA	: Sait Faik, <i>Bütün Eserleri: 5. Kumpanya / Kayıp Aranıyor</i> , 9. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1994.
OP, BAK	:Pamuk, Orhan, <i>Benim Adım Kırmızı</i> , 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

57 Fatma Erkman-Akerson, *Göstergebilime Giriş*, Multilingual, İstanbul 2005, s. 36-37.

58 Age., s. 37.

59 Viktor G. Guzev – Özlem Deniz-Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki*, s. 69; Viktor G. Guzev – Özlem Deniz Yılmaz, “İşlevsel Türkçe Söz Diziminin Bazı Sav ve Kavramları Üzerine”, s. 141.

KAYNAKÇA

- Arutyunova, N. D., "Sintaksis", *Yazıkoznaniye. Bolşoy entsiklopedičeskiy slovar'*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, "Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya", Moskva 2000, s. 448-451.
- Axmanova, Ol'ga S., *Slovar' lingvističeskiy terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1969.
- Boduen de Kurtene, İvan A. [Baudouin de Courtenay, Jan], *İzbranniye trudi po obşçemu yazıkoznaniyu*, Tom II, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva 1963.
- _____, *Vvedeniye v yazıkovedeniye. S priloeniyem: Sbornik zadaç po "Vvedeniyu v yazıkovedeniye"*, Vstupitel'naya stat'ya V. M. Alpatova, İzdaniye 7-ye, KRASAND, Moskva 2010.
- Deniz Yılmaz, Özlem, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Dilbilim ve Dilbilgi Konuşmaları I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- Erkman-Akerson, Fatma, *Göstergebilime Giriş*, Multilingual, İstanbul 2005.
- Guzev, Viktor G. – Özlem Deniz Yılmaz, "İşlevsel Türkçe Söz Diziminin Bazı Sav ve Kavramları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yılığı – Belleten 2008 / II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 125-143.
- _____, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004.
- Guzev, Viktor G., "Bitimli (Finit) Şekillerin Türk Gramerindeki Yeri", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 189-194.
- _____, "O razgraničeniı ponyatiı "finitnaya forma" i "liçnaya forma"", *Vostokovedeniye*, Otvetstvenniye redaktori V. G. Guzev, O. B. Frolova, Vıpusk 18, Sank-Peterburg 1993, s. 36-42.
- _____, "Opit razrabotki teoritečeskiy osnov opisaniya tyurkskogo funktsional'nogo sintaksisa", *Vostokovedeniye: Filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenniy redaktor Viktor G. Guzev, Vıpusk 27, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, Sank-Peterburg 2006, s. 40-63.
- Hatiboğlu, Vecihe, *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- Karaağaç, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, 1. bs., Kesit Yayınları, İstanbul 2009.
- Kondakov, Nikolay İ., *Logičeskiy slovar'-spravočnik*, Vtoroye, ispravlennoye i dopolnennoye, izdaniye, İzdatel'stvo "Nauka", Moskva 1976.
- Mel'nikov, Gennadiy P., *Sistemologiya i yazıkoviye aspektı kibernetiki*, "Sovetskoye radio", Moskva 1978.
- Pavlov, Vladimir M., "K voprosu o predmete sintaksisa", *Teoritečeskiye problemi yazıkoznaniya. Sbornik statey k 140-letiyu kafedrı obşçego yazıkoznaniya filologičeskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, Glavnıy redaktor L. A. Verbitskaya, Filologičeskiy fakul'tet, Sankt-Peterburg 2004, s. 248-260.
- Saussure, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, 3. bs., Multilingual Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Sepir, Eduard [Sapir, Edward], *İzbranniye trudi po yazıkoznaniyu i kul'turologii*, Per. s ang. A. M. Suxotina (ispravlenniy i dopolnenniy A. Ye. Kibrikom), Obşçaya redaktsiya i vstupitel'naya stat'ya A. Ye. Kibrika, 2-ye izdaniye, İzdatel'skaya gruppa "Progress", Moskva 2001.
- Svetozarova, N. D., "Sintagma", *Yazıkoznaniye. Bolşoy entsiklopedičeskiy slovar'*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, "Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya", Moskva 2000, s. 447.

НЕНАПЕЧАТАННАЯ ГАЗЕТНАЯ ЗАМЕТКА ФУАДА ТУКТАРОВА

FUAD TUKTAROV'UN YAYIMLANMAMIŞ BİR YAZISI

AN UNPUBLISHED COMMENTARY BY FUAD TUKTAROV

Salavat İŞHAKOV*

Аннотация

В статье впервые публикуется текст ненапечатанной газетной заметки Фуада Туктарова, известного татарского общественного и политического деятеля начала XX века. Автор статьи обнаружил данный документ в Государственном архиве Российской Федерации. В этой заметке, написанной в январе 1925 г. в Берлине и предназначенной для русскоязычной эмигрантской газеты «Дни», Туктаров выражает свое мнение по вопросу системы выборов в парламент и подчеркивает недостатки пропорциональной системы. Заметка не была напечатана, что можно связать с критикой, которую Туктаров направил против взглядов известных русских политических деятелей, входивших в состав редакции упомянутой газеты.

Автор статьи сопровождает текст ненапечатанной заметки биографическими сведениями о Фуаде Туктарове и комментариями относительно содержания заметки и ее значения для понимания особенностей мировоззрения Туктарова и его публицистической деятельности в Европе. По мнению автора, оригинальность суждений Туктарова состоит в том, что он уже на раннем этапе большевистского правления смог дать верную и дальновидную оценку реалиям политической жизни новой России, определив характер ее властной структуры как «монархо-коммунистический».

Ключевые слова: история, Россия, российские мусульмане, большевистское правление, Фуад Туктаров, газета «Дни»

Öz

Bu makale, 20. yüzyılın başında etkin olan tanınmış Tatar faaliyet ve siyaset adamı Fuad Tuktarov'un yayımlanmamış bir yazısının metnini içermektedir. Makalenin yazarı bu yazıyı Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nde bulmuştur. Tuktarov, Rusyalı göçmenlerin Berlin'de çıkardığı *Dni* gazetesinde yayımlamak üzere Ocak 1925'te Berlin'de yazmış olduğu bu yazısında parlamento seçim sistemi türleri hakkında fikir belirtmekte ve oransal seçim sisteminin kusurlarından bahsetmektedir. Yazısının yayımlanmamış olması,

* *Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института российской истории РАН, заместитель председателя Научного совета РАН по истории социальных реформ, движений и революций; генеральный секретарь Международной комиссии по истории Российской революции, Москва / Российская Федерация, rusrevref@mail.ru / Tarih Bilimleri Doktoru, Rusya Bilimler Akademisi Rusya Tarihi Enstitüsü Öncü Araştırmacısı, Rusya Bilimler Akademisi Sosyal Reformlar, Hareketler ve Devrimler Tarihi Bilimsel Kurulu Başkan Yardımcısı, Rusya Devrimi Tarihi Uluslararası Kurulu Genel Sekreteri, Moskova / Rusya Federasyonu, rusrevref@mail.ru*

büyük ihtimalle adı geçen gazetenin yönetim kurulunda bulunan tanınmış Rus siyasetçilerine yönelik eleştirel fikirler içermesinden kaynaklanmıştır.

Makalede Tuktarov hakkında kısa biyografik bilgiler de verilmekte ve yayımlanmamış yazısının içeriğine değinilerek bu yazının Tuktarov'un dünya görüşünü ve Avrupa'daki gazetecilik faaliyetlerinin özelliğini aydınlatması bakımından önemi değerlendirilmektedir. Yazarın görüşüne göre, Bolşevik idarenin henüz yeni yerleşmiş olduğu bir dönemde yeni Rusya'nın iktidar yapısını "Monarşik-Komünist" olarak nitelmesi, Tuktarov'un Rusya'nın siyasi gerçeklerini ileri görüşlülükle kavradığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: tarih, Rusya, Rusya Müslümanları, Bolşevik İdaresi, Fuad Tuktarov, "Dni" Gazetesi

Abstract

This article includes the text of an unpublished commentary by Fuad Tuktarov, a prominent Tatar political and public figure of the beginning of the 20th century. The author of the article found the document in the State Archive of the Russian Federation. Tuktarov wrote this commentary in January 1925 in Berlin. It was intended to be published in the Russian immigrant newspaper *Dni*. In his commentary, Tuktarov considers the issue of the system of parliamentary elections and underlines the deficiencies of the proportional system. The commentary was not published, supposedly because of the critique Tuktarov directed against some prominent Russian political figures, who then were in charge of the newspaper.

The text of the commentary is accompanied with biographical information on Fuad Tuktarov and the author's comments on the content of the document and its significance in shedding light on peculiarities of Tuktarov's world-view and his journalistic activities in Europe. In the author's opinion, the originality of Tuktarov's thoughts comes to light in the fact that at the very beginning of the Bolshevik rule he was able to make shrewd assessment of political realities in new Russia, describing the character of its power-holding structures as 'monarchic-communist'.

Keywords: history, Russia, Russian Muslims, Bolshevik rule, Fuad Tuktarov, Newspaper "Dni".

Известный татарский общественный и политический деятель, журналист, адвокат Фуад Туктаров родился в 1880 г. в Казанской губернии, умер в 1938 г. в г. Анкара Турецкой республики. Он окончил Чистопольское медресе, Казанскую татарскую учительскую школу (1904 г.), юридический факультет Казанского университета (1915 г.). Во время Первой русской революции (1905-1907 гг.) являлся одним из организаторов и лидеров татарских эсеров, участвовал в работе II (экстренного) съезда эсеровской партии в Таммерсфорсе (12–15 февраля 1907 г.), представляя Татарскую организацию партии социалистов-революционеров. Выступая на съезде фактически от мусульман всей России, Туктаров заявил, что это «организация народа, самого многочисленного в России после русских, самого угнетенного русским правительством и самого бессознательного во всех политико-экономических вопросах...»¹. Перебравшись из Казани в Петербург, Туктаров стал одним из организаторов и идеологов Мусульманской трудовой группы в Государственной думе Российской империи. С 1915 г. работал помощником присяжного поверенного в Казани.

1 Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5878. Оп. 1. Д. 1119. Л. 104-107. Подлинник. Рукопись.

После Февральской революции 1917 г. председатель Казанского мусульманского комитета (март), делегат I Всероссийского мусульманского съезда в Москве (май), председатель Казанского губернского мусульманского совета (июнь), делегат II Всероссийского мусульманского съезда в Казани (июль-август), редактор общественно-политической газеты «Курултай» («Съезд»), которая была одной из ведущих татарских изданий того времени. Газета критиковала большевиков, выступала за национальное единство, федеративно-демократическую республику, культурно-национальную автономию.

Осенью 1917 г. Ф. Туктаров избран гласным Казанской городской думы, депутатом Всероссийского Учредительного собрания. Негативно отнесся к приходу к власти большевиков во главе с В.И. Лениным и последующим их действиям, остро критиковал большевистские планы по решению национального вопроса. В 1918-1919 гг. находился в Поволжье и Сибири, работал в Национальном управлении мусульман тюрко-татар внутренней России и Сибири. В апреле 1920 г. прибыл в Париж на Версальскую мирную конференцию с мандатом от этого управления. С середины 1920-х жил в Турции, являлся заведующим библиотекой при Министерстве просвещения Турецкой республики, занимался журналистикой и педагогической деятельностью.

Впервые публикуемая здесь газетная заметка Ф. Туктарова (Приложение 1) была написана им в январе 1925 г., когда он находился в Берлине. Заметка предназначалась для русскоязычной эмигрантской газеты «Дни». Текст написан карандашом на оборотной стороне меню известного берлинского ресторана «J.W. Dieffenbach's» (HermanKlinge, W. 30 Eisenacherstr, 120 Kurfürst 3351). Заметка была получена редакцией газеты «Дни» 28 января 1925 г., но не была напечатана, что можно связать с критикой, которую автор направил против взглядов известных русских политических деятелей, которые в 1917 г. после падения самодержавия и до прихода к власти большевиков находились на вершине политического руководства России, а затем входили в состав редакции данной газеты.

Заметка представляет интерес для понимания особенностей мировоззрения Ф. Туктарова и его публицистической деятельности в Европе. Обращает внимание, например, то, что профессиональный революционер, боровшийся многие годы против царской власти, через несколько лет после установления в России диктатуры большевиков пишет о дореволюционных временах как о «блаженных». Здесь не только ирония, но и разочарование в результатах исторического процесса. Наступили, по его определению, «монархо-коммунистический натиск и саботаж». Такой взгляд на первые годы советской власти в бывшей империи весьма оригинален, но отражает реалии политической жизни новой страны, где бывшие монархисты проникли в большевистскую партию и продолжили, с одной стороны, властвовать над народом, с другой – всячески саботировали какие-либо действительные улучшения в жизни простых людей. Данная небольшая заметка показывает, что ее автор был глубоким аналитиком социально-политической жизни в России.

БИБЛИОГРАФИЯ

Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. – Т. 1. – М., 1996.

Татарская энциклопедия. – Том 5. – Казань, 2010.

Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5878. Оп. 1. Д. 1119. Л. 104-107. Подлинник.
Рукопись.

КАУНАКÇA

Partiya sotsialistov-revolutsionerov. Dokumenti i materialı. – Т. 1. – М., 1996.

Tatarskaya entsiklopediya. – Tom 5. – Kazan', 2010.

Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskoy Federatsii. F. R-5878. Op. 1. D. 1119. L. 104-107. Podlinnik. Rukopis'.

Приложение 1. Ненапечатанная газетная заметка Ф. Туктарова

Источник: Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5878. Оп. 1. Д. 1119. Л. 104-107.
Подлинник. Рукопись.

О пропорциональной системе выборов

Что лучше для создания государственной власти (законодательной и исполнительной) в стране, мажоритарная или пропорциональная система выборов в парламент?

Конечно, пропорциональная; она демократичнее, совершеннее всех остальных систем; она дает возможность всем течениям и оттенкам политической мысли иметь своих представителей в парламенте. И сам этот вопрос, следовательно, и спор по нему является до некоторой степени анахронизмом. Ведь этот вопрос изучался и дебатировался наукой государственного права в течение более четверти века, в конце концов большинство передовых ученых приняло эту систему, как одно из главнейших условий осуществления полного народовластия. И вся интеллигенция последних двух десятилетий в Европе и в России воспитывалась именно в этом направлении, ей внушали и с кафедр университетов и с трибун политический собраний, что идеал полного осуществления народовластия – это пропорциональная система выборов в парламент и референдум. И наконец нам, российским социалистам и демократам всех оттенков, как-то странно слышать возражения против пропорциональной системы от таких столпов российской демократии, как редакция «Дней» вообще и В. Водовозова² в частности. Ведь чуть ли не весь состав теперешних «Дней» занимал в свое время наивысшие и наиответственнейшие посты во Временном правительстве, если не создавшем, то по крайней мере утвердившем эту систему, и В. Водовозов, если не ошибаюсь, был самым деятельным членом комиссии по составлению избирательного закона в Учредит[ельное] собрание. А вот теперь и «Дни» и В. Водовозов пишут о недостатках этой системы как-то вскользь, как о давно известном и всеми уже ясном предмете, о котором не стоит-де долго и распространяться.

Так говорят люди, читающие «Дни», которых мне приходилось слышать. Отвечать за «Дни» и В. Водовозова не моя задача, да и едва ли смог бы, но мне хотелось бы сказать несколько слов по существу вопроса.

Да, о совершеннейшей демократичности пропорциональной системы спора быть не может, и мне кажется, что попытка В. Водовозова («Дни» от 14.I с.г.) доказать более демократичность мажоритарной системы, чем пропорциональной, совершенно неубедительна и, я бы сказал, просто натуга. Ведь в самом деле, участие какого-либо избирателя в политической жизни страны нисколько не уменьшается от того, что ему по закону предоставлено право выбирать не отдельного Ивана или Сидора, а целый

2 Водовозов Василий Васильевич (1864-1933) — русский публицист, юрист и экономист, автор статей по социально-экономической и политической истории.

список Ив́анов и Сидоров. Ведь эти Иваны или Сидоры все равно, как бы они выбраны ни были, в списке или лично, в парламенте будут голосовать партийно и фракционно, т.е. по указанию какой-нибудь партии, а если они не партийные, т.е. так называемые «дикие», то они тогда совершенно никчемные, лучше было бы тогда их совсем и не выбирать. Ведь считается совершенно установленной истиной: политика – это есть партия, и без партии нет политики, так же как без политики нет и партии.

Основной недостаток пропорциональной системы заключается, по-моему, вовсе не в недостатке демократичности, а наоборот в избытке ее. В сущности сама система решения всякого вопроса путем голосования основана на принципе насилия большинства над меньшинством, без этого принципа само «голосование» потеряло бы всякий смысл и значение. И вот при пропорциональной системе, сведя этот принцип насилия к минимуму, собираются все течения и оттенки политической мысли страны в одну голову, называемую парламентом. И представьте себе на минуту голову не страны, а одного человека, в которой все мозговые извилины настроены по своему, на разный лад: примерно, одна извилина изображала бы монархию, другая – республику, третья – коммунизм и т.д. и в таком мозгу не было бы большинства извилин ни за монархию, ни за республику, ни за коммунизм; такого человека мы называли бы в лучшем случае беспринципным, а то и просто сумасшедшим.

Таким образом, благодаря ультрадемократичности пропорциональной системы, теряется основной смысл голосования, т.е. все голосовавшие «за» и «против» собираются вместе и это принимается как бы за решение вопроса, а между тем это вовсе не решение, а только констатирование разногласия и подсчет мнений. В таком случае окончательное решение вопроса должно предоставляться, очевидно, третьему учреждению или лицу. В блаженные прежние времена таким третьим лицом были монархи, которые иногда спрашивали мнения страны, а потом решали по-своему, но теперь их нет, и это не задача демократии вызывать их со спокойных царственных их гробов. У современной демократии есть только один путь, один «Монарх», это – воля большинства. Пропорциональная система, если не совсем поражает этого большинства, то во всяком случае сильно тормозит его работу, саботирует.

Может быть, ученые государствоведы найдут еще в конце концов особые средства против этого тормоза и саботажа, тогда и пропорциональная система будет уже не так непрактична, как кажется нам сейчас, но во всяком случае в наше время монархо-коммунистического натиска и саботажа она слишком ненадежное орудие для защиты демократии и народовластия.

Фуад Туктаров

Günay Karaağaç, *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlenmeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, 373 s. (ISBN: 978-605-342-229-7).

Günay Karaağaç tarafından kaleme alınan *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlenmeleri* adlı eser; “Ses Birimi Çözümü”, “Biçim Birimi Çözümü”, “Söz Dizimi Çözümü”, “Anlam Çözümü” ve “Metin Çözümü” olmak üzere beş ana bölümden oluşur. Metin çözümlenmeleri bölümü dışındaki tüm bölümlerde çözümlenmelerin niçin ve nasıl yapıldığı açıklandıktan sonra çözümlenmelere örnekler verilmiştir. İçindekiler, Kısaltmalar ve Önsöz bölümünden sonra Ses Birimi Çözümü bölümüne başlanmıştır.

“Bölünme ve birleşmelerden, yani parça-bütün, bütün-bütün ve parça-parça ilişkilerinden oluşan evrende, her parça, başka parçalarla birlikte oluşturduğu bütünde değer ve kimlik kazanır ya da gerçekleşir: Bu durum, evrenin saymaca ve eğretilenlerden oluşan birer göstergesi olan dillerde de farklıdır.” (s. 9). Kitabın önsözüne bu cümleyle başlayan Karaağaç, eserine en küçük birim olan ses biriminin çözümlenmesinden başlayıp metin çözümlenmesine giden bir yol izlemiştir.

Kitabın birinci bölümü olan “Ses Birimi Çözümü” bölümünde (s. 13-33) ses çözümlenmesinin niçin yapıldığını sorgulayan yazar şu cevapları vermiştir: Bir dilin ses yapısını öğrenmek, bir dilin ses birimlerinin ses birimi alanlarını belirlemek, bir dili yabancılara öğretmek, bir dilin sözlü kullanımını geliştirmek ve bir dilin ses tarihini izlemek. Ayrıca ses çözümlenmesinin nasıl yapılacağını da anlattıktan sonra örnek olarak [t] sesinin ön ses, iç ses ve son ses olarak bugünkü ve tarihsel özelliklerini göstermiştir.

“Biçim Birimi Çözümü” bölümünde (s. 33-105), biçim birimi çözümlenmesinin nasıl bir çalışma olduğundan kısaca bahsedilir. Daha sonra biçim biriminin iki türlü olduğundan söz edilmiştir: Asıl biçim birimi ve bağlı biçim birimi. Bağlı biçim birimleri de yapımlık bağlı biçim birimi ve çekimlik bağlı biçim birimi olarak ikiye ayrıldıktan sonra söz konusu biçim birimleri açıklanmıştır. Dillerdeki yapımlık bağlı birimler, eski bilgi-yeni bilgi ilişkilerinin adlarını taşıdıklarından, kullanımlarının gerçekleşebilmesi için bir önceki bilgiye kesinlikle gerek vardır: *göz-lük-çü-lük, terk et-, bak-ı-ver-*. Bu bağlı biçim birimlerinin yönü, önceki bilgi adına, yani geriye doğrudur. Çekimlik bağlı biçim birimleri ise, söz veya söz öbeklerini ilişkiye hazır hale getiren öğeler olarak, yönleri ileriye doğru olan bağlı biçim birimleridir (s. 34). Yönü geriye yapılar, yani yapımlık bağlı biçim birimlerinin içerisinde yapım ekleri, çokluk eki, iyelik eki, yapımlık söz öbekleri ve yardımcı eylemler vardır. Yönü ileriye yapılar, yani çekimlik bağlı biçim birimlerinin

içerisinde ise çekim ekleri, durum ekleri, çekim edatları, çekimlik söz öbekleri ve yardımcı cümleler bulunur. Ayrıca bu bölümde bir toplumun eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini ortaya koymak ve böylece bir dilin dil içi dünya görüşünü belirlemek, biçim birimi çözümlemelerini dilin dış (alıntı) ögelerine de yaymak ihtiyacı olduğundan söz çözümlemesinin önemine vurgu yapılır. Söz çözümlemesinin nasıl yapılacağından da uzun uzun bahseden Karaağaç, bunları beş ana başlık etrafında toplar: Söz kökünü belirlemek, yapımlık bağlı biçim birimlerini ve işlevlerini belirlemek, çekimlik bağlı biçim birimlerini ve işlevlerini belirlemek, söz dizimi kaynaklı sözlerin çözümlenmesi ve bir dilin biçim birimlerinin tarihini izlemek. Daha sonra yaklaşık 50 sayfa söz çözümlemesine örnekler vermiştir (s. 57-104). Bu örneklerden bazılarında kelimenin kökü verildikten sonra kelimenin eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar olan değişimi de gösterilmiştir:

unutmayacağım

unut-: eylem kökü (< uvtan – < ubitan – < ubıt ~ abı – > avın – ‘gizlenmek; avunmak’)

-ma-: eylemden eylem yapma (olumsuzluk) eki

-y-: y.s.

-acak: gelecek zaman eki

-ım: 1. teklik kişi eki (s. 100).

Kitabın üçüncü bölümü “Söz Dizimi Çözümlemeleri”ne ayrılmıştır (s.105-313). “Söz dizimi ve dil kullanımı, sözlük ve söz diziminden oluşur. Söz dizimi ve dil kullanımı, dil dediğimiz bir bütünün iç içe geçmiş iki eksenidir. Sözlük, geçmişin; söz dizimi ise, şimdinin ve geleceğin dilidir. Bir başka ifadeyle sözlük, dilin geçmişteki; söz dizimi ise, şimdi ve gelecekteki eksenidir.” (s. 105). Karaağaç, söz dizimi bilgisinin araştırdığı temel konuların, söz dizimini oluşturan sözlerin bağlanma biçimleri ile söz öbeği (sıfat tamlaması, ad tamlaması, iyelik öbeği, ilgi durumu öbeği) ve cümle türleri olduğundan bahseder. Ayrıca Türkçenin ilk yazılı metinlerinden bugüne kadar geçen sürede geçirdiği belli başlı söz dizimi değişimlerine de yer verir:

1. Sayı öbeğinin ortaya çıkışı: *üç yigirmi* > *on artukı yedi* > *on yedi*;

2. Sona gelen ünlemin başa alınması: *Sen kelsen ya!* > *Sen gelsene!* > *Hey, sen gel!*;

3. Zamirlerin kişi eki halini alması: *ölür min* > *ölürüm*;

4. Unvanların başa alınması: *Ahmet Bey* > *Bay Ahmet, Sayın Ahmet*;

5. Eklenme yönünde bazı değişimler, zarfların edatlaşması ve yardımcı eylemlerin ortaya çıkması ve bazılarının ekleşmesi: *tak-ı* > *dahi*, *kip-i* > *gibi*, *il-e* > *ile*, *kör-e* > *göre*;

6. Komşu dillerden *ki*’li birleşik cümle yapılarının alınması ve böylece de cümle başı edatlarının ortaya çıkışı (s. 108).

Söz dizimi çözümlemesinin nitelenmiş veya ilişkilendirilmiş varlık ve eylem adları olan söz öbeklerini belirlemek, nitelenmiş veya açıklanmış olay olan cümleleri belirlemek, bir dilin söz diziminde görülen belli başlı değişimleri ortaya koymak amacıyla yapıldığından bahsedilir. Söz öbeklerinin ve

cümlelerin çözümlenmesi yoluyla söz diziminin çözümlenmesinin yapılacağını söyleyen Karaağaç, söz öbeklerinin çözümlenmesi bölümünde çekimlik ve yapımlık söz öbeğinden bahsetmiş ve bu söz öbeklerinin birleşen ve ayrılan noktalarına değinmiştir. Cümle çözümlenmesi kısmında ise cümlelerin öğelerinden kısaca bahsetmiştir. Daha sonra yaklaşık 180 sayfa boyunca ekseriyetle şiirlerden oluşan metinlerin cümle çözümlenmesinin ardından söz öbeği çözümlenmelerini yapmıştır.

Kitabın dördüncü ana başlığı olan “Anlam Çözümlemeleri” bölümünde (s. 313-359) *anlam* ve *anlam biliminin* ne olduğu, anlam çözümlenmesinin niçin ve nasıl yapıldığı sorularına cevap verilir. Bu hususta Karaağaç, dil bilimsel yapıdan anlam çıkarma yollarını açıklamak ve bir dilin anlam örgüsünü veya dil içi dünya görüşünü anlamak, başka dillerden öğrenilen bilgileri belirlemek, bir dili kullananların dil ve düşünce dünyalarındaki değişimleri izlemek amacıyla anlam çözümlenmesinin yapılması gerektiğini söyler (s. 337-340). Nasıl yapılacağına dair düşüncelerini ise şu üç maddede anlatır:

1. Anlam çözümlenmeleri dilin ses-biçim, söz dizimi, metin ve bağlam düzlemlerinde yürütülebilir.
2. Ses-biçim birimi düzleminde yapılan anlam çalışmalarında sözlerin asıl ve bağlı biçim birimlerinin ilişkileri üzerinde durulur.
3. Söz dizimi, metin ve bağlam düzleminde yürütülen anlam çözümlenmesi, kendisini üreten bireyin kimliğini yakalamaya yönelik yapılabilir (s. 341).

Kitapta yaklaşık 40 kelimenin anlam çözümlenmesi mevcuttur. Bu çözümlenmelerden biri aşağıda sunulmuştur (Yazarın kitapta belirttiği üzere anlam çözümlenmeleri köşeli ayraç ([]) içinde gösterilmiştir.):

açlık 1. Aç olma durumu: ‘Havada güzel güzel dönen bu kuşun, açlıkla, hu yılanı saldıracığını hiç düşünmemiştim.’ (M. Ş. Esendal). 2. Kıtık. 3. [Neden-sonuç kültürel ilişkisiyle eğretilme]: Yoksulluk: ‘Açlık ile tokluğun arası yarım yufka (bir dilim, bir lokma ekmek).’ (Atasözü). 4. [Benzerlik ilişkisiyle eğretilme]: Aşırı istek içinde bulunmak; ‘İki arkadaş görülmemiş bir okuma açlığı içinde durmadan okuyordu.’ (H. Taner). (s. 343).

Kitabın son bölümü ise “Metin Çözümlemeleri”ne (s. 359-373) ayrılmıştır. Bu bölümde *cümle*, *metin* gibi kavramlara değinildikten sonra metin oluşturma yollarından bahsedilmiştir.

Karaağaç’ın *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri* adlı eseri, kanaatimce, anlatım çözümlenmelerinin niçin ve nasıl yapılması gerektiğine cevaplar araması ve özellikle çözümlenmeler için bolca örnekler sunması açısından önemli, dolayısıyla konuyla ilgili başucu kitabı olmaya değer bir yapıttır.

Özgür NÖMER*

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, ozgur_nomer@windowslive.com

PROF. DR. FEHİME HİSAMOVA VEFAT ETTİ

(01 ARALIK 1936 – 17 EYLÜL 2018)

Liaisan ŞAHİN*

Uluslararası Türk Akademisininin asli üyesi, Tataristan Cumhuriyeti Seçkin Bilim İnsanı ve Tataristan Cumhuriyeti Seçkin Öğretmeni unvanları sahibi, tanınmış Tatar filolog Prof. Dr. Fehime Mirgali kızı Hisamova, 17 Eylül 2018 Pazartesi günü 81 yaşında Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'da vefat etti.

Fehime Hisamova, 1 Aralık 1936'da Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Yutazi'ya bağlı Kerekeşli köyünde doğdu. İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamladıktan sonra 1955-1960 yıllarında Kazan Devlet Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümünde

* Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, leysen@marmara.edu.tr, leysensahin@gmail.com

öğrenim gördü. Birkaç yıl Çüpreli ve Aznakay'a bağlı köylerde Tatar Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak çalıştıktan sonra 1967'de Kazan Devlet Üniversitesi'nin Tatar Dili kürsüsünde lisansüstü öğrenimine başladı. Türkoloji alanının önde gelen filologlarından Prof. Dr. Dilere Tumaşevanın danışmanlığında yazdığı *Çağdaş Tatar Edebi Dilinde Partisipler* adlı doktora tezini 1971'de savundu. Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Dili kürsüsünde 1970 yılında asistan olarak başladığı çalışma hayatını, 1972 yılından itibaren öğretim üyesi olarak sürdürdü. "Tatar Dili Fonetigi", "Tatar Dili Morfolojisi", "Tatar Dili Grameri Tarihi" derslerini verdi; bu derslere ilişkin ders programları, ders kitapları, yöntem kılavuzları hazırladı. 1995 yılında *Eski Tatar Dilinde Resmi Yazışma Üslubunun Gelişimi: 16. Yüzyıl – 19. Yüzyılın Başı* adlı doçentlik tezini savundu. 1998 yılında profesör oldu. 1999 yılından itibaren Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Filolojisi, Tarihi ve Doğu Dilleri Fakültesi'nde Tatar Dili Kürsüsü Başkanlığı yaptı. Öğretim üyeliği ve yöneticilik görevlerinin yanı sıra başarı ile sürdürdüğü bilimsel çalışmaları, ağırlıklı olarak Tatar Edebi Dilinin tarihsel gelişimi ve Çağdaş Tatar Dilinin morfolojisi konularına odaklandı.

Hisamova, Tatar Edebi Dilinin 16-19. yüzyıllardaki gelişimine ilişkin çalışmalarında o zamana kadar sadece tarihçiler tarafından ele alınmış olan eski belgeleri dil açısından derinlemesine inceleyerek hem Tatar filolojisi çalışmalarına hem de Tatar tarihi incelemelerine çok kıymetli katkılarda bulundu. Hisamova'nın Rus Devleti'ndeki 16-19. yüzyılların toplumsal ve dilsel koşullarına ışık tutan incelemeleri, Kazan Hanlığı'nın düşmesinden ve İdil-Ural bölgesindeki Türk halklarının Rus Devleti hakimiyeti altına girmesinden sonra Tatar Türkçesinin Rus Devleti tarafından Doğu ülkeleri ile ilişkilerinde diplomasi dili olarak kullanıldığını, böylelikle Tatar Türkçesinin Rus Devleti'nde işlev açısından ikinci devlet dili konumunda olduğunu kanıtladı.

Hisamova'nın Tatar Dilinin gramer yapısına ilişkin konularda da makale ve monografi olmak üzere birçok çalışması bulunmaktadır. Tatar Dilinin morfolojisini inceleyen monografileri, Tataristan'daki yüksek öğrenim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmaktadır. Tatar Dilinin alfabesi konusunu irdeleyen yazılarında Kiril alfabesinin Türk dillerinin fonetik yapısına uygun olmadığını açıklamış, Latin alfabesinin gerekliliğini savunmuştur.

Fehime Hisamova'nın en önemli eserleri aşağıdaki gibidir:

18. Yözdegé Tatarça Êş Kegazé Yazmalarınıñ Têl Üzênçelékleré, Kazan 1981.

Hezêrgé Tatar Edebi Têlé Fonétikası, Kazan 1987.

Funktsionirovaniye i Razvitiye Starotatarskoy Delovoy Pis'mennosti XVI – XVII vv., Kazan 1990.

Tatarskiy Yazık v Vostoçnoy Diplomatii Rossii (XVI – Naçalo XIX vv.), Kazan 1999.

Tatarskiy Yazık: Lingvistiçeskiye Osnovı Vozvrata k Latinitse, Kazan 2004.

Hezêrgé Tatar Edebi Têlé. Morfologiya, Kazan 2006.

Tatar Têlénêñ Tarihi Grammatikası, Kazan 2017.

Fehime Hisamova, kendisi gibi bir akademisyen olan Tatar Edebiyatı uzmanı Prof. Dr. Nurmhammed Hisamov'la evli olup üç çocuk sahibi idi. Ailesi, meslektaşları ve öğrencileri onu iyi kalpli, duyarlı, son derece mütevazı ve içten bir insan olarak anıyorlar. Fehime Apa'nın hatırası gönüllerde yaşayacaktır. Ruhu şad olsun!

Kaynak: Liaisan Şahin'in kişisel arşivi

Fehime Hisamova, 1998 yılı Mart ayında Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Filolojisi, Tarihi ve Doğu Dilleri Fakültesi öğrencilerinden bir grupla İstanbul'a gelmiş, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün konuğu olup Enstitümüzde bir sunum yapmış, öğrencileri Enstitü öğretim üyelerinin derslerine konuk öğrenciler olarak katılıp Türkçe bilgilerini iletmiştir. Fotoğrafta Fehime Hanım, Marmara Üniversitesi Konukevinde öğrencileri ve M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans öğrencisi Liaisan Şahin ile birlikte görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahunov, A., “Fagima Hisamova: Kazan’ Mojet Stat’ Tsentrom Tyurkologii”, *Tatarstan*, 12, (2006), s. 52-53.
- “Fehime Apa Hisamova Bélen Huşlaştlar”, *Bütün Dünya Tatar Kongresi internet sayfası*, <http://tatar-congress.org/yanalyklar/fehime-apa-hisamova-belen-hushlashtylar-foto/> [Erişim tarihi: 19.09.2018].
- “Hisamova Fagima Mirgaliyevna”, *Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi internet sayfası*, <https://kpfu.ru/philology-culture/ktsh/personalii/hisamova-fagima-mirgaliyevna> [Erişim tarihi: 19.09.2018].
- “Kazanda Fehime Hisamova Bélen Huşlaştlar”, *Matbugat.ru*, <http://matbugat.ru/news/?id=23420> [Erişim tarihi: 19.09.2018].
- “Kürénéklé Tél Galime Fehime Hisamova Wafat Bulgan”, *Şehri Kazan*, <http://shahrikazan.ru/news/kyiskachaya%D2%A3alyiklar/krenekle-galim-fim-khisamova-vafat-bulgan> [Erişim tarihi: 18.09.2018].
- “Skonçalas’ İzvestniy Tyurkolog Fagima Hisamova”, *Realnoye Vremya*, <https://realnoevremya.ru/news/113305-skonchalas-izvestniy-tyurkolog-fagima-hisamova> [Erişim tarihi: 17.09.2018].
- “Tél Bélgéçé Fehime Hisamova Wafat”, *Tatar-İnform*, <https://tatar-inform.tatar/news/2018/09/17/171726/> [Erişim tarihi: 17.09.2018].
- Zakiyev, M. Z., “Hisamova Fagima Mirgaliyevna”, *Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola*, C 1, Tat. kn. izd-vo, Kazan 2008, s. 308-309.

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KURALLARI

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Amaç ve Kapsamı

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası'nın tarihî ve güncel olgularını, başta kültürün asli ve vazgeçilmez unsuru dil olmak üzere, edebiyat, tarih, coğrafya, sanat tarihi, bilgi-belge, arkeoloji, antropoloji ve uluslararası ilişkiler gibi bilim dallarıyla disiplinler arası bir yaklaşımla inceleyerek, ortaya çıkan çalışmaları bilim dünyasına kazandırmayı temel ilke olarak benimseyen altı aylık hakemli akademik bir dergidir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Haziran ve Aralık aylarında yılda iki sayı yayımlanır. Yılda bir kez olmak üzere Özel Sayı çıkarılabilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren üç ay içerisinde gönderilir.

Yayın İlkeleri

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan, belirli bir konuya çözüm önerileri getiren, Türk dili, edebiyatı, tarihi, sanatı, coğrafyası, kültürü vb. üzerine yazılmış araştırma makalesi, derleme makalesi, kısa not (mektup, yazışma) gibi bilimsel yazılara, belge ve metin neşri, çeviri ve aktarı, vefyat yazısı, kitap ve tez tanıtımı gibi çalışmalara, alanla ilgili etkinlikleri duyuran haberlere yer verilir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen bilimsel yazılarda yeni araştırma sonuçlarını duyuran özgün bir makale olması veya daha önceki araştırmaların sonuçlarını tartışıp değerlendiren, alana katkıda bulunan bir çalışma olması şartı aranır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş bilimsel ve özgün makaleler olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, dijital kopyalarıyla birlikte bir nüsha hâlinde Haziran sayısı için 15 Nisan, Aralık sayısı için 15 Ekim'e kadar Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adresine (Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye), derginin e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) veya dergi sitesine (<http://dergipark.gov.tr/matad>) gönderilmelidir. Makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de eklenmelidir.

Üniversiteler Yayın Yönetmeliği uyarınca *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Yazıların Değerlendirilme Süreci

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne gönderilen yazılar, önce editör ve Yayın Kurulu tarafından dergi ilkelerine uygunluk ve içerik açısından incelenir. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakem süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunanlar, yazar adı gizli tutularak ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar; hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermeleri beklenir. Yazarlar, katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihaî karar, Yayın Kuruluna aittir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazarlara bildirilir. Yazılar, hakem görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. Yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

Yayın Dili

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nin yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayım etiği kurallarına uyulmalıdır.

Makaleler, makale dilinde öz ve anahtar kelimeler içermelidir. Latin alfabesi ile yazılmamış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen yazılarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır. Yazıların öz ve kaynakça dahil 15.000 kelimeyi aşmamasına ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmesine özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir. Türkçe başlığın altında koyu ve büyük harflerle ortalı olarak İngilizce yazı başlığı yer almalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve iletişim adresi [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, (varsa) ORCID iD*] belirtilmelidir.

Yazar adı üzerinden yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabeğe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri tavsiye edilmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, tablo, şema, şekil numaralarına yer verilmemelidir. Özün altında en az 3, en çok 10 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: A4 boyutunda kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılıandığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[t a b l o]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[ş e m a]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılıandığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[ş e k i l]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[ç i z i m]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılı olduğu kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[g r a f i k]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[h a r i t a]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar; yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki (bk.) kurallara uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına , sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[e k]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)] uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın

sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikinci kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikinci kaynağa verilmeli ve ikinci kaynağın künyesini yazmaya “Aktaran” denilerek başlanmalıdır:

Aktaran Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde gösterilmelidir. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığında: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turcic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turcic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayınlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Tacı Hanım: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyashorniy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Tacı Hanım: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayınlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.2017130404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası. *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Ağar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb f'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği

Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayıma Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” *Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dallı, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_1995.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].*

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sifat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aşlı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London - New York 2009, s. 49.

* Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Viktor G. Guzev - Dmitriy M. Nasilov, "Slovoizmenitel'niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»", *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi ("gün.ay.yıl" olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyashorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar; metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak; yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Arar, Mine Nakipoğlu-Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.

- Klyaştorıny, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.
- Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.
- Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

- TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. Fatih ÜNAL, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu / Türkiye, fatih2unalan@yahoo.com

Doç. Dr. Hülya KAYALI, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul / Türkiye, hkayali@marmara.edu.tr

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7998-131X

Dr. Öğr. Üyesi İsmail BÜLBÜL, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ismailbulbul_@hotmail.com

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, leysen@marmara.edu.tr, leysensahin@gmail.com

Dr. Salavat İSHAKOV, Rusya Bilimler Akademisi Rusya Tarihi Enstitüsü, Moskova / Rusya Federasyonu (Доктор исторических наук, Института российской истории РАН, Москва / Российская Федерация), rusrevref@mail.ru

Öğr. Gör. Hasan ULUCUTSOY, İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümü, İstanbul / Türkiye, ulucutsoy@itu.edu.tr

Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi Özgür NÖMER, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, ozgur_nomer@windowslive.com